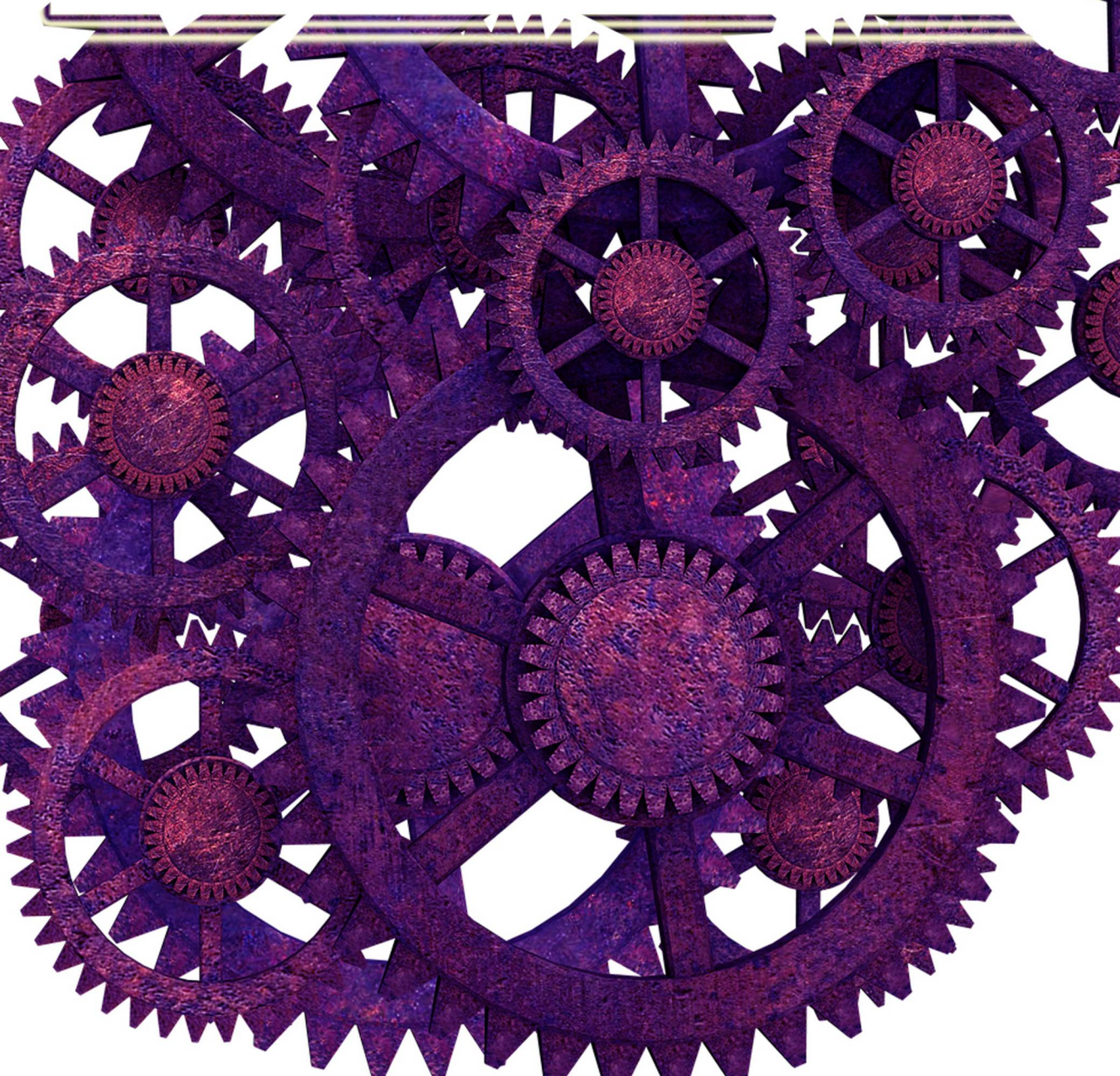

TNT@F

Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat

7. évfolyam 2. szám

2017. december

ELŐSZÓ

Kedves Olvasó! Íme a *TNTeF: Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 7. évfolyam 2. száma. Az őszi szám hagyományosan a Szerkesztőségbe érkezett vagy a Szerkesztőség által felkért tanulmányokból áll össze. Az archiválás szempontjára tekintettel, illetve az olvasottság változását nyomon követő olvasóink számára rögzítjük, hogy az Előszó írásának pillanatában a számláló 23 849-et mutat. Köszönjük a kitartó érdeklődést!

Hagyományainkhoz híven mostani számunk is egyaránt fontos a tudományterületek sokfélesége és a bemutatott jelenségek nemzetközisége okán. Ez szám különösen fontos két szempontból is. Egyrészt azért, mert megszólal benne a magyarországi kutatásokban hiánypótló transzgender tudomány, két tanulmány szerzőinek jóvoltából is. Különösen ígéretes a megjelenésük, hiszen mindkét tanulmányt fiatal kutató jegyzi. Másrészt társadalmi aktualitása miatt is fontos ez a szám: az elmúlt két év legégetőbb globális problémájára, az Európai Unió belüli migrációra is reflektál. Ez utóbbi tanulmányt, először a *TNTeF* történetében, angol nyelven adjuk közre. A két svéd kutató, Katarina Giritli Nygren és Sara Nyhlén a [Forum for Gender Studies kutatója a Mid Sweden Universityn](#). Reméljük, ezzel fontos szakmai együttműködés veszi kezdetét a szegedi TNT és a sundsvalli Forum kutatói között.

Külön szeretnénk az Olvasó figyelmébe ajánlani a FORDÍTÁS szekcióban megjelent két szövegünket. Az első Judith Butlernek és Sabine Harknak a [Die Zeit augusztusi számában](#) megjelent közösen írt válaszcikke az EMMA és a *Beiflexe* (Harapós reflexek) című könyv szerzőgárdájának a Butler által képviselt queer gender-elméletet támadó kritikájára. A másik pedig Raewyn Connell 2013-as, ez idáig csak spanyol nyelven megjelent tanulmányának magyar fordítása. Szívből jövő köszönetünk a három szerzőnek odaadásukért és nagylelkűségükért, amivel a *TNTeF* olvasóinak szakmai, politikai, közösségi céljai elérését segítik.

Várjuk a *TNTeF* interdiszciplináris és kritikai profiljának megfelelő, első közlésre szánt tanulmányokat, fordításokat, interjúkat, korábbi számainkban megjelent tanulmányokkal vitázó tanulmányokat, fordításokat, recenziókat az őszi számba ([eMail](#)). Különösen szeretnénk, ha a REPLIKA rovatunkban Joó Máriaának a feminista liberalizmust újragondoló, annak a mai magyar politikai kontextusban való létjogosultságát elemző tanulmánya elindítana egy vitafolyamot.

Az ismertetésre szánt monográfiákkal vagy folyóiratok különszámaival kapcsolatban keressék Olvasószervezőnket, Tóth Andreát ([eMail](#)) és juttassanak el egy-egy példányt postai címünkre (Barát Erzsébet, *TNTeF* Főszerkesztő 6722 Szeged, Egyetem u. 2.).

Barát Erzsébet
Főszerkesztő

Horváth Márk és Lovász Ádám

Eötvös Lóránd Tudományegyetem

Kísérteties identitások: Queerség, aszexualitás és non-reprodukció

Tanulmányunk célja az angol-amerikai queer elméleten belül az utóbbi két évtizedben keletkezett új irányzatnak az ismertetése, valamint ezen irányzat összekapcsolása az aszexualitásnak egy sajátosan felfogott interpretációjával, illetőleg annak magyarországi megnyilvánulásával. Kutatásunk elméleti síkon leginkább Lee Edelman „sötét-queerségére” fog támaszkodni, és az általa kínált értelmezési keretbe ágyazzuk a magyarországi aszexualitás diszkurzusok jelenségét. Egy olyan poszt-antropocentrikus identitásbeli megközelítésmóddal van dolgunk, amely túlmutat a Lee Edelman által „*reproduktív futurizmusként*” értelmezett heteronormatív, domináns paradigmán. Tanulmányunkban az aszexualitásra mint jelenségre új és kritikai szempontból kívánunk reflektálni. Lee Edelman mellett fontosnak tartjuk Leo Bersani és Lauren Berlant anti-szexuális pesszimizmusára, valamint a negativitás emancipatív potenciáljára felfigyelő queer-feminista irodalmakra is kitérni, mivel fogalmi szempontból ezek jelentős átfedéseket mutatnak egymással. Álláspontunk szerint a dzsender kutatásban ritkán képviselt pozíció a reprodukció felszámolásának lehetősége, különösen a magyarországi demográfiai helyzettel összefüggő diszkurzusokban. Az aszexualitást nem kizárólag szubkulturaként értelmezzük, hanem a heteronormativitás struktúráinak átfogó és radikális tagadásának lehetőségeként, aminek lényegét a queer elmélet ‘antiszociális’ fordulatával lehet megragadni. Tanulmányunk tehát a queerség kritikai lehetőségeinek maximalizálására törekszik, és ezt kívánja összekötni az aszexualitásnak egy ontológiai szempontból elmélyült elemzésével.

Bevezetés

A kortárs angol-amerikai queer elméletben az elmúlt évtizedben kialakult egy olyan álláspont, amelyet Judith Halberstam a queer studies „antiszocioális fordulataként” nevez meg. Megfogalmazása szerint ez a szexualitásnak „társadalomellenes, negatív és anti-relációs elmélete” volna (Halberstam 2008, 140). Ann Cvetkovich a depresszióval, a depresszió

negativitásának reflexív felvállalásával azonosítja a queer negativitást (Cvetkovich 2012, 190). Cvetkovich a konvencionális, heteronormatív boldogsággal szembeni szkepszist jelöli meg a queerség lényegéként, ebben látja az új irányzat radikalitását. Erre az általános és normatív boldogsággal szembeni kételyre említi Cvetkovich példaként Allyson Mitchell egy 2001-es installációját, amelynek címe *War on Worries* („Háború az aggodalmak ellen”). Az alkotás különféle, mindennapinak tűnő fényképekből áll, amelyek koherenciáját a képbe ágyazott játékkatonák törik meg, visszautva ezzel a társadalomra és a mindennapokra nehezedő, a heteronormativitásból részben következő rendszerszintű problémákra és konfliktusokra.

Ebben a műalkotásban, mondja Cvetkovich, a művész arra reflektál, hogy korunkban nem csak az általános, szisztematikus jellegű aggodalmak uralkodtak el a későkapitalista társadalomban (terrorizmus, háború, szegregáció, rasszizmus, klímaváltozás), hanem a mindennapok apróbb, és jelentéktelennek tűnő érzelmeit is áthatják a negatív jellegű attitűdök, az egyre inkább totálissá, rendszerszintűvé váló krízis. Cvetkovich az installációt elemezve kiemeli, hogy az általános emberi bizonytalanságnak és a választások, döntések nehézségének a hétköznapiakban is fellelhető megannyi materializációja: a szórakozás vagy a lelki béke, a tiszta fürdőszoba vagy a kiállítás megtekintése, az organikus hús vagy a spórolós bevásárlás, a munka, vagy a vakáció lehetősége választásokban fogalmazódik meg (155). A depresszió ebben a művészeti és társadalomkritikai projektben a mindennapi élet megannyi rítusának színhelyébe ágyazódik, és „nyilvános érzésként” (‘public feeling’) válik értelmezhetővé (156). A queerség anti-szociális fordulat értelmében nem csak a szubjektív boldogság-érzet mint normatív cél kérdőjeleződik meg, hanem a nagy társadalommérnöki törekvések is, így a queer negativitásban az általános fejlődés mellett elköteleződő metanarratíváktól való távolságtartás is feltételeződik. A negatív queerség megtagadja a szubjektum negativitásának újraalapozását bármely új tapasztalati pozitívításba (Berlant és Edelman 2014, 5).

Mielőtt rátérnénk a negatív queer diszkurzushoz tartozók mondandójának felvázolására, érdemes kitérnünk Jean-Francois Lyotard posztmodern-fogalmára, mint elmélettörténeti kiindulóponttra. A heteronormativitással mint metanarratívával, továbbá, az azt megkérdőjelező modernista emancipatorikus irányzatokkal szembeni szkepticizmus („a kritika kritikája”) az egész posztmodern gondolkodást áthatja. Lyotard értelmezésében a nagy narratívák ideje lejárt: az univerzalista diskurzusok képtelenek válaszokat adni a kortárs társadalmi problémákra, azok komplexitására (Lyotard 1993 [1979]; Lovász 2014). A posztmodern állapot nemcsak a modernitás kifulladásának kulturális tüneteként értelmezendő, az emberi történelem lezáródásából eredő fatalizmusként, noha ezen elemek is

beletartozhatnak értelmezésünkbe. A posztmodern állapot egyben normatív igény is a szkepticizmusra. Nyelvjátékok sokasága váltja fel az egységes igényű „nagy elméletet”, és a társadalmi folyamatok következtében feloldódnak az utópikus elképzelések. Ily módon az objektivista igényű tudományosság által feltárt igazságok sem tekinthetők egyebeknek, mint egy lehetséges nyelvjátéknak a sok közül, amely nem rendelkezik több legitimitással, mint a többi nyelvjáték. A posztmodern állapot, végső soron, a nyelvjátékok igazságmonopóliumának idejének a lejárta utáni plurális értéktér. Ebben a kontextusban az emancipációs stratégiák radikális újragondolása is szükségeltetik. Milyen irányultságú legyen az identitáspolitika a posztmodern társadalmi miliőben? Az általunk bemutatni kívánt queer-elméleti szerzők esetében még ennél is radikálisabb kérdésfeltevést találhatunk: egyáltalán szükséges-e az identitáspolitika fenntartása? Egyáltalán létezik-e „*identitás*”? Mint látni fogjuk, nem egy queer szerző nemleges választ ad ezen kérdésekre.

A performativitástól az inoperativitásig

A queer negativitás és annak „*társadalom-ellenes*” és „*identitás-ellenes*” álláspontjait azt követően érthetjük meg igazán, ha számításba vesszük, mely (queer) paradigma újragondolására irányulnak. A queer-elmélet anti-szociális fordulata akár logikus következménye is lehetne a posztmodern állapot relativizmusának. A különböző határvonalak elmosódása, valamint a tér megnyílása az alternatív performativitások számára nyújtana kibontakozási lehetőségeket a performatív elmélet értelmében. Produktivitás forrásaként tételeződik tehát a nemi politikai tér pluralizálódása. Ennek szellemében fogalmazta meg Judith Butler a nemi identitás performatív jellegéről szóló tézisét. (Butler 2002 [1990]) Említhetnénk egyéb feminista szellemi előzményeket is, azonban Butler munkája, *A problémás nem* (2000 [1990]) és annak preszuppozíciói váltotta és váltja ki a mai napig a legtöbb kritikát a negatív queerség képviselői részéről. Ezért érdemes röviden és lényegretörően kitérnünk Butler főbb állításaira. Monique Wittig nyomán, Butler a következőképpen azonosítja a heteronormatív társadalmi nyomásgyakorlás működését:

A nemek ‘megnevezése’ az uralomgyakorlás és kényszerítés módja, egy intézményesített performativitás, amely létrehozza és kormányozza a társadalmi valóságot azáltal, hogy elvárja a testeknek a szexuális differencia

elveinek megfelelő diskurzív/perceptív konstrukcióját. (Butler 2002 [1990], 147; saját fordítás — H.M. és L.Á.)¹

A megnevezés egyben hatalomgyakorlás is; a heteronormatív társadalom voltaképpen a megbélyegzésen keresztül konstuálja meg a nemi identitások ‘elfogadható’ formáit. Ezen gondolat, mint olvashatjuk alább, Lee Edelmantól sem áll messze. Még a testrészek megnevezései is a kompartmentalizációt és fragmentalizációt hivatottak szolgálni, vagyis a testek ellenőrizhetővé-tételét (146). Megjegyzendő, hogy nem a biológiai adottságok valóságának a tagadásáról volna szó Butler konstrukcionizmusa kapcsán, hanem sokkal inkább a biológiailag létező testek elkerülhetetlen kódolásáról. Ez a megnevezési gyakorlat, Butler nézete szerint elválasztható, külön problematikaként kezelhető a test morfológiai vonatkozásaiból alkotódó biológiai nemektől, mivel a szexuális identitás konstruált, azaz performatív módon kerül kialakításra az egyén és a társadalom közti komplex kölcsönhatások és tranzakciók során. A személyiségnek bármely benső, állandó lényegiség tulajdonítása Butler szemében „gyanús” (171). Nem létezik homogén, önmagával egészen azonos nemi identitás; mindannyian különböző performatív cselekvések révén alakítjuk ki különböző egymástól elkülöníthető elemekből, afféle Legó-kockákból a saját szexuális identitásunkat (173–4). Ez természetesen nem zárja ki a koherenciát, Butler nem azt kívánja sugallni, hogy a nemi identitás konstruált és inszubsztanciális jellege kizárna minden identitásbeli összhang lehetőségét. Sokkal inkább arról van szó, hogy Butler az identitásképződésben való kommunikatív aspektusnak kíván megfelelő helyet biztosítani. Az identitás „a test felszínein játszó üres szignifikációkból” állna, és semmilyen ontológiai státusszal nem rendelkezik (173). A performatív cselekvések konstrukciók, és ennél fogva, a nemi identitás, mint olyan fabrikáció. Ebből következően a nemileg kódolt test (gendered body) „nem rendelkezik semmilyen ontológiai státusszal azon cselekedetek valóságtartalmán kívül, amelyek valóság alapját képezik” (173). Vagyis a testnek mint kizárólag biológiai létezőnek a tagadása volna a konstrukcionista tézis kulcsállítása, és ezen keresztül a nemi identitás fabrikált jellegére való figyelemfelhívás.

A konstruktivizmus következményeit illetően Peter L. Berger rendkívül érdekes megjegyzéseire utalnánk a vallás konstruált jellegét illetően (Berger 1973 [1967], 181–9). Abból, hogy egy nyelvjáték társadalmilag konstruált, figyelmeztet Berger, nem következik azon nyelvjáték szabályainak

¹ Az 1990-es kiadás magyarul *Problémás nem* címen jelent meg (*Problémás nem: Feminizmus és az identitás felforgatása*. Budapest: Balassi Kiadó, 2007; ford. Berán Eszter, Vándor Judit). Mi azonban a 2002-es második kiadás szövegét használjuk, az idézeteket saját fordításban adjuk közre.

illegitimitása vagy ontológiai hamissága (182–3). Vagyis a vallásnak, vagy bármely egyéb társadalmi intézményrendszernek emberi-eredetű kivételként való azonosítása nem cáfolhatja a vallási hagyományok igazságtartalmát, sőt, amennyiben az emberben azonosítjuk az igazságok végső forrását is, annyiban teológiailag is összeegyeztethető a vallási dogmatikának némiképpen átdolgozott változatával a társadalmi konstrukcionizmus Berger-féle értelmezése (187). Más szóval, a fabrikáció tényének bemutatása, a társadalmi konstrukcionizmus első komoly teoretikusa szerint, egyáltalán nem delegitimáló jellegű. Erről, úgy tűnik, Butler nem kíván tudomást venni. Pontosan ez utóbbi gyenge pontján támadja Butler performativitás-elméletét Leo Bersani. Ugyanis, politikai szempontból, nem feltétlenül elégséges a szexuális identitások konstruált jellegének az akár kritikai szellemű leleplezése sem. Az artikulálódás esetlegessége, mint ontológiai felfogás, nem biztos, hogy maga után vonja azokat az emancipatív politikai-ideológiai konzekvenciákat, amelyeket Butler tulajdonít egy inszubsztancialista szexuális ontológiának. A nemi esszenciák tagadása távolról sem biztos, hogy kizárólag progresszív politikai pozíciókat tesz lehetővé.

Radikális passzivitás és identitásmentes identitás

Eddig lényegi megegyezést láhattunk Butler és a ‘negatív’ queerek között. Mindkét megközelítésmód távolságot tart a biologizáló szexuális felfogásmódoktól. A köztük lévő eltérés a szexuális identitások heteronormatív konstrukcióira adandó politikai válaszokban, a hatalom relatív lokalizálhatósága és a politikum általános felfogásában található. A fennálló heteronormatív kódolással szemben, amely az ismétlés folytán képes csak fenntartani magát, Butler az ismétlés alternatív, szuberzív formáinak politikai programmá emelését javasolja (Butler 2002 [1990], 185). Az alternatív szexuális irányultságú aktorok, amennyiben tudatában vannak a nemi identitás konstruált jellegének, hatalmukba vehetik saját testeiket és a butleri heterotópiában szabadon rekombinálhatják a különböző identitás-elemeket, sőt, új elemeket is bevonhatnak az identitás-konstrukciók plurális játékaiba. Ugyanakkor ez az önfelzabardítás Butlernél hangsúlyosan nem az autonóm egyéni szubjektum emancipációja, hanem interszubjektív folyamat. Az alternatív, „parodisztikus” ismétlés elsősorban a már meglévő szexuális identitásbeli elemek rekonfigurációját jelenti. Példaként említi a szerző a „férfias” jegyeket személyiségükbe integráló „butch” leszbikusok identitást (Butler 2002 [1990], 41).

Bersani kritikája az ismétlés igenlését kifogásolja a performatív elméletben. Bersani megfogalmazásában, „azáltal hogy a heteroszexualitás

szubverzív ‘reszignifikációjára’ helyezi a hangsúlyt, ahelyett hogy ‘átfogó lecsereléséről’ beszélne, Butler a kulturális politika mezejében helyezi el a homoszexualitást” (Bersani 1996, 46; saját fordítás — H.M. és L.Á.) Vagyis a forradalmi, minden identitást elsöprő, a heteronormatív társadalmat alapjaiban kikészítő átfogó forradalmiság helyett a performatív dzsenderelméletben csupán mérsékelt reformizmust lát Bersani. Parodisztikusan viszonyulni a fennálló normákhoz annyi, mint felszínes bíráló tárgyává tenni azokat és, végső soron, hozzájárulni, akarva-akaratlanul, azok további megerősítéséhez, legalábbis Bersani olvasata szerint (51). A rekombináció praxisa nem elégséges, mert nem szabadít fel bennünket az identitáspolitika kényszere, a domináns kulturális mátrix hatalma alól. (ibid) A negatív queerelmélet fontos kiindulópontja a szexualitás és a politikai állásfoglalások közti oksági relációk kikezdése (71). A heteronormativitástól eltérő szexuális identitások nem vezetnek el automatikusan a progresszív politikai állásfoglalások artikulálódásához.

Az anti-szociális fordulat másik teoretikusa, Michael Warner, magát a „közösséget” és közvetve az identitást problematizálja:

Annak ellenére, hogy szervezeti szempontból hasznosnak bizonyult [...] a közösségiség, mint fogalom problematikus, abból adódóan is, hogy a leszbikus és homoszexuális történelem pontosan egy nem-közösség története, és azért is, mert a szétszórtság mindig is jellemzőbb volt rájuk, mint a lokalitás. [...] Továbbá a ‘queer’, mint jelző agresszív és szubverzív lépés; megtagadja a tolerancia minorizáló logikáját, vagy az egyszerű politikai érdekképviselőt a normativitás fennálló rezsimjével szembeni átfogóbb ellenállás végett. (Warner 1993, xxv–xxvi; saját fordítás — H.M. és L.Á.)

Queernek lenni ezen nézet szerint annyi, mint egy „*nem-közösséggel*” azonosulni. Ebben a fogalomban ragadható meg legjellemzőbben az anti-szociális queerségnek a kisebbségi létbe való zártságot tagadó igyekezete. Az aktivista magatartás elsőbbségével szemben sokkal inkább egyfajta pluralizmus mellett foglalnak állást az anti-szociális queerek. Judith Halberstam például a „radikális passzivitás” lehetőségét is felveti, vagyis a politikai szférát domináló vélt optimizmussal szemben kritikai lehetőséget jelenthet akár a saját létezés megtagadása, afféle végső, minden szignifikációt felszámoló rövidzárlatként (Halberstam 2008, 150). A legradikálisabb forradalmi tett egy olyan társadalomban, amely a folyamatos performativitást követeli meg, mondja Halberstam, nem feltétlenül a butleri paródia, hanem sokkal inkább az anti-szociálisság gondolatából/gyakorlatából eredő munkátlanság. Az inoperatív performativitásokon keresztül lehetővé válhat „egy egészen másféle feminitásba való áthelyeződés” (151).

A radikális passzivitás Halberstamnál és Bersaninál nem valamiféle apolitikus, a közélettől elzárkózó álláspont, hanem, látszólagos apolitikussága ellenére, politikai állásfoglalás. Nem az a feladata a queereknek, hogy a fennálló heteronormatív diszkurzusokba jól funkcionáló szereplőkként, a társadalom hasznos tagjaiként beágyazódjanak, hanem az, hogy kilépjenek a fennállóból. A „homo-ság” (*homo-ness*), véli Bersani, nem valamiféle, a konvencionálistól eltérő társas viszony (*sociability*), hanem „a társas viszonyra való, potenciálisan forradalmi jellegű képtelenség” (Bersani 1996, 76). Egyáltalán nem kell bizonyítaniuk a queereknek, hogy mennyire nagyon is képesek „normális emberekként” élni, mert forradalmi és, ebből adódóan, nem-normatív ágensek ők, akik éppen a viszonyaikat formálhatják át alapjaiban (176).

Az identitásbeli kérdések túlhangsúlyozása Lauren Berlant és Elizabeth Freeman szerint is korlátozza az alternatív életmódok transzgresszív erejét (Berlant és Freeman 1993, 220). Az „igazi én” keresésének imperatívusza pontosan a fennálló kapitalista viszonyok követelménye; márpedig igazi, valóságos énünk nem létezik, és ennek belátásában akár az olyan transzgresszív életmódok számításba vétele is segíthet bennünket, mint a kötöttségektől mentes homoszexuális közösülés (*cruising*). „Kevés dolog nehezebb annál”, írja Bersani, „semmint hogy a Másik iránti érdeklődésünket fékentartsuk és ne hagyjuk ‘párkapcsolattá’ degenerálódni eme érdeklődést” (Bersani 2010, 57). Bersani, Halberstam „negatív passzivitásához” hasonlóan szintén az inoperatív performativitást, az ismétlés megtagadását javasolja forradalmi kiútként. Vagyis, megérkeztünk a „szexualitás nélküli homoszexualitáshoz” (Bersani 1996, 121).

Bersani, André Gide *L'immoraliste* című regényének biszexuális hajlamú főszereplőjét, Michelt elemezve megállapítja, hogy, paradox módon, a meg-nem-valósuló homoszexuális vágy még veszélyesebb a heteronormatív intézményrendszer számára, mint a valóságos, szexuális, etnikai és egyéb határvonalak áthágása:

Egy férfi, akibe egy másik férfi hatol kétségtelenül nem mentes a szubverzív potencialitástól: semmi sem fenyegetőbb a kulturálisan kikényszerített, férfiak és nők közé felállított határvonalak számára mint egy férfi aki valós vagy fantazmatikus formában élvezzi a női szexualitást. Azonban egy első olvasatra meghökkentő állítást fogalmaznék meg; Gide lehetetlen szexualitása még veszélyesebb a domináns kulturális ideológiák számára. Nemcsak a szexuális viszonyulások átrendezését hordozza magában (aktív-passzív, domináns-alárendelt) — hanem *kevonni látszik a 'szexuálisból' bármely viszony(ulás) meglétének a szükségességét.* (Bersani 1996, 121–2; saját fordítás; kiemelés tőlünk — H.M. és L.Á.)

Michel nem ér hozzá az általa csodált arab fiatalemberekhez, vagyis nem valósítja meg a vágyait. Halberstam kifejezésével élve, így a „passzív radikalitás” nihilista álláspontjára helyeződik a *L'immoraliste* főszereplője. Ugyanakkor, ezen „nem-tett” valós következményekkel jár: olyannyira megszállja Michelt nonrelacionális szexualitása hogy elhanyagolja családi viszonyait. Semmit sem követel szemei választottjaitól, és annak dacára, hogy nem történik semmi, mégis történik valami: a heteroszexuális családi struktúra felbomlik anélkül, hogy bármi helyettesítené (123). Michel elkerüli annak csapdáját, hogy a vágyat kielégítse, mivel tudatára ébredt minden vágy kielégíthetetlenségének. Eroticismusa egy olyan eroticizmus „amely a vágy pszichológiája által nincsen megfertőződve” (123).

A Bersani és általánosságban, az anti-szociális queerelmélet által kínált identitás egy „anti-identitárius identitás” (100). A szubjektumot, az egyébként is hiányzó forradalmi alanyt, nem kiteljesíteni kell ezen logika értelmében, hanem sokkal inkább teret engedni „a szubjektum non-szuicid jellegű eltűnésének” (99).

Az anti-szociális queerség az identitás átmeneti hatalmának radikális megkérdőjelezése, az identitás-politikák vélt vagy valós meghaladásán keresztül. Az integráció, az asszimiláció mellett elhivatott főáramú emancipációs mozgalmaktól, a végső soron a queer radikalizmust felszámoló törekvésektől kívánják megóvni az általuk elgondolt anti-identitáriánus queer közösségek megteremtésének lehetőségét. Lehetőség vagy szükséges rossz helyett a negatív queer paradigma képviselői még az átmeneti vagy akár forradalmian újszerű szociabilitásoknak is az elvetését javasolják, amennyiben azok az (egyéni vagy közösségi) szociabilitás vágy mentén szerveződő viszonyrendszerei lennének: Georg Simmel nyomán Bersani megállapítja, hogy a szociabilitás olyan viszonyulás, amely mentes a vágytól (Bersani 2002, 11). A szociabilitásnak le kell hántania magáról a társadalmat, minden közösségséget és minden intézményt, amennyiben ezen normatív keretrendszerek továbbra is béklyóba fogják a queer aktorokat. A Gide-i homoszexualitás, ahogyan Bersani nevezi, pontosan az „üressége révén kérdőjelezi meg a szexuális mélységnek bármiféle ideológiáját” (Bersani 1996, 123). Azért szükséges az interszubjektivitás vágy vezérelte meghaladása, mert energiáinkat korlátozza. Nem lehetséges a non-heteronormatív szexuális forradalom, ameddig fennállnak az interszubjektivitás intézményei (124). Bersani radikalitása a szubjektum foucault-i kritikájához is kapcsolható; posztmodern projektjének célja az „én-összetörés” posztmodern és egyben, tradicionális értelemben véve, eksztatikus aktusa (100; ld. még Foucault 2002). A modernitás én-építése helyett a posztmodern ihletettséggű anti-szociális queerek az én leépítését helyezik középpontba, annak érdekében, hogy

megteremtődhessen egy olyan tapasztalás, amely mentes az individualizált szexualitás hatalma alól.

Minden interszjektív jellegű szexualitás, Bersani foucault-i hatalomfelfogása értelmében, már magában foglalja a hatalmat. Ezen kényelmetlen tény nem lehet és nem szabad a kritikai elméletnek kikerülnie, ezért a queer társadalomkritika célkeresztjének középpontba kell állítani az eredendően heteronormatív szexuális vágyat. Amíg vannak személyek, addig vannak nemek közti konfliktusok. Amennyiben fel kívánjuk oldani a nemi ellentéteket és az elnyomó konstellációkat, a személyt mint társadalmi intézményt kell dekonstruálni (25).

A queernek, mint a domináns szignifikációt meggátoló aktorként történő azonosítása legisztábban Lee Edelman *No Future* című művében jelenik meg. Edelman nézetében a heteronormativitás olyan hiábavaló törekvés, amely a vágy hiányzó tárgyát igyekszik kitölteni, annak ellenére, hogy minden jelölő üres (Edelman 2004, 34). A vágy szükségképpen beteljesíthetetlen, mivel a „szignifikációs láncolat” végtelen, tehát lezárhatatlan, miközben a heteronormatív rendszer az identitás rögzítésére és reprodukciójára törekszik. Edelman a következőképpen definiálja a „szinthomoszexualitást” (*sinthomosexuality*):

A szinthomoszexualitás [...] tagadja a fantázia vonzerejét, megtagad bármely jövőbeniséget, amely igyekezne valamilyen jelentéstartalommal kijavítani, összevarni a szakadásokat, amelyek a valóság ruháján találhatóak. A szakadások hozzá vannak rögzülve azokhoz a csalétekekhez, amelyeket a szekvencialitás (*sequence*) klipszeiként (*sequin*) azonosíthatunk, látásunkat összezavarják, azálta, hogy a jelentőség illúziójába ringatnak. Erre válaszul a szinthomoszexualitás egy kifordított fantáziát kínál, amelyben a valóság kosztümének látszólagos hibátlansága (*seamlessness*) látszatként (*mere seeming*) kerül leleplezésre, és a csomók amelyek a klipszeket a helyükön tartották átveszik azok helyét. (35; saját fordítás — H.M. és L.Á.)

Az edelmani értelemben vett queerség nem kínál jövőperspektívát, maga a jövőnélküliség alkotja annak forradalmi „ígéretét” (3). Ennek a szuberzív queerségnek a kulcsfontosságú mozzanata a terméketlenség, az inoperativitás magasztalása. A szinthomoszexuális aktor tüntetőleg terméketlen, nem járul hozzá a társadalmi újratermelődéshez, és ezáltal, jövőbeniségtől mentes „értelmetlen” létezésével, a szingularitása lefordíthatatlanságának felvállalásával, felszámolja az oppresszív Szimbólum uralmát (35). Minden olyan aktor, amely meggátolja a heteroszexuális reprodukciót, Edelman radikális esztétikájában a „szinthomoszexualist” valósítja meg, legyen szó akár a Dickens *Karácsonyi énekek* Ebenezer Scrooge-áról vagy Alfred Hitchcock *Birds* című filmjének érthetetlen módon megvadult

madárhordáiról. Mint írja, szinthomoszexualitás nem merül ki a pusztán antropomorf aktorokban:

[...] Scrooge, mint szinthomoszexuális, azáltal, hogy nem kíván hozzájárulni a jövőbeniség kommunális realizációjához, megtagadja a domináns fantáziastruktúrát, azt az esztétikai keretet, amely fenntartja a valóságot. Megvalósítja azt a jouissance-t, amely derealizálja a társadalmat és ezáltal, Žižek kifejezésével élve, ‘a szimbolikus univerzum teljes lerombolásával fenyeget’ (44–5; saját fordítás — H.M. és L.Á.)

A társadalmi valóság alternatív inskripcióit nyújtja számunkra a szinthomoszexuális etikai és esztétikai praxisa. Dickens nem csak azért ítéli Scrooge-t és a hozzá hasonló, szolipszisztikus hajlamú embereket veszélyes és elítélendő személyeknek, mert saját jövőbeniségüket tagadják, hanem azért is, mert pusztá jelenlétükkel a társadalmi újratermelődésnek is gátat szabhatnak (46–7).

A queerség magára varrja a halálöszönt: Edelman negatív queerelméletének zászlajára tűzi a halálöszönt, mint végső mozgatót, emancipatív forrásként. Ebből adódik a társadalmi felelősség, a társadalmi imperatívusz visszautasítása, az anti-szociális elem (Edelman 2004, 49). A szinthomoszexuálisok hiányos jelenlétei arra hívják fel a figyelmünket, hogy minden vágyakozás a halálöszönten inoperatív operativitásából ered. „*A halálöszönten ‘halbatatlansága’*”, állítja Edelman, „*egy olyan kietartó negáció, amely semmilyen bizonyosságot sem kínál számunkra: sem identitás, sem túlélés, sem bármiféle jövő ígérete*” (Edelman 2004, 48; saját fordítás — H.M. és L.Á.). A szinthomoszexuális gyakorlat célkeresztjében a Gyermekek áll: mivel nem tartozik felelősséggel, és felvállalja társadalmi felelősségének hiányát, a heteronormativitástól való végleges elkülönültsége a gyermektelenség igenléséből fakad (49). Üres tér tátong a Szimbolikus magvában. Ahelyett hogy ezt a rést be kívánná foltozni, a szinthomoszexuális „*felszámolja a Gyermekeket és ezáltal, azt a valóságot amelyet az fenntartani hivatott*” (Edelman 2004, 115; saját fordítás — H.M. és L.Á.).

A Gyermekek mint Szimbólum akár perverz túltengésbe, önklonozódásba is fulladhat. Egy hírben az angliai baba-készítőről, Teresa Russon-ról olvashatunk, aki személyes tragédiái után elhatározta, hogy mesterséges, élethű porcelánbabákat készít. Az asszony elmondása szerint „*semmivel sem tudta betölteni az űrt*”, amelyet fia elvesztése után érzett. Olyanok is gyakran vásárolnak az asszonytól műbabát, akiknek még sohasem volt gyermekük (Pálos 2015). Az önklonozó Szimbólum tehát parttalan, és Edelman erre a fogalom negativitásának parttalanásával reagál.

A queer negativitás mint szkeptikus végesség

Általánosságban jellemző a queer studies-ra, hogy a politika, etika és esztétika területeinek vegyítésére törekszik valamennyi, queerként jellemezhető gondolkodó. Így Ann Cvetkovich-nél is megjelenik a depressziót praxisként, alternatív, reinszkriptív és dekonstrukciós eljárásként átkódoló esztétika, mégpedig a „craftivism” során, azaz a kritikai politikai tartalmakkal ötvözött kötés technikájában (Cvetkovich 2012, 173). A kézművesség Cvetkovich értelmezésében egyfajta „kulturális heterogenitást” tesz lehetővé, amely szembehelyezkedik a kapitista piacgazdaság ipari termelésével, újféle kollektivitások és politikai szerveződések „megkötésével”. Érdekes példaként említi a Lisa Anne Auerbach által kötött téli kesztyűk üzenetét, amelyek a *Body Count Mittens* nevű 2000-es művészeti projekt keretén belül valósultak meg. A kötött ruhák az iraki háború során elhunytak aktuális létszámát regisztrálják, ezzel is utalva a közélet és a magánélet eredendő összekapcsoltságára, és az elválasztásokra irányuló törekvések hiábavalóságára (173–174). A *Body Count Mittens* projekt rokonítható a butleri „parodisztikus performativitás” elméletével, hiszen itt egy „klasszikusan nőies” foglalatosság (kötés, szövés, ruhakészítés) fonódik össze a „férfias” hadászattal, ezáltal összezavarva a nőiesnek tartott ruhaszövés és a férfiasnak tartott hadviselés közötti szociokulturális határvonalat. A politikai részvétel és a paródia szorosan összefüggenek Auerbach munkájában, viszont egyben szinthomoszexuális gesztusként is értelmezhető, mivel a veszteség és a negativitásról tudósít az alkotás révén. Tehát olyan produktumot hoz létre ez a sajátosan inoperatív performativitás, amely az antropomorf aktorok eltűnését, hiányát regisztrálja, sőt központi helyre emeli. Szinthomoszexuális műveket alkotni annyi, mint a Judith Halberstam által azonosított „kudarcos queer művészetet” („queer art of failure”) gyakorolni (Halberstam 2011). Vagyis átlépi a produktivitás normatív mércéjének, a ‘sikerességnek’ a logikáját.

A queer relációnak nem kell produkívna lennie, mert olyan viszonyt képez, amely mentes a produktivitás etikai imperatívuszától, azaz, nem szégyelli a ‘terméketlenséget’, hanem, éppen ellenkezőleg, büszkén képviseli a nonreproduktivitás kudrac-logikáját (108). Halberstam a queer anti-szociális fordulatról írva megállapítja, hogy ezen fordulatra komolyan kell vennie a politikai negativitást, az anti-politikát, mint kritikai lehetőséget (110). Vagyis hangsúlyozottan elutasítja, ezáltal implicit módon Edelman fatalizmusát bírálva, hogy apolitikus megoldásra volna szükség. Ehelyett akár politikailag inkorrekt lázadási formákat kell meghonosítani a közéletben és esztétikában egyaránt. Példaként említi az ún. punk-irodalmat, amely nem ritkán egészen elfogadhatatlan megnyilvánulásokba, agresszív nyelvezetbe, számos deviancia és politikailag rendkívül inkorrekt frazeológiák magasztalásába is

torkollik. Negativitásában azonban megközelíti a tiszta tagadást, minden politikai közösség felszámolásának forradalmilag dekonstruktív igényét (90–2). Ennek jegyében Halberstam olyan feminizmust javasol, amely „nem ment meg másokat, és nem replikálja önmagát” (128; saját fordítás — H.M. és L.Á.).

A queer kudarcosság vonatkozásában hivatkozik Halberstam Gayatri Chakravorty Spivak olyan posztkolonialista feminista szerzőként, aki az identitásbeli önérvényesítést és a halállal végződő testi felszámolódást nem tekinti egymást kizáró mozzanatoknak. Az indiai *sutti* hagyomány kapcsán, amelynek során a megözvegyült nők elégetik magukat a férjük halotti máglyáján, az alternatív kulturális nyelvjátékok elfogadásának szükségességéről értekezik (Spivak 1988). Spivak szerint a posztkoloniális feminizmusnak tiszteletben kell tartania még az olyan kulturális hagyományokat is, amelyek látszólag a nők érdekeivel ellentétesek. Meg kell hagynunk az alárendeltnek azt a lehetőséget, hogy önmaga beszélhessen, még akkor is, amikor önmaga ellen beszél. A *sutti* során a feleség feláldozza magát halott férjének elhamvasztása során, tehát a feminizmusnak legalábbis Spivak értelmezésében, el kell fogadnia az ilyen non-individualista, a szubjektum integritását felszámoló döntéseket is (1988). Jackie M. Alexander is amellett érvel, hogy a transznacionális feminizmusnak komolyan kell vennie a Szentet, mivel csakis a kolonializmus előtti hagyományok újrafelfedezésén, újraértelmezésén keresztül lehet feldolgozni és meghaladni az erőszakos elnyomás évszázadai során felhalmozódott öngyűlöletet, melankóliát és politikai depressziót (Alexander 2005, 326).

A negativitás tehát Halberstamnál ellenállási stratégia, nemcsak a heteronormatív intézményrendszerrel szemben, hanem az univerzalizáló „előíró jellegű nyugati feminizmussal” szemben is, amikor az metanarratívaként kíván a felsőbbrendűség igényével szólni különböző kultúrkörökhöz, ezáltal akaraton kívül is erősítve a hierarchikus nemzetközi munkamegosztást (Halberstam 2011, 126–127). Jamaica Kincaid regényét elemezve, Halberstam az identitás megtagadásával azonosítja az emancipáció új horizontját. Kincaid regényének főszereplője Xuela, a rabszolga identitását az abortuszon, a reprodukció megtagadásán keresztül utasítja el, ezáltal felszabadítva magát az alárendeltség újratermelődésétől (Halberstam 2011, 132). A főszereplő olyan női identitásra tesz szert ezáltal, amely a már jelzett radikális passzivitás felé mutat (140). Itt a kudarc, kiváltképpen a reprodukció kudarc, tudatosan anti-politikai stratégia. Az emancipációs narratívákkal szembeni szkepszist láthatjuk az olyan posztkoloniális diskurzusokban is, mint például Saidiya Hartman *Lose Your Mother* című regényében:

Az én korom nem az álmodozás kora volt hanem a kiábrándulásé... Az álmok amelyek az ő horizontjukat definiálták már nem az anyémek voltak. Az emancipáció narratívái megszűntek meghatározó jövőképek lenni. A

forradalmárok által kínált radikális, múlt és jelen közötti, szakadás kudarcot vallott. (Hartman 2007, 39; saját fordítás — H.M. és L.Á.)

A reprodukció kiradírozása

A heteronormativitás reprodukivitását a szinthomoszexuális lázadás törli meg. Halberstam diszkurzusának fontos eleme az antropocentrikusság tagadása, amely Edelmannál is visszaköszön. Amellett érvel Halberstam, hogy a queer studiesnak magába kell foglalnia, túl a különböző humán aktorok szexualitásán, a nonhumán szexuális jelenségeket, összeállásokat, szokatlan párosodásokat. Így be kell vonnunk „*a transzszexuális balakat, hermafrodita hiénákat, a nem-monogám madarakat és a homoszexuális gyíkokat*” is a szexualitásról szóló párbeszédbe (Halberstam 2011, 39). Edelman a szinthomoszexualitás elemzését a már jelzett Hitchcock-film elemzésével folytatja. A *Birds* című film madarait „*szinthomoszexuális ellenállásként*” azonosítja, amely „letörli Melanie [a női főszereplő] arcáról az öntelt mosolyt” (Edelman 2004, 127). Melanie megtámadásán keresztül a madarak ellepik a képernyőt, és ezáltal a mi emberi önteltségünket is csökkentik, addig a pontig, amíg szinte mindnyájan kiszolgáltatott áldozataivá válunk a Máságnak. A Másikkal való találkozás az Én számára akár végzetes is lehet, mivel a találkozás szükségképpen egyenlőtlen. A madarak színrelépése „természetellenes”, szadista élvezetük pedig tönkreteszi a heteroszexuális párosodás intézményét, a heteronormatív családi viszonyokat ellehetetleníti, a gyermekeket pedig elűzi. Edelman ekképpen azonosítja a madarak-mint-szinthomoszexuálisok jelentéstartalmát:

Amennyiben a madarak viselik el a szinthomoszexualitás terhét, amely a heteronormativitást az életösztönnel való azonosságát, sokkal helyénvalóbb azt mondanunk, hogy a homoszexualitás jelentőségét a film rajtuk keresztül közvetíti: a jelentés erőszakos felszámolása, az identitás és a koherencia elvesztése, a jouissance-hoz való természetellenes hozzáférés. (132; saját fordítás — H.M. és L.Á.)

Edelman szerint olyan jelentéstartalmat közvetítenek a madár-szinthomoszexuálisok, amely túl van minden értelmezhető jelentéstartalom. Ezek a megvadult, tollas nonhumánok az emberi jelentésnek, mint olyanak a felszámolására törnek. A szinthomoszexualitás ugyan kezdetben főbikus kategória, a nonreproduktív és/vagy anti-heteronormatív aktoroknak gonoszként való azonosításának címkéje, azonban egyfajta szuberzív identitássá lényegül át az ironikusan megjenített főbikus reprezentáció. Nem kevesebbre szólítja fel olvasóit Edelman, mint, hogy ironikus igenlésüknek

adjanak hangot a homoszexuálisokat társadalomellenes tényezőként azonosító reprezentációk kapcsán.

Nem meglepő, hogy Edelman elutasítja az olyan törekvéseket, amelyek a homoszexuálisokat „normális”, heteroszexuális intézményekbe integrálnák. Edelman negatív queerségből fakad a Szimbolikus újratermelődésének, és ezen újratermelődés intézményeitől való elzárkózás meglehetősen paradox igénye. Az identitást álláspontja szerint fel kell szabadítani a jövőbeniséghez (*futurity*) való rögzítettségéből, mivel pontosan a reprodukcióba vetett hitből táplálkozik a fennálló heteronormatív intézményrendszer (13–4).

Az új forradalmi szubjektum csak a jövő nélküli, a Lauren Berlant és Lee Edelman által felvázolt szexuális alternatíva, az „optimizmustól mentes szex” (*sex without optimism*) mentén nyilvánulhat meg. Ez a hipotetikus szexuális irányultság a szexualitásnak olyan módjára fókuszál, amely felszámolja, feloldja a személyiséget, a szexualitás és a szexuális politika alanyát (Berlant és Edelman 2014, 4). Berlant szerint a szexualitás alanya nem-szuverén, és ezt a nem-szuverenitást csak fokozza a szexuális élvezet, mivel annak az orgiasztikus energiák felszabadulása képezi a voltaképpeni alapját, amint ezt Bersani is hangsúlyozza. Ennek ellenére Berlant visszautasítja azon vádat, mely szerint a szexualitás személytelenségének hangsúlyozása valamiféle „anti-szociális” állásponthez vezetne. (5) Anti-szocialitás helyett szociális furcsaságnak, „különcségnek” (*social awkwardness*) jellemzi ezt a társadalmi viszonyrendszert, és ennyiben Bersaninál és Edelmannel mérsékeltőbb álláspontra helyezkedik.

Edelman némiképpen radikálisabban fogalmazva jelenti ki, hogy a szexualitás „a diszkontinuitás sokkja, és a nem-tudással (*non-knowledge*) való találkozás” (5–6). Állítása alátámasztására Edelman egy rajzról készült fényképet elemez, a szexualitás „kiradírozhatóságáról”. Ez a mű Larry Johnson *Untitled (Ass)* (Cím nélküli (szamár/hátsó)) című munkája (16). Rajta egy szamár (*ass*) látható, amelynek hátsóját (*ass*) kiradírozza egy emberi kéz, vélhetően a művész maga. Edelman az említett fényképet olyan performance-ként értelmezi, amely multidimenzionalitásán keresztül ábrázol egy olvashatatlan, sőt, értelmezhetetlen cselekvést, a fikcionális szamár segglyukának eltörlését:

[...] a segglyuk az, amit a radír egyszerre tüntet el és emel ki. A radír a láthatóságból kivonja azt ami a szemet magához vonja, és ezáltal önmagába egyesíti a találkozást és a relációt, a negatívitást és a kötődést, amelynek révén egyszerre mondhatjuk azt hogy penetrálja, eltakarja vagy eltörli a segglyukat, és ezen keresztül, a szamár seggét mint olyat, sőt, a szamárnak mint seggnek (donkey as ass) az eltüntetését. (29; saját fordítás — H.M. és L.Á.)

A fénykép középpontjába ezért nem a számár vagy annak bármely testrésze kerül igazán, hanem egy tátongó szakadék, egy üresség, amelyet a radír operativitása, az inoperatív kiemelés hozott létre. Hasonló dialektikát figyelhetünk meg Pap Emese *Nullásgép* című rajzában.

A mű gyerekrajz-szerű minimalizmusa révén ironikus reflexiónak tekinthető, hasonlóan Johnson művéhez. A szimbólumok ezen munkában is üresek, olyanok mintha eredendően kiradírozottak lennének. Két zérót láthatunk, amelyek saját ürességükbe hipnotizálják a műkedvelő tekintetét. Semmisségével a két üres kategória közötti egyenlőségjel mégis túlkódolja, performatív módon szétfeszíti a képkeretet. Itt a cím érdekes relációba kerül az ábrázolással, mivel a nullásgép a haj, és az azzal asszocializálódó femininitás eltüntetésére szolgáló eszköz. Azonban ennél többet is tesz, hiszen hozzá is járul a „butch” leszbikus identitás konstruálásához. A haj eltávolítása lehet kényszerített identitás képző tényező (hadsereg, koncentrációs tábor), azonban előfordulhat választott, önkéntes szubkulturális identitás elemként is. Ezáltal visszautalhatunk a rajz kapcsán Spivak azon posztkoloniális feminizmusára, amely nem kíván a nyugati feminizmus aktív hangján szólni. Az aktivitást a nullásgép legyalulja, és egy kollektív szubterrán inoperativitásba zárja a növekvő hajszálakat.

A legyalulás egyben a felszámolódás radikális rekódolása is. A rekódolás egyik mozzanata a tetoválás. A tetoválás nem csak a testre vésett jel, a test reinskripciója, hanem az általa teremtett olvashatóságon keresztül, egy közösségnek, a kódot leolvasni képesek testvériségének összetartó szimbóluma. Tim Dean a „tetoválásnak” az elképzelhető legszélsőségesebb variánsával foglalkozik *Unlimited Intimacy* című könyvében, méghozzá a HIV vírussal történő szándékos megfertőződés „belső tetoválásával” (Dean 2009, 172). Dean a HIV-et nem kizárólag halálos kimenetelű vírusként értelmezi, hanem közösségképző tényezőként is számol vele:

A homoszexuális férfiak közül egyesek felfedezték, hogy az egyik dolog, amit csinálhatnak a HIV-el, az az, hogy szolidaritást és közösségeket képezhetnek vele. A ‘bareback közösség’ nemcsak a ‘homoszexuális közösség’ alegysége, amely pusztán képzeletbeli azonosulások és szimbolikus azonosságokon alapulna, hanem valós egység, mivel az óvszert nem használók (‘barebackers’) virális cserének rendszere. A HIV transzmisszió potenciálisan új társadalmi kötések hozhat létre, amelyek szimbolikusak és materiálisak: a közösséghez való tartozás bele van vésvé a testbe, akárcsak egy tetoválás. (77; saját fordítás — H.M. és L.Á.)

A test internalitásába kivéhetetlenül beleférkőzik a vírus „ajándéka”. A Dean által felvázolt bareback-narratívákban a HIV több mint ambivalens ajándék (minden ajándék szükségképpen együttjár az ambivalenciával). A

bareback ajándékozás olyan viszony megtestesülése, materializálódása, amely viszonzhatatlan. Vonzóságának, sőt, vélt etikai helyénvalóságának forrása ezen viszonzhatatlanság. Ugyanis az adományozónak nem visszaadható (79). Ilyen értelemben az önkéntes HIV-transzmisszió megfelel a Dean által, Jacques Derrida nyomán, explikált „etikai értelemben vett példaértékűségnek” nevezett jelenségnek.

Bármely meghökkentő, valóban találhatunk némi rációt abban az etikai nézetben, mely szerint azt tekinthetjük csupán ajándéknak, ami nem követeli ezen gesztus viszonzását (79). Az egyén bármely java tekinthető ajándéknak, amelyet szívesen fogad. A „bareback szubkultúra” a végesség elfogadása köré szerveződő társadalmi tény. Tim Dean szerint ezen szubkultúra tekinthető a végesség felölelésének, és ezáltal a modernitás és a modern gyógyászat haláhtagadó mechanizmusai ellenpólusának (66). A „végtelen intimitásra” való törekvés ezért szükségképpen modernitáskritikai praxis, egy újabb inoperatív performativitás (66).

Fontos metafora magában a szukulturális nyelvezetben, valamint Dean diszkurzusában a „breeding”, tehát a tenyészet aktusa. A „breeding” hasonlóságokat mutat a gyermek nemzéssel, annyiban, hogy a vírus befogadása együttjárhat a „bareback szubkultúra” hívei, a HIV hívei esetében a terhesség, teltség érzetével (87–88). A vírus általi teherbe esés új narratívákat, rokonsági viszonyokat teremthet, mivel a fertőződés láncolata akár halott egyéneket is összekapcsolhat az élők közösségével. Ezen a ponton a vírusnak, mint aktornak a szexualitásról szóló párbeszédbe való bevonása Dean részéről hasonló az Edelman és Halberstam által javasolt non-antropocentrikus megközelítésmódokhoz:

[...] a csere tárgyaként, a vírus lehetővé teszi, hogy férfiak kötődjenek egymáshoz, egy közös szubsztancián keresztül, továbbá ezen kötések akár rokonsági viszonyokként is értelmezhetővé teszi, és materializálja a testvériség ilyen gondolatát. (78; saját fordítás — H.M. és L.Á.)

A testi folyadékok cseréje jelenti azt a szimbolikus cserét, amelyen ezen közösség alapul. Az köti össze a közösség tagjait, ami bennük van. Homoszociális kötődésük egyben biológiai tény is, orvostudományilag igazolható és regisztrálható. Ezen testvériség végtelen közelségbe hozza a megfertőzöttet a közösség többi tagjainak testével, olyannyira, hogy az a térben akár rendkívül távoli szexuális szereplők legbenső testiségével is egységbe kovácsolja a „szeroconvertált”, HIV-pozitív egyént:

Azon tény, hogy a vírusok biológiai értelemben nem élők még inkább felerősíti azon képzetet, hogy halhatatlanok, és egyben azon nézetet is, hogy nemcsak emberi közösülések termékei, hanem egy szétszakíthatatlan viszony

megtestesítői is. A vírus lehetővé teszi a végtelen intimitást, abban az értelemben, hogy több előző testi kontaktus továbbélését jelzi a jelenvaló pillanatban. Ily módon a vírust tekinthetjük az emlékezésnek egy sajátos formájának, olyan emlékezetnek, amely által fenntarthatjuk a halottakhoz való viszonyulásunkat. (88; saját fordítás — H.M. és L.Á.)

A Másikkal való végtelen intimitás fatális érintkezés, a negativitásban való elmerülés, a szubjektum totális feloldódása. A szerokonverzió a testek közti határvonalak totális összeomlasztása is egyben. Maga ezen összeomlasztás, az Énből való eksztatikus kivetkőztetés a voltaképpeni tárgya annak a cserének, amelyet a barebacking szubkultúrában hívók közvetítenek egymás számára védtelen, végtelenül intim közösüléseiken keresztül. A kapitalizmus, kiváltképpen a gyógyszeripar arra törekszik, hogy a szubjektumot fenntartsa, annak érdekében, hogy fogyaszthasson, ezzel is hozzájárulva a gazdaság növekedéséhez. Akár gyógyszerekkel is képes életben tartani az amúgy már „*halott embereket*”. A fogyasztói társadalom voltaképpen felhalmozó társadalom, mivel a gyógyszeripari találmányok gátat szabnak a szubjektum önfelszámoló önfogyasztásának, és helyette a gyógyszerek fogyasztását ajánlja túlélési stratégia gyanánt a HIV pozitívak számára. Márpedig a HIV transzmisszió Dean által azonosított logikája az abszolút fogyasztást és az ezzel járó önmegsemmisítést preferálja a „belső tetováláson” keresztül (172). Mint Georges Bataille írja, az „áldozat elfogyasztása, a közösség (*communion*) olyan többletértékkel rendelkezik, amellyel a pusztán közös étkezés nem rendelkezik” (Bataille 1991 [1949], 56; saját fordítás — H.M. és L.Á.). Az intimitás a batailli diszkurzusban a világgal szembeni többlet hordozója, olyan „örület, amelynek tárgyát képezi a munkától megszabadult fogyasztás” (58). Bataille nézetében ezen rituális fogyasztás az egymástól különálló valóságok szinte misztikus érintkezése, egyesülése, hasonlóképpen a Dean által leírt „bareback” közösségiségben történő aktushoz. Ezen közösségiség virális közösség, amely egy, a tagjai által osztott szubsztancia körül összpontosul (Dean 2009, 80).

Viszont felmerülhet bennünk a kérdés, hogy szükséges-e valós materialitásnak alkotnia ezt a közösség-megkötő szubsztancialitást. Egy bizonyos szempontból vizsgálva, a bareback-közösség tagjai reterritoralizált közösség résztvevői, hívei. Ezért nem elhanyagolható az esszencializmusba, akár valamilyen homoszexuális etnocentrizmusba való visszaesés veszélye.

Berlant és Freeman éppen ugyanezen veszélyre, a reterritoralizáció fenyegetésére hívják fel a figyelmet a homoszexuális nemzet-koncepciók kapcsán (Berlant és Freeman 1993). Az esszencializmus elleni biztosítékul szolgálhat a végesség gondolatának már jelzett elfogadása Dean részéről. (Dean 2009, 66). A bareback-közösség esetében a halál nem marginalizálódik, hanem elfogadásra és befogadásra kerül. Vagyis esetükben egy negatív

esszencialitás köré szerveződő identitásról beszélhetünk. Álláspontunk szerint hasonlóan gyümölcsöző módon alkalmazhatjuk a negatív queerséget, mint paradigmát az aszexuális szubkultúra megragadására.

Az aszexualitás mint reprezentálhatatlan identitásnélküliség

Mielőtt rátérnénk a queer negativitás és az aszexualitásban rejlő kritikai lehetőségek közti összekapcsolódási pontok kifejtésére, érdemes tisztáznunk, mit értünk aszexualitás alatt. Misits Éva tanulmányában kifogásolja a magyarországi közvélemény állítólagos alultájékozottságát az aszexualitás kérdéskörének tekintetében. Alternatív szexualitás, szexuális identitás helyett a magyar Internet-felhasználók devianciaként, problémaként tekintenek ezen jelenségre (Misits 2011, 126). Misits nézetében nem létezik ilyen közösség Magyarországon; továbbá, elmarasztaló érvelése azt implikálja, hogy léteznie kellene. Megjegyzi, hogy „az aszexualitást mint jelenséget új szempontokból kell megvizsgálni, újra kell értékelni, hogy pozitívan lehessen rá hivatkozni és reflektálni” (Misits 2011, 125). Nézetünk szerint a Misit által megfogalmazott pozitív igényekkel szemben a negatív queerség tagadná a pozitív hivatkozás létrehozásának szükségességét és elutasítja a láthatóvá tétel kívánatosságát. Misits azt állítja, hogy amennyiben az aszexualitás, a nemi vonzalom hiánya nem kerül pozitív elfogadásra, mint lehetséges alternatív szexualitás, úgy kirekesztődhet és továbbra is fennállhat „devianciaként”, „betegségként” való megbélyegzettsége (127). Itt utalnunk kell Bersani azon figyelmeztetésére, mely szerint a szexuális kisebbségeknek a nyilvánosságba történő bevonása nem csak emancipatív célokat szolgálhat, hanem megfigyelési és kontrolláló funkciókat is betölthet (Bersani 1996, 11-12). Azaz, Misits gondolatmenetével kapcsolatosan felvethető, hogy a megbélyegzés eleve feltételez valamilyen nyilvánosságot, amely egy bizonyos fokig integrálta magába az adott kisebbséget, azaz egy olyan queer közösséget generált, amely kevésbé queer, mint a nyilvánosságból egészen kizárt identitásalakzatok. Érdemes megemlíteni ezen összefüggésben Francois Laruelle „véges kisebbség” fogalmát (Horváth és Lovász 2015). Laruelle a fogalmat a következőképpen foglalja össze:

A véges kisebbségek a hatóságok láthatatlan esszenciáit képezik, és ennél fogva az utóbbi által tagadva vannak. Eme tagadást kell lerombolnunk, miközben tiszteletben tartjuk a véges egyének abszolút láthatatlanságát és hallhatatlanságát, feltéve, hogy lemondunk a racionális jellegű filozófiai bizonyításokról; az olyan bizonyításokról, amelyek az Egység, Univerzalitás, Logosz, Lét, Állam, Történelem elsőbbségét hirdetik, továbbá nyilvánvalóvá tesszük az Egy közvetlen adottságait. Általánosságban véve nincs

úgynevezett kisebbségi kérdés: az igazi kisebbségek a Történelemben és a Világban teljesen némák. (Laruelle 2012, 67; saját fordítás — H.M. és L.Á.)

A „*véges kisebbség*” nem kíván láthatóvá válni, mivel a hatalom tekintete már magában hordozza az alávetés igényét, az elnyomást. Laruelle a kisebbségi problematika egy sajátos megoldását javasolja, amely a csend mellett határozza el magát a nyilvánosságba való integráció helyett. Ennyiben Laruelle anti-integrációs álláspontja rokonítható Gilles Deleuze és Félix Guattari Kafkáról írott művének koncepciójával, amelynek bemutatására jelen tanulmányban nincsen mód (Deleuze és Guattari 2009 [1975]). Csupán jelezni e ponton az eszmei rokonságot a laruelle-i láthatatlan véges kisebbségek és Deleuze-Guattari koncepciója között. A láthatatlanság a deterritorializáltság fenntartásának biztosítéka. A negatív queerség pontosan ezen deterritorializáló hagyomány folytatásának tekinthető. Amikor Edelman „a politikai keretrendszeren kívüli térről” beszél, voltaképpen egy ilyen deterritorializáltság mellett foglal állást (Edelman 2004, 2). Minden olyan emancipatív modell, amely a szexualitás modelljébe kívánná integrálni a negatív identitásokat azon a preszuppozíción alapul, hogy egy identitásnak nem szabad negatívnak lennie, és minden negativitás, negatív lehetőség tagadható és tagadandó. Misits konklúziójában olvashatjuk:

[...] magukat az elméleti modelleket is érdemes lenne megvizsgálni, és módosítani őket, vagy egy olyan modellt, keretrendszert kidolgozni, amelyben az aszexualitás nem hiányként vagy a szexualitás ellentéziseként jelentkezik, hanem alternatív szexualitásként elfoglalja helyét a szexualitás modellben. (Misits 2011, 136)

Bármennyire jószándékú legyen is a nyilvánosság fontosságát kiemelő emancipatív diszkurzus, a valóban anti-heteronormatív és forradalmi gondolkodás jegyében a Szimbolikus rendjébe való betagozódás csakis a heteronormatív reprodukciót és ismétlést szolgálhatja. Elvégre, bármennyire is hitegetjük magunkat, az aszexualitás eredendően az interszubjektív szexualitással antitetikus, még akkor is, ha egyes aszexualisok valóban beszámolnak maszturbációról, vagy tárgy-nélküli szexuális vágyakról (Scherrer 2008, 636). Kristin Scherrer arról számol be, hogy az aszexualisok között a női túlsúlyon kívül (a válaszadók 74%-a nőnek vallotta magát) a biszexuális-orientációjú személyek is felülreprezentáltak az önmagukat aszexualisnak vallók között (625). Vagyis sokkal bonyolultabb a nemi identitás, mint gondolnánk. A Scherrer felmérésében szereplő aszexualisoknak egyenesen 25%-a „lgbtq”-ként azonosította magát (634). Ebből jól látható, hogy az identitás és a szexuális orientáció egymással akár ellentmondó fogalmakként is szerepelhetnek egyes emberek életében. A nemi vágy hiánya nem zárja ki a

romantikus vonzalmat bizonyos megkérdozettek körében. Például Scherrer egy olyan, önmagát egyébként biszexuálisként azonosító fiatal nőt idéz, aki szerint az aszexualitás hozzájárult ahhoz, hogy vonzalmái függetlenedjenek a nemi hovatartozástól:

Mivel a szexuális vonzalom nem játszik szerepet az én esetemben, a nemi hovatartozás nem lényeges annak tekintetében, hogy kihez vonzódok. Én a személyiséghez vonzódok, és amikor vonzódok valakihez, időt akarok vele tölteni. (635; saját fordítás — H.M. és L.Á.)

Olyan identitást jelent a fenti válaszadó esetében az aszexualitás, afféle semleges, üres teret, amely mégsem mentes az intimitástól. Van aszexuális intimitás: az aszexuális identitás arra tanít bennünket, hogy nemi vágy híján is lehetséges a Másikhoz való közelség. Scherrer kiemeli, hogy az egyéb marginalizált szexuális identitásokkal ellentétben, az aszexuálisok esetében nem fellelhetőek a közösségi hovatartozást identifikáló szimbólumok (637). Vagyis e ponton jogosnak tekinthetjük azon vélekedésünket, amely szerint az aszexualitás tekinthető véges kisebbségnek. Ennek ellenére az aszexualitás Scherrer nézetében kritikai lehetőségekkel is kecsegtet, mert a szexuális orientáció és a szexuális performativitás kettébontásáról is tanúskodnak a kutatás eredményei (621–2). Más szavakkal kifejezve, a szexuális vonzalom hiánya nem kell, hogy együtt járjon szükségképpen a nemi orientáció hiányával. Minden kódoltságot ledob magáról, mivel az aszexualitás a gyereknemzés, a jövőbeniség tagadása is egyben. Vagyis szinthomoszexuális gyakorlatként integrálható, ám kizárólag az integrálhatatlanságba.

Mivel nem valamely alternatív performativitást képvisel az aszexualitás, hanem a szexuális viselkedés, vagy legalábbis az interszubjektív szexualitás hiányát, ezért „az egyéb szexuális-identitás alapú politikai szerveződésekbe nem integrálható” (622). Ezen integrálhatatlanság szorosan összefügg a non-reprodukció igenlésével. Misits egy önmagát aszexuálisnak valló férfit idéz, aki a következőképpen fogalmaz: „egyedül élek, van egy kutyám, jól megvagyunk, jól keresek, van egy jó munkahelyem, számomra ez elég” (Misits 2011, 134). Talán pontosan egy ilyen, a megelégedettségen nyugvó, a mások elnyomását kizáró, a vágyakozást meghaladó életszemlélet mellett kívánnak állást foglalni a negatív queerség képviselői is. Az önmagunkkal való megelégedés, noha a heteronormatív rendszer által sugallt folyamatos vágyakozással szembeni negativitás, valójában a legteljesebb igenlés. Önmagunk számára teljesnek lenni annyi, mint a világgal való lényegi egységünk tudatára ébredni. A negatív queerség és az aszexuális identitás egyaránt kihívások, amelyek az emberiség reprodukáló hányadának gyermekien vak ismétlését, önismétlődését haladják meg. A szexualitás és a

reprodukción elapadása így csak látszólagosan ellentétes ezen cselekedetek lényegiségével. A szexualitás és a reprodukció értelme, hogy megálljon.

Konklúzió

Áttekintésünkben olyan radikális elméleti irányzatot mutattunk be, amely hozzásegíthet a kisebbségi szexuális gyakorlatok átértelmezéséhez. Ezzel együtt a reprezentációnak és a nyilvánosságnak, mint olyanak a szubverzív átértékeléséhez is, reményeink szerint, hozzájárulhatunk. A negatív queerelmélet tagadása a szimbolikus politikáknak, anélkül hogy átcsúszna bármilyen alternatív politika tétélezésébe; radikális apolitikusságot jelöl, amely a közösség kihalásától, a közösségiségnek a teljes felszámolásától sem riad vissza. Mint láthattuk Edelman példájából, a negativitás apolitikussága gyakran ötvöződik egy radikális politikaellenességgel. Ezen pozíciónak megvan a maga veszélye, nevezetesen hogy passzivitásba és tétlenségbe is torkollhat, ám nézetünkben pontosan a veszélyből fakadó kockázatos jelleg teszi érdekfeszítővé az anti-szociális queerséget. Csak remélni tudjuk, hogy a magyar olvasók számára hozzáférhetőbbé tehető az a nagyon sajátos perspektíva, amelyet az itt értelmezett és bemutatott heterogén szerzők képviselnek.

Felhasznált irodalom

- Alexander, Jackie M. 2005. *Pedagogies of Crossing: Meditations on Feminism, Sexual Politics, Memory and the Sacred*. Durham: Duke University Press.
- Bataille, Georges. 1991 [1949]. *The Accursed Share. Vol. 1*. Trans. Robert Hurley. New York: Zone Books.
- Berger, Peter L. 1973 [1967]. *The Social Reality of Religion*. London and New York: Penguin.
- Berlant, Lauren és Lee Edelman. 2014. *Sex, or the Unbearable*. Durham and London: Duke University Press.
- Berlant, Lauren és Elizabeth Freeman. 1993. „Queer Nationality.” In Michael Warner (ed.) *Fear of a Queer Planet. Queer Politics and Social Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 193–230.
- Bersani, Leo. 2010. *Is the Rectum a Grave? And Other Essays*. Chicago: University of Chicago Press.

- Bersani, Leo. 2002. „Sociability and Cruising.” *Australian and New Zealand Journal of Art* 3 (1): 11–31.
- Bersani, Leo. 1996. *Homos*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Butler, Judith. 2002 [1990]. *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. London and New York: Routledge.
- Cvetkovich, Ann. 2012. *Depression. A Public Feeling*. Durham: Duke University Press.
- Dean, Tim. 2009. *Unlimited Intimacy. Reflections on the Subculture of Barebacking*. Chicago: University of Chicago Press.
- Deleuze, Gilles és Felix Guattari. 2009 [1975]. *KAFKA. A kisebbségi irodalomért*. Ford. Karácsonyi Judit. Budapest: Qadmon Kiadó.
- Edelman, Lee. 2004. *No Future. Queer Theory and the Death Drive*. Durham and London: Duke University Press.
- Foucault, Michel. 2002 [1966]. *The Order of Things. An archaeology of the human sciences*. Trans. Don Ihde. London and New York: Routledge.
- Halberstam, Judith. 2008. „The anti-social turn in queer studies.” *Graduate Journal of Social Science* 5 (2): 140–156.
- Halberstam, Judith. 2011. *The Queer Art of Failure*. Durham and London: Duke University Press.
- Hartman, Saidiya. 2007. *Lose Your Mother: A Journey along the Atlantic Slave Route*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Horváth Márk és Lovász Ádám. 2015. „[A véges kisebbségekről](#).” *Veneratio*. Letöltés: 2017. november 26.
- Laruelle, François. 2012. *From Decision to Heresy: Experiments in Non-Standard Thought*. Falmouth: Urbanomic–Sequence Press.
- Lovász Ádám. 2014. „[A posztmodern állapot mint szkeptikus filozófia](#).” *Veneratio*. Letöltés: 2017. november 26.
- Liotard, Jean-Francois. 1993 [1979]. „A posztmodern állapot.” Ford. Angyalosi Gergely. In Bujalos István (szerk.) *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-Francois Lyotard és Richard Rorty tanulmányai*. Budapest: Osiris-Gond, 7–145.
- Misits Éva. 2011. „[Aszexualitás diszkurzusok a magyar kibertérben](#).” *TNTeF* 1 (1): 125–137. Letöltés: 2017. november 26.

- Pálos Máté. 2015. „[Meghalt a csecsemőjük, megrendelik élethű mását.](#)” *Origo*.
Letöltés: 2015. november 02.
- Scherrer, Kristin S. 2008. „Coming to an asexual identity: Negotiating identity, negotiating desire.” *Sexualities* 11 (5): 621–641.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. 1988. „Can the Subaltern Speak?” In Cary Nelson and Larry Grossberg (eds.) *Marxism and the Interpretation of Culture*. Champaign: University of Illinois Press.
- Warner, Michael. 1993. „Introduction.” In Michael Warner (ed.) *Fear of a Queer Planet. Queer Politics and Social Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press, vii–xxxii.

Katarina Giritli Nygren & Sara Nyblén

Forum for Gender Studies, Mid Sweden University

Normalising welfare boundaries: A feminist analysis of Swedish municipalities’ handling of vulnerable EU citizens

The so-called freedom of movement granted to EU citizens has made it easier for economically deprived EU citizens to seek their livelihood beyond the borders of their homelands and this has created one of our time’s most socially excluded groups. In Sweden, over the recent years they have come to be known as vulnerable EU citizens. This article analyses what happens when there are no unified regulations as to how Swedish municipalities should prevent social exclusion among those who are not Swedish citizens. Our purpose is to study how officials and politicians normalize certain beliefs with regard to the (im)possibility of providing support to socially-excluded EU citizens residing in their municipalities. The material used in the study is interviews with officials and politicians in Västernorrland, a region of northern Sweden. The study shows that in the absence of common guidelines the normalization of Swedish citizenship has taken place as the basis of the rights to welfare. It is Swedish citizenship that provides you with access to the community; at the same time, it is this community which must be guarded. Prohibition of EU citizens is commonly legitimized by a concern for the municipality’s citizens as if the closing down of the settlements makes social exclusion cease to exist or at least cease to be a problem for the municipalities. This narrative illustrates that it is the settlements and their flaws, rather than the inhabitants’ social exclusion in a broader context that are perceived as problematic.

Introduction

One of our time’s most socially excluded groups, at least among those we see in the Swedish society, consists of those that have come to be known over recent years as *EU migrants* or *vulnerable EU citizens*. The so-called freedom of movement granted to EU citizens has made it easier for economically deprived EU citizens to seek their livelihood beyond the borders of their homelands — including here in Sweden. Many of them come from Bulgaria or Rumania and live as homeless in the public spaces of Swedish cities. A problem arises in that there are no unified regulations as to how Swedish

municipalities should prevent this social exclusion among those who are not Swedish citizens. The division of responsibility with regard to providing support to these people is a matter of debate. Generally, in Sweden the State acts as the distributor of social support and it is normally perceived that the welfare state does not extend beyond its borders. In order to describe which group we refer to using the term vulnerable EU citizen¹. We use the same definition as that was defined in the Swedish Government Official Report (SOU 2016:6) in which they are defined as “individuals who are citizens of another EU country and do not have a Swedish residence permit”. We choose to use the term vulnerable EU citizen despite the fact that the group is popularly perceived as consisting solely of Roma. Although a large proportion of those who belong to the group vulnerable EU citizens are indeed Roma, this is not universally the case. However, in order to understand the situation, it is not possible to ignore the fact those persons who are categorized as vulnerable EU citizens are also in most cases categorized as Roma and that the category therefore accommodates (and partially conceals) a long history of antiziganism, persecution and discrimination (Steward 2012, Troc 2005).

The purpose of this chapter is to study how officials and politicians normalize certain beliefs with regard to the (im)possibility of providing support to socially-excluded EU citizens residing in their municipalities. The material used in the study is based on interviews with officials and politicians in Västernorrland, a region of northern Sweden consisting of seven municipalities (Ek et al. 2017). One of the most prominent images presented by the material is that there is very little room for solidarity and humanitarian efforts in the context of municipal administration and that the simplest solution from the point of view of these municipalities would be if there were no vulnerable EU citizens. Thus far, we can certainly all agree — it would indeed be wonderful if nobody was required to live under such trying circumstances. Unfortunately, such is not the case and, even if vulnerable EU citizens were to leave the Swedish municipalities, their situation would not necessarily take a turn for the better.

Socially vulnerable EU citizens in Sweden

With the advent of freedom of movement within the European Union, the Swedish interpretation of the EU regulations is that EU citizens have the right to reside in Sweden for up to three months without a residence

¹ We have chosen to consequently use the term *vulnerable EU citizen* throughout this report, although a number of different designations are used to refer to the target group, both colloquially and in policy documents, newspaper articles and interview material.

permit (SOU 2016:6). If, as an EU citizen, one wishes to remain longer and obtain a residence permit, it is necessary to either have work, to be a registered job-seeker, a student or to have adequate funds to support oneself or to have full health insurance (www.europa.eu). Unfortunately, very few vulnerable EU citizens meet these requirements and consequently they do not have the right to remain in Sweden for longer than three months.

It is difficult to estimate how many vulnerable EU citizens are resident in Sweden at any given time but according to the official governmental report (SOU 2016:6) it is said that during the spring of 2014, there were approximately 2,100 vulnerable EU citizens in Sweden, rising to 4,700 during autumn 2015 before declining during 2016. That the presence of vulnerable EU citizens on the streets of almost all Swedish towns and cities has declined has many explanations but, simply because beggars are no longer such a common sight outside Sweden's shops and public buildings, it does not mean that the number of vulnerable citizens has decreased. They are merely elsewhere; either within or outside Sweden. One common explanation often cited as to why vulnerable EU citizens have become less of a fixture of our urban landscape is that there has been "a hardening of the social climate". This means that municipalities increasingly choose to evict EU citizens and prosecute them for setting up illegal camps, as well as the recommendation of the Swedish Government Official Report (Valfridsson 2016) that people should stop giving money to beggars and instead give financial support to organizations working for Roma rights in Bulgaria and Romania. The social democratic party decided on the congress in April 2017 that there is a need for a larger responsibility from the EU regarding this issue and that it is "unworthy" to be forced to make a living as a beggar. They also decided that there is a need for regulations that makes it easier to evict settlements and that it should be illegal to earn money on someone else begging (www.socialdemokraterna.se). EU citizens themselves testify that they now receive less money and are exposed to physical and psychological harassment and assault (Sydsvenskan newspaper 01.10.2016). Added to this is the situation arising from the refugee situation of autumn 2015, after which the Swedish Government chose to impose a stricter interpretation of the right to asylum, with the subsequent imposition of border controls. This has made it more difficult for all refugees to enter the country, including vulnerable EU citizens. Swedish authorities have also taken a harder line, with the Swedish Association of Local Authorities and Regions (SALAR)² contending that EU citizens have no right to enjoy the Swedish safety net. This means, among other things, that they have no right to social security payments and that

² The Swedish Association of Local Authorities and Regions is an employer and interest organization for all of Sweden's municipalities, county councils and regions.

Swedish municipalities are not obliged to offer school to vulnerable EU citizens that are children. However, social services are permitted to take the children of EU citizens into care where they are at acute risk of suffering harm; a situation in which the municipality in which the child resides has a specific responsibility (Swedish Social Services Act 2001:453). SALAR also states that municipalities are at liberty to use their right to establish bylaws in order to prohibit begging (Agnevik & Danielsson 2014).

The issue with vulnerable EU citizens is involving a number of national and local authorities but the issue is often referred to as belonging to the social services, at the national or local level. The social service in the municipalities is regulated by the National Board of Health and Welfare but is free to make local interpretations as to how to implement the regulations. Therefore the National Board of Health and Welfare's is one example of how Swedish authorities interpret their scope for action with regard to EU citizens. They state that it does not lie within the remit of municipal social services to meet the physical needs of EU citizens. Certain exception may arise with regard to emergencies and, in certain cases, contributions to travelling back to their homeland. From the perspective of the welfare state's responsibility and room for manoeuvre, it is therefore of interest to study how the Västernorrland municipalities view the presence of vulnerable EU citizens, how they have chosen to deal with the issue and their reasoning with regard to social exclusion and the responsibility of municipalities³. This says something about the contingent dilemma facing the welfare state and the manner in which officials navigate in such a context.

As vulnerable EU citizens fall outside of the necessary criteria used to access the right of citizens, they have no right to receive financial assistance or social welfare — leaving them entirely outside of the Swedish welfare state. SALAR makes the interpretation that according to the Social Services Act, a municipality has a responsibility as the place of domicile of those staying in the municipality but who are not Swedish citizens. According to the Act, as the place of domicile, a municipality only has responsibility for responding to acute situations and for the provision of emergency assistance, meaning that an individual who is not a permanent resident of the municipality does not have any right to income support (Agnevik & Danielsson 2014). The Act also

³ In a Swedish context, the responsibility of municipalities is of particular importance as Sweden, despite being a unitary state, has both a strong central state apparatus and extensive municipal self-government. Sweden's municipalities, county councils and regions are part of a multilevel system in as much as Sweden is a member of the EU. As Sweden has delegated certain powers to the EU, municipalities are embedded in various ways in a system in which what a municipality may or may not do is also formed by EU institutions, something which also applies to socio-political areas in which the EU has no unified social policy

states that where it is possible for the embassy of the person's homeland to assist its citizens, the place of domicile shall assist with funds to travel to the embassy/consulate in Sweden, although in specific cases the place of domicile may provide funds for a journey to the homeland itself.

Normalisation, privilege and exclusion — a theoretical setting

In our analysis, we have chosen to use the term normalisation as a central concept in investigating and, at the same time, challenging those processes that in a Swedish welfare-state context have come to define what is considered “normal” (Fahlgren et al. 2011; 2016). Such processes of normalisation covertly create both inclusion and privileged positions (e.g. white, man, Swedish, middle class) while at the same time producing inequality, discrimination and oppression based on the power structures inherent in categories such as gender, race/ethnicity and class (Giritli Nygren et al. 2015). Taking previous studies on normalisation and exclusion as a point of departure, this provides some form of setting for the perspective taken in analysing the results obtained. By facilitating an analysis of what is taken for granted and naturalised in the discourse — in this case on vulnerable EU citizens — normalisation becomes a useful term for investigating how inequality and oppression is created and maintained in organisations and society as a whole.

When Foucault describes how “the normal” as a discursive construction has become a new power structure, joining the ranks of previously established societal power structures, he points to how, during the nineteenth century, the terms norm and normality bring something new to our way of thinking about ourselves and how we relate to one another. He shows how phenomena such as norms and normality are not a given and that it is possible to uncover how they emerge within those relationships of power that arrange our world (Foucault 2008). This also makes the study of these phenomena part of this arrangement, as it becomes involved in issues relating to the nature of politics and ethics, both with regard to how they are formed and how they might be transformed. The terms norm and normality are thus central to an understanding of processes of normalization in as much as they combine scientific, technical and political notions of what constitutes the individual and the community and how these work. It is therefore of interest to discover which preconceptions exist regarding vulnerable EU citizens and how these should be understood.

In his groundbreaking study of norms and the normal, Canguilhem (1989) points out that the Latin word *norma* means a carpenter's square, thus a straight and true angle which does not deviate in any direction. Already, in

this general formulation, it is clear how the concept of the normal easily glides between, or rather unites, an ideal and something actually existing and how elusive and fluid the meaning of “the normal” therefore is. This means that normativity does not express the soul of a people and cannot be seen as an inner essence contained within a population, nor even as a social construction that a population can rightfully see as its own (Fahlgren et al. 2016). In order to ensure society’s continued existence, the population — along with its reproductivity, mortality, health, hygiene, etc. — is controlled and moulded through various forms of normalizing power techniques. Many societal institutions have important normalizing functions, for example the family, school, healthcare, the police and social services. In this way, “the normal” is shaped in specific contexts and thereby creates both opportunities and restrictions with regard to people’s actions, identities and ideas, both in the form of privilege and obvious positions of power and in the form of repression and discrimination.

Modern states equate citizenship with nationality, thus normalizing nationality as a part of the essence of citizenship. Here, it is possible to draw a parallel with Balibar’s (2008) discussion of the relationship between nation and citizenship, in which the nation-state does not necessarily in itself constitute a community but should instead be viewed as a structure making it possible for certain communities to arise. In his essay, “Citizenship without community”, Balibar (2004) discussed that the universal meaning of human rights is contaminated by the fact that real rights are still connected to citizenship and the national state. Today’s immigrant-politics show, according to Balibar, how the universalism of the national state is in conflict with itself, and how the community of citizens actually is grounded in discrimination (Balibar 2004, 64). In this sense it is possible to claim that Balibar takes the step into opening the black box of community asking what “the speculative concept of community means” (Balibar 2004, 65). Asking questions about the generic notion of the common is, we would say, to ask questions about what is actually normalised under the heading of citizenship communities is also a questioning of community grounded in an “inside” and an “outside”. Balibar thinks that community could be thought differently, and not in the simple dichotomy of including/excluding arguing that it is not exclusion that forms the deepest level of alienation but, in a certain way, inclusion itself insofar as it goes hand in hand with a normative fetishization (*förtingligande*) of being-in-common (Balibar 2004, 69). In the context studied here, there are two such structures orbiting one another; one Sweden the nation-state, with its Swedish citizenry, and the other the European Union with its EU citizens. Balibar also points out the paradox inherent in the nation-state in that, on the one hand, it played a key role in creating and facilitating the idea of universal human

rights while, on the other, its very existence makes it possible for us to ignore the universality of those rights (Balibar 1994). When human rights, as is so often the case in the context of the welfare state, are linked to civil rights, those who do not belong to the citizenry are also excluded from their human rights. Exclusion is thus a fundamental aspect of the nation-state, one which not only creates a divide but demands that this divide be defended. Therefore, it is also important as a researcher to attempt to understand how those working within the framework of such institutions think about and view the various issues. As in the case on which this chapter is based, where we approach local government officials and politicians in order to investigate how they describe their own and their municipality's work on the issue of vulnerable EU citizens.

Approach and analysis

One approach that is well-suited to reviewing and revealing normalization processes in relation to how politicians and officials discuss their municipality's treatment of vulnerable EU citizens is Bacchi's (2009) critical policy analysis. This means that we see policy creation or the lack of policy on certain issues, as an important instrument of control that therefore requires analysis and discussion, instead of something taken for granted or viewed as "neutral". Bacchi identifies three interconnected and overlapping kinds of effects. Firstly, there are the discursive effects which follow from the limits imposed on what can be said and who can say it, when and where and with what authority and what is left silent. Thus "the problem representations and the discourses that frame them make it difficult to think differently" (Bacchi 2009, 16) closing off and leaving alternative ways unexplored. Secondly, there are the subjectification effects i.e. the ways in which subjects and subjectivities are constituted in discourse. Discourses make certain subject positions available — stigmatizing some and "exonerating others and keeping change within limits" (Bacchi 2009, 42). Bacchi draws attention to dividing practices, for example, unemployed versus employed or Swedish citizens versus EU citizens and how these can create members of the targeted groups as responsible for the problem. This may work to disempower those targeted, drawing attention away from the gendered, racialized and disabling structures which shape the possibilities of their lives and reinforce the existing power relations. Thirdly, there are what Bacchi calls the lived effects i.e. the material impact of problem representations. Policy representations of problems are also materially affecting our lives (Bacchi 2009, 18). This deals with focusing on what is represented as "the problem" in a specific issue; on the common assumptions behind this specific representation of the problem. It is also a

matter of analysing what remains unproblematized and whether it is possible to approach “the problem” in some other way. At the same time, it is an analysis that clearly focuses on the lived effects created by the representation of the problem and on how this representation of the problem is produced, disseminated and defended. This means that we as researchers not only analyse those solutions that the policies, politicians and officials state that they wish to achieve but that we also critically search for the assumptions on which the formulation of the problem is based. Such an approach helps to identify how identity categories and target groups are constituted. Bacchi (2009) contends that the state, through its policy procedures and actions, is an active participant in the creation of constructs, stereotypes and subject positions; the construction of the problem having consequences for those individuals a policy is aimed at.

The material in this chapter is based on 15 qualitative interviews with 9 officials and 6 politicians where selection was made based on the two principles of snowball sampling, the interview subjects position and nomination (Faraquharson 2005). One municipality in Västernorrland declined to participate in the study on the grounds that the issue of vulnerable EU citizens was an issue seen as not currently affecting the municipality (Ek et al. 2017). All respondents were contacted via email or telephone and asked if they would be willing to participate in the study. The interviews were recorded and transcribed verbatim. The interviews have been open discussions touching on, among other things: the relevance of the issue in the municipality; whether it was something that in the interview subject’s experience was on the political agenda; and the initiatives underway for the group — with the emphasis on the respondent’s reflections and thoughts regarding the municipality’s handling of vulnerable EU citizens.

In order to study how problems are represented, we gave no precise definition during the interviews of what “problem” or “issue” the municipalities should/could/must address, rather this was allowed to develop through the respondents’ own stories and was thereby defined by them. The quotes presented in the text should be viewed as illustrations of those tendencies we found in the interview material.

Categorization, problem representation and solutions

Based on the analysis we carried out, it appears that the category EU citizen, and specifically vulnerable EU citizen, is not yet normalized. Those we interviewed searched for their own comparisons and other categories and explicitly called attention to the absence of established ways of understanding the current situation. Many wished that somebody, perhaps SALAR, would

produce a national regulatory framework that defines their room for manoeuvre and how they should go about doing the “right” thing. They are currently left to reach their own judgements on how to interpret legislation and regulations and to define what is and is not their responsibility, all without any praxis to fall back on. They are looking for order and attempting to legitimize the actions of their municipalities through whatever discourses they have to hand. In the search for “order” they use categories such as vulnerable EU citizen versus Swedish citizens in order to interpret the legislative regulations regarding rights and this becomes a dividing practice (Bacchi 2009) that upholds and reinforces stigmatisation and differences.

In the process of attempting to understand and interpret the situation, the respondents normalize and reproduce certain discourses. It is for example clear that, in the day-to-day life of officials and politicians, national and Swedish citizenship takes precedence and this is continually normalized in the limitations imposed on European citizenship. If, for example, we attempt to see which communities the two orbiting citizenships give rise to, we can see that it is the Swedish citizenship that forms the basis for the invocation of any human rights, rather than the European. The community that European citizenship gives rise to is linked to categories such as guest workers or tourists. Equating the group of vulnerable EU citizens to guest workers is done for a variety of purposes, both to declare the importance of freedom of movement in relation to work and in order to prove the impossibility of understanding the group through any of the existing and available categories. One of the respondents problematized this point of view:

[...] these are of course people that we here in Sweden treat in much the same way as a 19-year-old girl or guy working as a bartender on Cos; behave yourself or pay for your own journey home, or ring your mum. Which is of course one way to handle it but do we have a greater problem in as much as they have no parents to call who can send a ticket, or money for a ticket. (Official 2)

To emphasize the importance of work shows how the normalization process produces a morality associated with economic rationality, and similarly with the idea that work is the only basis for inclusion; something which in turn creates exclusion and inequality. Discussion regarding EU citizens and their relationship to other reference categories is characterized by the difficulty respondents have in understanding the category *vulnerable EU citizens* and how they search for ways to deal with this. In their search for methods of understanding the category, normalization becomes increasingly transparent as reference categories such as *tourist* and *guest worker* are used to meet an almost exaggerated need to state the importance of the normal as

opposed to the abnormal. This is also true of the need to invoke the individual's freedom of choice with regard to their stay in the municipality.

Depending on how the categorization or construct creation of the group was carried out, the officials and politicians we interviewed often sought support in other categories in order to legitimize their attitude to the group. In situations where their vulnerability was foregrounded, reference was often made to the dealing with other vulnerable groups, such as homeless Swedish citizens or asylum seekers. When on the other hand the emphasis was on the municipality's areas of responsibility and "vulnerability", other categories were referenced, such as tourists and guest workers. The problem representation with the focus on the categorisation where citizenship becomes important puts the issue with vulnerability in the background and rights associated with citizenship becomes more prominent.

A few municipalities in Västernorrland have implemented initiatives in the form of shelters during the winter months. Several respondents expressed the wish to have a shelter but refer to the difficulty in justifying this as, if a shelter is to exist in the municipality, it would have to be open to both homeless Swedish citizens, including substance abusers, and to the vulnerable group of EU citizens.

If the problem increases and we need to take action such as opening a shelter, in my opinion at least, we should not prioritize EU citizens but rather it must be aimed at everyone who finds themselves in a bad situation.
(Official 4)

The result of the comparisons and similarities used by respondents when speaking about vulnerable EU citizens also leads to different groups being pitted against one another, where the problem representation (Bacchi 2009) makes impossible to separate one group from another, as done in the quote above. This can also be understood with the help of the nation-state paradox pointed out by Balibar (2009), in which human rights become a question of civil rights that are vouchsafed to some but not to others.

In our study, we have seen a marked tendency toward this attitude, with vulnerable EU citizens often being placed outside of the established society, and that this power relationship between the "normal" (Swedish citizens) and the "other" (vulnerable EU citizens) can to a certain extent be maintained through approach the adopted by the State and municipalities. Some of the more obvious examples of this deal with how legislation, for example, sustains categorizations and indeed reinforces them by pointing out something (or someone) as an "unreasonable burden to the social assistance system" (Swedish Aliens Act 2005:716), or where behaviour associated with certain groups is characterized as illegal or troubling. In as much as

institutional stakeholders, in this case local government politicians and officials, exercise some kind of control over the population, they also participate in the creation of both opportunities and limitations for how a municipality may act on the issue of EU migrants. In any such process, the exclusion of vulnerable EU citizens becomes entrenched as, in some sense, they become differentiated from groups with a natural affiliation to society and risk remaining outside of that society due to this systematic exclusion.

Municipal officials and their action space

As we have previously mentioned, what also emerges in the various ways of understanding EU citizens and their position as presented above, is the experience of politicians and officials regarding legislation and their perceived freedom of action, particularly in view of the lack of existing and coherent guidelines. One of the few policy documents that the various municipal representatives feel that they can fall back on is national coordinator Martin Valfridsson's report (SOU 2016:6) which refers to a interpretation of the situation with a focus on the legal perspective, what must the municipalities do instead of posing the question what can the municipalities do. The following quote is typical of how municipalities' representatives report their use of the document to both support the legitimacy of the initiatives they have implemented and to motivate why they have decided to not take any action.

[...] at an individual level, we must of course make a judgment on those who make their way here precisely as we would anyone else and yes, if they require acute assistance, and of course only that is dealt with in this [Valfridsson's report], acute assistance, possibly a shelter and then only in an emergency but not to build up any organization which is of course what's written here, that's certainly not what he [Valfridsson] recommends. (Official 1)

When ambiguous or indeed no guidelines exist, a situation arises in which it is unreasonable to expect officials to exercise authority. An official can only act based on their given assignment and, without any clear guidelines as to how a situation is to be dealt with, reaching a decision is problematic. At the same time, we would like to stress that there was also an ambivalence in the interviews. In a number of interviews the respondents take the position that, while they accept the vulnerable position in which the EU citizens find themselves, they cannot see any room for manoeuvre on their own part with regard to doing anything about it. In the few instances where it was expressed that there was some leeway for a more humanitarian attitude, this was in

relation to precarious accommodation situations, primarily involving children. Respondents then often spoke of the harsh northern winters in which it was not sustainable for vulnerable EU citizens to sleep in either cars or tents.

We had a fairly lively discussion for a period due to the fact that more and more EU citizens were coming here and it got extremely cold and when they began to arrive they primarily lived in cars that stood parked here and there. I suppose the feeling was that we didn't want anyone freezing to death in our municipality. (Politician 3)

In the respondent's opinion, this feeling of reluctance to see anyone freeze to death is given as one of the driving forces behind the municipality's decision to establish a shelter. Similarly, the matter of what is "best for the children" is *negotiated* whereby the child's best is either about the right to schooling — or lack thereof — or, as in the quote below, how they live and under what conditions they spend their nights.

[...] of course, we wouldn't accept that a Swedish citizen, several of them, turned up with their children and moved into a shelter [...], it would be the subject of an inquiry and probably the children would be taken into care. But we allow another group, these people, to do so. (Politician 1)

The solution to the problem as presented in the quote above is that children living in a shelter, or in other insecure living conditions while staying with their parents in Sweden, are living an unsafe existence and must therefore be the subject of an inquiry by the social services in accordance with the Social Services Act. According to the respondents, when it comes to children living under socially vulnerable conditions they have clear freedom of action under the provisions of the Social Services Act and SALAR guidelines. In such cases, the final recourse with regard to the problem of children's unsafe living conditions is that the child be taken into care. What becomes clear is that the child's situation within this vulnerable group is given special status and, in some sense, a discursive separation takes place between the child and the group of vulnerable EU citizens. All children must have the same rights and, in this case, all children are equal irrespective of citizenship. What becomes "unproblematized" (Bacchi 2009) is the issue of human rights and their association with citizenship in relation to grown up EU citizens. This problem representation of rights as connected to Swedish citizenship is a dividing practice which produces stigmatisation and precarious living conditions.

The limits of welfare: normalization, exclusion and grievable lives — concluding comments

The study we have conducted shows that, in the absence of common guidelines on how vulnerable EU citizens should be dealt with, a normalization has taken place of Swedish or perhaps “municipal” citizenship as the basis of the right to welfare. The dilemma of this conditional welfare becomes increasingly apparent as the officials tasked with navigating its complex backwaters struggle in the absence of policy guidelines and are instead directed to attempt to “solve” each situation one case at a time. The respondents’ descriptions most commonly refer to the delimitative and prohibitive aspects of their work. Thus, it is Swedish citizenship that provides you with access to the community represented by the municipality while, at the same time, it is this community which must be guarded (cf. Balibar 1994). Prohibition is commonly motivated by a concern for the municipality’s citizens; that they should be “spared” the sight of social exclusion and/or begging and that, for their sake, public order must be maintained. Based on such assumptions, bylaws against begging are prepared, evictions carried out and other prohibitive measures put in place that set the tone for how municipalities should respond to vulnerable EU citizens as a group. In many municipalities, the spontaneous settlements, caravan and camping sites that sprung up have now been closed down by the local authorities. When the respondents speak about this, they describe the closing down of these camps not only as a relocation of EU citizens but also as if the matter of social exclusion among EU citizens has ceased to be a municipal problem once the settlements has been closed down. This narrative links the problem itself to those non-sanctioned settlements within the municipality’s geographical borders. It is the settlements and their flaws, rather than the inhabitants’ social exclusion in a broader context, that are seen as problematic and become in themselves the problem.

Significant to the material on which this chapter is based is a question we asked during the interviews regarding dreams or visions concerning the group of vulnerable EU citizens and the situation they find themselves in. Here, the respondents were given the chance to respond to how they would wish the situation to look a number of years down the line, without in any real way needing to consider economic or other structural and political factors. This might seem like a trivial question but the answers received show where the responsibility for social exclusion, according to the respondents, should lie. The visions presented proved to be of a wish for change to take place in the “homelands”, i.e. Romania and Bulgaria, and that initiatives such as access to education and jobs, along with a reduction in discrimination, will occur

there. These visions also often contained a desire for the European Union to play a greater role in the issue of social exclusion. The visions indicate all too clearly a desire that our responsibility and room for manoeuvre regarding social exclusion can and should reside elsewhere than within the framework of Sweden's municipal organizations. In the municipal context, it is local government officials and politicians who set the meaning and limitations of what EU citizenship implies. The conditions for different EU citizens thus becomes a fundamental aspect of the nation-state that not only creates divides but also demands that these divides be defended (Balibar 2001).

One may ask a question about what will be better and for who if the vulnerable EU citizens leave the municipalities of Västernorrland, the answer according to the people we interviewed appears to be that it will be better for the municipality, for citizens of the municipality — who will be spared the sight of beggars — it will decrease the risk of “nationalist opinion” and, for some of the municipalities, it will reduce public spending. However, what remains unsaid or silenced by the discourse (cf. Bacchi 2009) is that it will not reduce these people's social exclusion but rather simply move it elsewhere, that it will reinforce nationalist discourses on the enforcement of borders and that there is a difference between people. Through these norms of inclusion or exclusion, people are constituted through dividing practices (Bacchi 2009) as those who has ‘the right to have rights’ and those who has not (cf. Arendt 1968). Something which unsought leads us to a question raised by Butler (2010), namely — when is life grievable? According to Butler, throughout history different categories of people, and their lives, have been separated and ranked; rendering certain human lives less human, less important and thereby harder or even impossible to grieve. In order to delineate grievable lives from non-grievable, borders must be drawn between individuals. These borders create space for understanding but at the same time they create and maintain norms. This in turn leads to differing reactions to attacks aimed at different ethnic groups or individuals (Butler 2010). These norms, according to Butler's reasoning, lead us to the conclusion that certain lives can be considered worthier of preservation, protection and grief. As also pointed out in the introduction to this study, in the interviews it is for example common to associate the group of vulnerable EU citizens with being of Roma heritage. This also leads to the group being described using a number of stereotyped characteristics that are often applied to Roma. This normalizes a stigmatisation of the group which, as it were, confines them to a way of life with ethnically and culturally related occupations and to remain in social exclusion. We also know that Roma have been persecuted for many hundreds of years and that this continues to this day. Butler speaks of the displaced, those whose lives are not perceived as grievable or valuable, those who are

not viewed as adequate victims, those who are forced to bear the burden of vulnerability, disenfranchisement and the loss of human worth (Butler 2010).

References

- Åberg, Mats. 2015. "[Tiggande EU-migranter: Ett ansvar för Sverige, hemländerna och Europa.](#)" [Begging EU migrants: A responsibility for Sweden, homeland and Europe.] *Socialmedicinsk tidskrift* 92 (3): 296–302.
- Arendt, Hannah. 1968. *The Origins of Totalitarianism* San Diego/New York/London: Harcourt.
- Agnevik, Ann Sofi and Emilia Danielsson. 2014. "[Några juridiska frågor gällande utsatta EU-medborgare.](#)" [Some legal issues regarding vulnerable EU citizens]. *Swedish Association of Local Authorities and Regions*. Downloaded: 29 Nov 2017.
- Bacchi, Carol Lee. 2009. *Analysing Policy: What's the Problem Represented to Be?* Frenchs Forest, N.S.W.: Pearson.
- Balibar, Etienne. 1994. "'Rights of Man' and 'Rights of the Citizen': The modern dialectic of equality and freedom." *Masses, classes, ideas: Politics and philosophy before and after Marx*. New York: Routledge.
- Balibar, Etienne. 2004. *We, the people of Europe? Reflections on transnational citizenship*. Oxford: Princeton University Press.
- Balibar, Etienne. 2008. "Historical Dilemmas of Democracy and Their Contemporary Relevance for Citizenship." *Rethinking Marxism* 20 (4): 522 – 538.
- Butler, Judith. 2010. *Frames of War. When Is Life Grievable?* New York: Verso.
- Canguilhem, Georges. 1989. *The Normal and the Pathological*. New York: Zone Books.
- Civil Rights Defenders. 2015. "[Utsatta unionsmedborgare i Sverige.](#)" [Vulnerable Union citizens in Sweden.] *Civil Rights Defenders*. Downloaded: 15 Feb 2016.
- Darj, Frida. 2014. "[Vi lever inte som människor här: Svenska kommuners hantering av oetablerade EU-migranter.](#)" [We don't live as humans here: Swedish municipalities' handling of unestablished EU migrants.] Lund University. Downloaded: 16 Feb 2016.

- Dean, Mitchell. 2010. *Governmentality: Power and Rule in the Modern Society (2nd ed.)*. Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Devine, Fiona. 2002. "Qualitative Methods." In David Marsh and Gerry Stoker. *Theory and Methods in Political Science*. New York: Palgrave Macmillan, 197–2015.
- Fahlgren, Siv, Anders Johansson and Diana Mulinari. 2011. *Normalization and "Outsiderhood". Feminist Readings of a Neoliberal Welfare State*. Bentham eBooks (In press).
- Fahlgren, Siv, Katarina Giritli Nygren and Anders Johansson. 2016. *Utmaningar: feminismens (o)möjlighet under nyliberalismen*. [Challenges: Feminism's (Im)Possibilities under Neo Liberalism.] Malmö: Universus Academic Press.
- Faraquharson, Kelly. 2005. "A Different Kind of Snowball: Identifying Key Policymakers." *Social Research Methodology*. 8 (4): 345–353.
- Foucault, Michel. 1990. *The History of Sexuality. Vol. 1: The Will to Knowledge*. Harmondsworth: Penguin.
- Foucault, Michel. 2008. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-1979*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- ["Framtid sökes – Slutredovisning från den nationella samordnaren för utsatta EU-medborgare."](#) [Wanted: A Future – Final Report of the national coordinator for vulnerable EU citizens.] *Regeringskansliet*. Downloaded: 29 Nov 2017.
- Giritli Nygren, Katarina, Siv Fahlgren and Anders Johansson. 2015. "Reassembling the 'normal' in neoliberal policy discourses: tracing gender regimes in the age of risk." *Nordic Journal of Social Research* 6: 23–43.
- Martinsson, Lena, Gabriele Griffin and Katarina Giritli Nygren. 2016. "Introduction". In Lena Martinsson, Gabriele Griffin and Katarina Giritli Nygren (eds). *Challenging the Myth of Gender Equality in Sweden*. London: Policy Press, 1–22.
- Ministry of Health and Social Affairs. 2001. "[Swedish Social Services Act \(2001:453\)](#)." *Sveriges Riksdag*. Downloaded: 14 Feb 2016.
- Ministry of Justice. 2005. "[Swedish Aliens Act \(2005:716\)](#)." *Sveriges Riksdag*. Downloaded: 29 Feb 2016.
- ["Öppnar för tiggeri-licens: måste få ett stopp."](#) [Open to licensed begging: must stop]. *Svenska Dagbladet*. Downloaded: 29 Nov 2017.

Shore, Chris. and Susan Wright. 1997. *Anthropology of Policy: Perspectives on Governance and Power*. Routledge, New York.

[“Romers rätt — en strategi för romer i Sverige \(SOU 2010:55\).”](#) [The Rights of Roma – a strategy for Roma in Sweden.] *Minoritet*. Downloaded: 29 Nov 2017.

Stewart, Michael (ed). 2012. *The Gypsy Menace. Populism and the New Anti-Gypsy Politics*. London: C. Hurst & Co.

Troc, Gabriel. 2005. “Gypsy reactive culture.” *Studia Europaea* 1: 57-68.

Székeley Zsófia

Károli Gáspár Református Egyetem, Tanárképző Központ

Csabai Márta

Szegedi Tudományegyetem, Pszichológiai Intézet

Együtt szülés: A szülés során létrejövő segítő kapcsolat kvalitatív vizsgálata a társadalmi nemek és a hatalom szempontjából

A vajúadás és szülés tudományos és köznapi diskurzusokban megjelenő reprezentációi igen eltérőek, attól függően, hogy mely szereplői, milyen kontextusban számolnak be róla. Kvalitatív pszichológiai kutatásunkban születtörténeteket gyűjtöttünk, melyeket interpretatív fenomenológiai analízis (IPA) módszerével elemeztük. Célunk a 'női hang' megszólaltatása, a nők segítő kapcsolatainak középpontba állításával. Viszonylag szűkös a tudományos diskurzus a vajúadás-szülés körüli segítő kapcsolat nem-specifikus (*gendered*) jellegéről: ez a szempont a gyakorlatban érvényesül a szülész-nőgyógyász (többnyire férfi), az apa, a szülésznő, bába, dúla szerepeinek megkülönböztetésében. Jelen tanulmányban a szülés során létrejövő segítő kapcsolat reprezentációit feminista kontextusban tárgyaljuk; két kutatási interjú felhasználásával a társadalmi nemek egyenlőtlenségével kapcsolatos eredményeket mutatjuk be.

A szülészetben régóta éles viták kiindulópontját jelenti az ellátás személyességének kérdése: hogyan tud létrejönni az egészségügy intézményes rendszerében az egyedi bánásmód, személyes jelenlét és gyógyító kapcsolat? Szükség van-e egyáltalán erre a minőségi jelenlétre? Különböző szakterületek képviselői (szakorvosok, szülésznő, bába, dúla) és laikus segítők (apa vagy más családtag, barát) vesznek részt a vajúadás-szülés folyamatában, kölcsönös interakciók hálózatában, különböző szerepekben, különböző narratívákkal.

A szülő nő részéről a szülés élménye szoros összefüggésben van a „jó minőségű” szüléssel, és az újszülött pozitív élményével, bár szignifikáns összefüggést csak egyetlen változóval, a bába személyéhez kötődő bizalom kialakulásával mutattak ki eddig a kutatások (Larsson és mtsai 2011; Varga 2015). A segítő/gyógyító kapcsolat élménye ugyanilyen fontos a szaksegítő

(szülésznő, bába, dula) számára is. A segítő kapcsolat létrehozása és fenntartása a gyógyító készségein, képességein múlik, és a kapcsolatban teljes személyével — érzelmeivel, történetével, narratíváival — vesz részt (Csabai és mtsai 2009).

A szülés körüli segítség témájára fókuszáló kvalitatív vizsgálatunk során az egyéni tapasztalatokra és élményekre, a fenomenológiai mező összetevőire és dinamikájára voltunk kíváncsiak: a személyek segítő kapcsolati élményeit, tapasztalatait tártuk fel mélyinterjúk során kért szüléstörténetek segítségével. A szubjektív tapasztalások eredeti rétegét kutatjuk, mely minden értelmezés mögött eredendően létezik (Vermes 2012); ugyanakkor a tapasztalatok szubjektív jelentéseit, a személyek sajátos jelentésadási folyamatait, azaz narratíváit is vizsgáljuk. Az *interpretatív fenomenológiai analízis* (IPA, Rác és mtsai 2016) során a szüléstörténetekben előbukkanó témákat, középponti jelenségeket egyrészt az elbeszélő szempontjai szerint, másrészt a vizsgálati helyzet interszubjektív kontextusában is vizsgáljuk. A tudományos diskurzusban, témaválasztásban és kutatói kérdésekben egyre gyakrabban jelenik meg a „női hang”, a feminista kutatómódszertani paradigma (Berán 2014; Keating és Fleming 2009), mely rugalmassága és tudatos önreflexiója révén lehetővé teszi, hogy a választott kutatási témakört úgy mutassuk be, ahogyan azt a vizsgálatban résztvevők az élményeik és tapasztalataik alapján értelmezik. Ez a paradigma hangsúlyozza, hogy nem egyetlen bizonyítandó valóság létezik, hanem szubjektív valóságok széles skálán mozgó sokasága, a kutató célja pedig a jelenségek, tapasztalatok, szubjektív értelmezések és összefüggések bemutatása. Tanulmányunk elméleti részében a szüléstörténetekről, a szülés pszichodinamikus összetevőiről röviden, majd a társas támasz jelentőségéről bővebben szólnunk.

Szüléstörténetek

A szülés élményének narratív reprezentációi nehezen megközelíthetőek. Ez elsősorban az élmény természetes jellemzőinek következménye, hiszen a vajúdas-szülés mélyen a természetbe ágyazott folyamat, ebből adódóan alapvetően preverbális, ösztönös esemény, így a pszichés történések nehezen verbalizálhatóak (Molnár és Frigyes 2012). A vajúdas folyamata egyre fokozódó módosult tudatállapottal jár együtt, mely a kitolásban: a „testi-lelki megnyílás maximumában” csúcsosodik ki (Varga 2015; Molnár és Frigyes 2012), ez szintén a narratív szövegalkotás formálódásával ellentétes folyamat. Minden egyes vajúdas-szülés egyéni és egyedi történés, hiszen a módosult tudatállapotban megtapasztalt különleges és megismételhetetlen élménymintázat mélyen személyes, mások — és sokszor önmagunk — számára csak közvetve hozzáférhető.

Ugyanakkor folyamatosan törekszünk megfogalmazni a megfogalmazhatatlant, azaz az életeseményeinket utólagos konstrukció által szisztematikus kapcsolatba rendezni. Az egyén szempontjából így nyer értelmet az élettörténet, és megalapozódik a szelf belső koherenciája (Gergen és Gergen 1983; Berán 2014). Az egyéni szüléstörténetek társadalmi diskurzusként való előbújása a régóta elnémított női hang megjelenéseként is értelmezhető a szüléssel-születéssel kapcsolatos domináns (medikális) narratívummal szemben.

Társas támasz a szülés során

A várandósság–vajúdás–szülés elsősorban a medikális szemlélet mentén, az orvos és beteg (vagy egészségügyi dolgozó és páciens) fogalmi rendszerében és viszonyaiban interpretálódik, miközben tudományos és köznapi értelemben sem tartjuk betegségről az élettani vajúdást és szülést és nem tartjuk betegnek vagy páciensnek a várandós–vajúdó–szülő nő¹. Az orvosi technológia fejlődése, minden eredménye mellett, a kórházi szülés elgépiesedését, elszemélytelenedését hozta magával; ugyanakkor általános jellemzője, hogy kiszámíthatatlan, milyen ellátásban részesül a vajúdó–szülő nő (Soltész és mtsai 2015; Varga és mtsai 2011). Az érzelmi-fizikai támasznyújtás az élettani vajúdás és szülés szakszerű kísérésének alapvető összetevője (Lundgren és Dahlberg 2002; Romano és Lothian 2008; Lundgren és mtsai 2009; Héjja-Nagy 2014; Varga 2015). A megfelelő társas támasz jelentős szülészeti előnyöket is eredményezhet (Héjja-Nagy 2014; Soltész és mtsai 2015). A vajúdás és szülés haladásához elengedhetetlen centrális oxitocin rendszer főként megfelelő társas környezetben tud aktiválódni (Varga 2009; Héjja-Nagy 2014). A centrális oxitocinnal kapcsolatos kutatások arra is rávilágítottak, hogy a társak jelenléte a kortizol alapú stresszválasz helyett az oxitocin-szintet emeli, így a „nyugalom és összetartozás” élményét alakítja ki. A társas támasz másik jelentősége a vajúdó hormonális változásainak elősegítése: a megváltozott tudatállapot kialakulása és erősödése szorosan

¹ Már a nőgyógyásszal való találkozás megköveteli a viselkedés és attitűdök nagymértékű változását a betegektől (Buda 1999). A szokásos intimitási határokat gyorsan és nagy intenzitással lépi át az orvos-beteg kapcsolat eme típusa, és ez az érzékenyített, kiszolgáltatott állapot fokozottan igaz a vajúdás és szülés állapotára is. Kiemelt jelentősége van a nem-verbális kommunikációnak: többek között az érintés és a tekintet szabályozza a felek együttműködését. Az orvos-beteg kapcsolat dinamikáját tovább árnyalja Hoyer (2002), aki vizsgálatában a betegek autonómia igényeinek és az orvosok kommunikációs stílusának találkozásait elemzi. Mind a betegek, mind az orvosok megélhetik az egészségügyi rendszer feudális, paternalista működését, ahol a hierarchia erősen korlátozza a kommunikációs lehetőségeket, így minden szereplő autonómia igénye sérül.

együtt halad a vajúdás optimális lefolyásával, a két folyamat mintegy egymást erősítve hozza létre a vajúrást magát. A hormonális változásokért felelős limbikus rendszer teret nyer a racionális aggyal, a szürkeállománnyal szemben (Héjja-Nagy 2014). Ezt a hormonális változást — és a vele együtt járó tudatállapotváltozást — a nyugodt, csendes, intim környezet elősegíti, melynek létrehozásában a jelenlévő személyeknek kulcsfontosságú szerepe van.

A vajúrást során természetes módon létrejövő módosult tudatállapot hatására a viselkedés automatizálódik, az önkontroll, a gondolkodási funkciók — különösen a kritikai gondolkodás és a tér-, idő-érzékelés — háttérbe szorul, a figyelem beszűkül; ugyanakkor a testérzékelés és az érzelmek felerősödnek, nagy jelentőséget kapnak, ahogyan a jelenlevőkkel megélt együttes élmény is (Varga és Suhai 2010). Ez a jelenség komoly hatással van a segítő és a vajúró közötti kommunikációra is: a vajúró egyrészt szuggesztibilisebbé válik, másrészt kiszolgáltatottabbá is: a máskor jól működő érvédelem vajúrást közben gyakorlatilag megszűnik. A medikális környezet, a hierarchikus kórházi protokoll szigorú szabályai többnyire nem teszik lehetővé, vagy nagyon megnehezítik az intimitás megteremtését a vajúrást helyszínén. Ez nemcsak a vajúrók, hanem a szülés körüli segítőik számára is jelentős stresszforrás, hiszen ebben a helyzetben érző, érzékelő segítőként vannak megszólítva, ugyanakkor a szabályok legalább annyira korlátozzák a lehetőségeiket, mint a vajúrókét. A megnövekedett stresszre legtöbbször érzelmi távolságtartással reagálnak a segítő foglalkozásúak: kizárólag a feladatokra koncentrálnak, eltűnik az együttérzés, empátia, majd a páciens tárgyiasítása jelenik meg (Hunter 2001; Kovács 2006).

A kutatás módszertanának rövid bemutatása

Kvalitatív kutatásunk a vajúrást-szülés során létrejövő segítő kapcsolatok közül a nők közötti szaksegítség területét vizsgálja. Célunk a női segítőik — szülésznők, bábák, dúlák — kapcsolati élményeinek feltárása. Vizsgálatunkban nem térünk ki a szülészorosokkal való viszonyra, tekintve, hogy ez lényegileg különbözik az általunk vizsgált területtől. Kérdéseink: Hogyan él meg a szülés körüli segítő a szülés során létrejövő segítő kapcsolatot? Hogyan használhatóak magyarázó elvként a pszichoterápiás kapcsolatról alkotott pszichodinamikus elméletek a szülés körüli segíttel kapcsolatban? Hogyan jelennek meg a nem-specifikus (*gendered*) szempontok a vajúrást-szülés körüli segíttel tematikájában? Mindezt egy átfogó kutatás keretében vizsgáljuk. Az alábbiakban először bemutatjuk a teljes kutatás felépítését, majd két interjú kvalitatív elemzése kapcsán a segítő kapcsolat hatalmi mozzanataira fókuszálunk a társadalmi nemek szempontjából.

Összhangban a szakirodalom által javasolt kreatív kutatómunka irányelvével (Rácz és mtsai 2016), az előzetes folyamat² során kiválasztottunk négy, vajúrást ábrázoló képet, és meghatároztuk az interjú segítő témákat és kérdéseket. A képek egyfajta projektív felületként előidéznek a vajúrást-szülés körüli érzelmi állapotokat; míg a születtörténetek mesélése a narratív szövegalkotás szintjén tárja fel az egyén tapasztalásait és jelentésalkotását. A vizsgálat során a vizsgálati személyek vajúrást ábrázoló képek értékelése után egy születtörténetet mesélnek el a praxisukból, félig strukturált mélyinterjú keretében. Az egyéni tapasztalatok idiográfiás, részletes elemzését, és az eredmények árnyalt értelmezését az IPA — interpretatív fenomenológiai analízis — módszere teszi lehetővé. Az IPA hermeneutikai, interpretatív módszer, a vizsgálati személyek jelentésadási folyamatait tárja fel és értelmezi újra (Smith és mtsai 2009). A módszer újszerűsége és előnye, hogy a kutatók szervező és értelmező szerepe lehetővé teszi, hogy az adathalmaz pusztán leírásán túl interpretáljuk az eredményeket, azaz pszichodinamikus konstrukciókat is beemeljük az értelmezési folyamatba, továbbá a vizsgálati anyagot interszubjektív kontextusban: az interjú-helyzet kapcsolati dinamikájának segítségével is értelmezzük. A vizsgálati helyzet kialakítása során igyekeztünk olyan körülményeket teremteni, ahol őszinte és mély beszélgetés alakulhat ki, ahol megérthetjük az interjúalanyok történetét és élményeit. Egyenrangú partnernek tekintjük a személyeket, így közösen, rugalmasan alakítjuk az interjúhelyzetet, mely a feltárulkozás tere is egyben: így lehetőséget biztosítunk sajátos, női realitásuk megnyilatkozásának (Rácz és mtsai 2016; Keating és Fleming 2009). Tanulmányunkban elsősorban az IPA idiográfiás és hermeneutikai szempontjai jelennek meg a bemutatott interjúk elemzése során, az interszubjektív és pszichodinamikus értelmezések kifejtésére terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőségünk.

A vizsgálatban 5 kórházi születesnő, 5 bába és 4 dűla vett részt. Az elkészült mélyinterjúkból³ jelen tanulmányunkba kettőt választottunk ki

² Az *előkutatók első fázisában* próbainterjúk zajlottak 2010–11-ben. A szerzők egyike 5 édesanyával készített félig strukturált mélyinterjúkat, az eredményeket a szülés, mint életsemény és a család-párkapcsolat összefüggéseinek tükrében tárgyalta (Székely 2011). Az eredmények, összhangban a szakirodalommal, a pozitív születeslmény, a kötődés, és a társas támasz jelentőségét illusztrálták. Ugyanakkor ebben a szakaszban nyilvánvalóvá vált, hogy a szabadon mesélt születtörténet önmagában nem elegendő a téma mélyebb feltárásához.

Az *előkutatók második fázisában* kialakítottuk a teljes kutatási dizájnt, melynek fókuszába a szülés során létrejövő segítő kapcsolat került — a segítő szemponjtájból. Szakmai tapasztalatainkra és a szakirodalmi háttérre alapozva dolgoztuk ki a vizsgálati anyagot. A képek kiválasztásához kérdőív vizsgálatot végeztünk, ahol néhány attribútum mentén kellett értékelni a képeket, Likert skála és szöveges válaszok segítségével. A kiválasztott bűtűria két negatívnak, és két pozitívnek értékelt képet tartalmaz.

³ Egy bűbával rendhagyó módon lezajlott kutatási interjú anyagát pszichoanalitikus esettanulmányként publikálta az egyik szerző (Székely 2016).

elemzésre. Az interjúalanyok nevét megváltoztattuk, az interjúk szövegében található személyes utalásokat (pl. helyszínek, időpontok) felismerhetetlenné tettük. Az interjúk kiválasztásának egyik szempontja volt, hogy mindkét személy két, egymással összeegyeztethetetlennek tűnő szakmai álláspontról számolt be, mely komoly konfliktusokat gerjeszt mindennapi gyakorlatukban. Adataikat az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat: *Vizsgálati személyek adatai*

Név (kitalált)	Életkor	Szakma	Gyakorlati idő	Második szakma (tanulóként)
Anna	25	szülésznő	4 év	Dúla
Mária	36	dúla	6 év	szülésznő

A kutatáshoz szükséges etikai engedélyt az Egyesített Pszichológiai Kutatásetikai Bizottság adta ki. A kutatási felhívás szövege szándékoltan olyan személyeket szólított meg, akik — egyetértve a kutatás céljával — fontosnak tartják a szülés során létrejövő kapcsolatot, így motiváltak voltak a kutatásban való részvételben. A felhívás tartalmazott általános tájékoztatást a vizsgálati helyzetről, majd szóban is tájékoztattuk a jelentkezőket. A beszélgetéseket diktafonnal rögzítettük és kiegészítő jegyzeteket készítettünk egy előre elkészített segédlapra. A résztvevő személyek írásbeli beleegyező nyilatkozatot is kitöltöttek. A ‘képválogatás és szüléstörténet’ egységekre (továbbiakban: interjúk) nyugodt körülmények között, időkorlátok nélkül, egyéni megbeszélte időpontokban, pszichoterápiás magánrendelőben került sor. Ettől egyedi esetekben eltérünk, mely az itt tárgyalt két személy interjút nem érinti. Az interjúk hanganyagából átiratokat készítettünk, majd az IPA módszertanának megfelelően (Rácz és mtsai 2016) elemeztük: az elsődleges témákat, kulcsszavakat az átiratok bal oldali margóján gyűjtöttük össze. Többszöri átolvasás után a jobb margóra jegyeztük a felmerülő témákat. A két interjúban felmerülő témákat egyeztetettük és értelmeztük, majd azokból nagyobb értelmezési egységeket hoztunk létre összevonással vagy viszonyítással, így jöttek létre a fő-témák. Jelen tanulmány keretei között nincs lehetőségünk az elemzés és értelmezés alapos és mindenre kiterjedő bemutatására, így az alábbiakban csak a társadalmi nemek egyenlőtlenségével kapcsolatos eredményeket tárgyaljuk részletesebben. Az IPA eredmények bemutatásának jellegzetessége, hogy az ismertetés és értelmezés — más kvalitatív kutatási módszerekhez képest is — szokatlanul sok idézetet és eredeti kifejezést tartalmaz, így az interjúalanyok hangsúlyosan ‘jelen vannak’ a szövegben; maga az értelmezés mutatja be a módszert is egyben (Rácz és mtsai 2016; Smith és Osborn 2007).

Az interjúelemzés alapján megállapított témák

Az interjú fő kérdése a következő volt: „Meséljen arról, hogyan éli meg a vajúdás/szülés melletti munkát, válasszon ki egy szülestörténetet, amiben előtérbe került az anyával való kapcsolata!” Az interjúszövegek átirataiból kibontakozó témák a vajúdás/szülés különböző szereplőivel való viszony megélése köré szerveződnek: miként élik meg saját segítő szerepüket a vajúddal, az apával, és az orvossal való viszonyrendszerekben. A szakmai identitás és változásai, továbbá a munkahelyi légkör – mely a segítői viszonyrendszerek egy speciális változatának is tekinthető – szintén felmerültek témaként. A témákra egyenként és egymáshoz való viszonyukban is jellemző, hogy polarizáltak: két, egymással ellentétes minőség mentén interpretálják őket a személyek. Fő témaként jelent meg tehát a polarizáció, mely egyrészt a vajúdnő testi folyamataihoz való viszonyulásban jelenik meg: medikalizáció vagy háborítatlan szülés témájában; másrészt a jelenlevőkkel való kapcsolatok jellegében: egymást kizáró, vagy egymást kiegészítő segítő kapcsolatokról van szó.

A polarizáció értelmezései

A polarizáció tematikáját mind hermeneutikai és interpretatív, mind elemi (konkrét eseményekkel és érzelmekkel kapcsolatos) szinten megfigyelhetjük. Anna és Mária is intézményi keretek között (fővárosi kórházak szülészeti osztályain), műszakos beosztásban dolgoznak. Két gyökeresen különböző szemléletű választott szakmájukat — szülésznő és dűla — igyekeznek összeegyeztetni a gyakorlatban: „ég és föld” (Mária); „totál küzdés” (Anna). A dűla képzett asszonytársi segítő, aki érzelmileg és fizikailag is támogatja az anyát, de szakmai döntésekbe nem szól bele. A szülésznő kifejezést a kórházi keretek között zajló születek mellett segítő szakemberre alkalmazzuk, mely általában a medikalizált szemléletű, protokollhoz igazodó szülésvezetéssel jár együtt. A szülészeti osztályon minden vajúdnő/szülő nőt el kell látni, ezért mindkettejük szövegének jellegzetes vonása, hogy egy választott, részletesebben kifejtett történet mellé párhuzamos, kevésbé kifejtett történetek is csatlakoznak. Ez a polarizáció hermeneutikai szintje, az egymást kiegészítő (vagy versengő) szülestörténetek megjelenése az interjúhelyzetben:

A vajúdás maga egyébként össze fog keveredni az én egyik műszakommal, tehát lesznek benne más születek is. (Anna)

A történet az arról szól, hogy gyerekosztályon voltam gyakorlaton, és áthívtak a szülészetre, mert kiderült, hogy az egyik szülésznő késett, és csak egy szülésznő van, és négy szülés aktuálisan. (Mária)

Mind a két személy történetének van egy íve, mely a műszak során egyre fokozódó feszültséget, és az erre adott érzelmi reakcióikat mutatja be. Párhuzamba állítható ez magával a vajúdás folyamatával: ahogyan egyre fokozódik a testi-lelki megnyílás, a természet ereje egyre nyilvánvalóbbá válik, annál erősebben, egyre több eszközt bevetve „harcol” a medikalizáció nevében beavatkozó orvos is. Még ha a vajúdást folyamatában nem is szükséges az orvosi beavatkozás, a szülés már nem folyhat le az aktívan beavatkozó orvos vezetésével. A különböző szemléleti keretekben jelen levő segítők — pl. a medikalizációt képviselő orvos és a háborítatlanságot képviselő dűla — személyében a vajúdról/szülésről (nőiségről, testről) alkotott világlátás is interpretálódik: ez a polarizáció interpretatív szintje. Továbbá mindkét interjúalany beszámol a polarizáció érzelmi és kapcsolati vetületeiről is, melyek környezeti és belső konfliktusokként jelennek meg. Ez a polarizáció reális, konkrét szintje:

Zaklatottság, tehetetlenség... Igen, igen. Hogy itt se vagyok, ott se vagyok. Sehol nem tudom adni magam úgy, ahogy jó lenne, ahogy szükség lenne rám, ahogy tudom, hogy szükség lenne rám! (Mária)

Én eléggé beavatkozás-ellenes vagyok, így lélekben. Tehát, hogy ez nekem is ilyen nagy küzdelem, hogy annak, akihez kötődök, annak adok-e olyat, amit én nem szeretnék magamnak. (Anna)

A vajúdával való viszony: „Az ember próbál szétszakadni”

Mária a segítő kapcsolatot általánosságban megfogalmazva,⁴ a különböző segítő szerepek szembeállításával írja le:

Folyamatos jelenlét, akár olyan módon, hogy az ember ott ül a sarokban, és eltűnik, beleolvad a sarokba... Ami nagyon nehéz, és szerintem szülésznőként képtelenség megoldani, mert az ember 30–40 évig, naponta nem is tudom, hány szülésben van benne — az érzelmi odafordulás, érzelmek adása. (Mária)

A szembeállítás megjelenik a gyakorlatban is: „Aztán mind a két elsőszülő anyuka bekerült egy-egy szülőszobába, és hát ugye ilyenkor az van,

⁴ A félig strukturált interjú egyik kérdése: „Milyen a jó segítő ön szerint?”

hogy nem tudok valaki mellé leülni beszélgetni, hanem szaladgálni kell, csinálni kell, ezt is azt is.” Anna hasonlóan fogalmaz a jó segítő definícióját illetően: „Aki úgy van ott, hogy igazából nem veszik észre. Hogy ilyen kis láthatatlan támasz. Persze mindig ott van, amikor kell, nem olyan támasz, hogy hol van, hol nincs.” Önmagukkal szembeni elvárásként, szakmai identitásuk részeként jelenik meg a személyes és folyamatos jelenlét. A kommunikáció a vajúddóval kulcsfontosságú: „jó lett volna átbeszélünk a szülés előtt” (Anna); „folyamatosan kérdezett, és kérdezett, és kérdezett” (Mária). A lehorgonyzott kísérőként (*anchored companion* — Lundgren és Dahlberg 2002) való jelenlét követi a vajúdot a saját folyamatában, ugyanakkor a realitás-kontroll is megtartott, például a szakmai döntések szempontjából. Mindkét személy megfogalmazza, hogy minden jószándékuk ellenére lehetetlen a saját maguk és a vajúdo elvárásainak megfelelni:

És egyfolytában azt kérte, hogy maradjak ott vele, és mondtam, hogy nem tudom megcsinálni, mert... mert máshova is kell mennem. És elkezdtem masszírozni a keresztcsontját: és ez mennyire jólesik neki. És, fú de jó, ne hagyjam itt, és mikor mentem kifelé, még utánam szólt, hogy ne hagyjam ott... (Mária)

És akkor, mikor elkezdtek tényleg hevesebb fájások jönni, illetve eljutottunk a nyolc centire, amitől már sejthető volt, hogy innen azért hamarosan a szülés jön, akkor ilyen pikk-pakk, hárman csöngettek a szülőszoba ajtaján, úgyhogy pont akkor nem tudtam ott lenni, amikor igazán nagy szükség lett volna rám. És tényleg, mind a három, aki csöngetett, ilyen azonnali ellátást igényelt, tehát hogy nem lehetett azt mondani, hogy na, most akkor egy picit... És akkor ez az ‘ember próbál szétszakadni’ helyzet... (Anna)

Az apával való viszony: „Igazi férfi-támasz”

Ebben a kilátástalannak tűnő helyzetben nagy segítségként jelenik meg a támogató apa. Dúlaként és szülésznőként, feszített és nyugodt körülmények között is jól kiegészíti egymást a vajúdás támogatásában az apa és a szülést kísérő személy, viszonyuk kiegyensúlyozott. Közös cél a vajúdo érzelmi és fizikai támogatása. Az apa el tudja látni azokat az érzelmi feladatokat, amikre a szülésznő(-gyakornok) a körülmények miatt éppen nem képes. Ha pedig az apa magabiztossága rendül meg, a szülésznő vagy dúla őt is támogatja:

A párja volt ott mellette, aki egyébként érdekes volt, mert én egyébként nem tudtam így az apa-szerepbe elképzelni, és olyan ügyes volt, meg fantasztikusan állta a sarat, hát... hogy úgy látszott rajta, hogy úgy igazi férfi-támasz. Aztán, mikor odáig jutott... nem is voltam bent náluk sokat, mert

annyira jó volt köztük az összhang, hogy úgy éreztem, hogy azzal teszek jót, ha inkább kívül vagyok. (Anna)

Kint kicsit megnyugodott, és mondtam neki, hogy szedje össze magát, mert szükség van rá, én nem tudok állandóan ott lenni, a párjának szüksége van a kapaszkodóra. Na és akkor visszament, és végigcsinálták. (Mária)

Az orvossal való viszony: „Nem érdekel, mit akar az anya, aki nálam szül, az azt csinálja, amit én mondok”

Az orvosokkal való kapcsolat gyakran tekintélyelvű, lényegében a modern szüléskultúra medikalizált szemléletét képviseli, továbbá a kórházon belüli hatalmi viszonyokat is megjeleníti (Davis-Floyd 2003; Kitzinger 2008; Kisdí 2012; Varga 2015; Soltész és mtsai 2015). A szülés folyamatának felügyelete a legtöbb esetben férfiak (férfi-orvosok) kezében összpontosul, a folyamat az intézményes működés révén hierarchizált és erősen ritualizált. Éppen ezért az apa jelenléte gyakran csökkentheti a vajúdnő kiszolgáltatottságát, hiszen férfiként ‘szót ért’ és ‘közvetít’, vagy ‘védelmet nyújt’ a rendszerben. Az orvosi hatalom a vajúdnő/szülés ellenőrzésében és felügyeletében nyilvánul meg, a beavatkozások a folyamat kontrollálását szolgálják elsősorban. A modern szüléskultúrában a szülés sikerét alapvetően az orvosi intézményrendszernek és irányításnak, az orvos tanult tudásának tulajdonítjuk (Kisdí 2012).

És akkor tényleg beérkezett az orvos, és... és megvizsgálta, és azt mondta, hogy jó, akkor szülünk. És hogy ez a... készülök valakivel arra, hogy nem tud szülni, aztán mégis tud szülni, aztán, mikor megnyugodna abban, hogy tud szülni, akkor bevitte, és megoperálta. (Anna)

Interjúalanyaink szerint, ha valaki — legyen bármilyen nemű, és helyezkedjen el bárhol a hierarchiában — nem fogadja el ezeket az elveket a rendszeren belül, konfliktusba kerül. Anna 4 éve gyakorló szülésznőként máshol helyezkedik el a kórházi hierarchiában, mint Mária, aki szülésznőgyakornokként van jelen és „tudják róla, hogy dúla”. A kettejük pozíciójának különbségét mutatja, hogy Anna a szülész-orvosokkal való konfliktusairól számol be, míg Mária a szülésznőkkel kerül alárendelt és konfliktusos helyzetbe:

Folyamatosan azt mondta neki [a vajúdnőnek] az orvos, hogy miért van ennyire megijedve, és lazuljon már el. Nem ennyire bántóan, de azért azt úgy éreztem, hogy az úgy oda nem kéne. ... És hiába próbáltam bármilyen szép szavakkal tompítani, az orvos kimondta. És azért ez az orvos... hát nem,

szóval nem vagyunk abban a kapcsolatban, hogy azt mondhassam ennek az orvosnak, hogy legyen szíves, ne mondja. Holott azt szerettem volna. És mondjuk ott... szóval, volt ezzel az orvossal kapcsolatban többször a vajúdas alatt ilyen érzésem, hogy én vagyok a gyáva, hogy nem mondom meg neki, hogy ne tegye azt a nővel, hogy én ezt a pozíciómnál fogva ezt nem mondhatom, és kész. Nálunk azért vannak olyan, jó, fiatalabb orvosok, akikkel vagyunk olyan viszonyban, hogy megmondhatom neki, szépen, hogy én azt gondolom, hogy ez nem helyes. Persze ettől függetlenül csinálja. (Anna)

Mióta új vezetés van, itt is megváltoztak a dolgok. Elmennek a szülésznők, kiutálják őket. 30 évet ment visszafelé az idő kereke. És nekem duplán nehéz, mert tudják rólam, hogy dúla vagyok, onnan indultam... Ez is marha érdekes, mert van, amikor kimondottan ezért küldenek be egy szülésbe, mert nekik nincs kedvük, és tudják, hogy én tudok támogatni is. És van, amikor meg rám szólnak, hogy most már ne dúla legyek, hanem szülésznő. (Mária)

A vajúdo-helyiség felügyelete általában a szülésznő feladata, az orvos időnkénti ellenőrzésével — tehát a vajúdas folyamata az orvosi hatalom szempontjából másodrendű. De a szülőszobán már az orvosé az irányító szerep, így ott az ő szabályai érvényesek. Az első vizsgálat, a felelősség és a döntés joga is az orvosé: „Nálunk az a protokoll, hogy az orvos vizsgál először. Ezt nem tudom én se így megkerülni” (Anna). A kommunikációt és a szakmai nézetek különbségét többnyire az alá- fölé rendeltség szabályozza: „És akkor megkérdeztem az orvost, hogy az anya akarja-e. És az volt rá a válasz, hogy nem érdekel, mit akar az anya, aki nálam szül, az azt csinálja, amit én mondom. (sóhaj) Ilyenkor az ember azt mondja, hogy... hogy akkor mit csináljak? Semmit” (Anna).

Interjúalanyaink szerint kapcsolati konfliktusok egyik megoldása lehet a behódolás. De mivel Anna és Mária sem tud teljes mértékben azonosulni a medikális szemlélettel, kerülőutakat keresnek a hatalommal szemben:

Én mindig mindenkinek mondom, hogy egyen, igyon, legalább a vajúdoban, akár egyen is, mert ha bekerül a szülőszobára, az már ott nehezebben megoldható... Nagyon jó módszer, hogy a folyamatos ctg-ről egy kicsit szabaduljon, és akkor ki lehet ülni, és a wc-n remekül lehet pár percet vajúdni. Sokat nem... (Mária)

Azért voltak erre próbálkozások, hogy a gyógyszert egy kicsit... várni vele egy fél órát, és akkor már nem kéri, de jó... de hogy ezek azért mégis ilyen aljas trükkök. (Anna)

Egymást kizáró és egymást kiegészítő segítések

A 2. táblázatban foglaljuk össze a főtéma — azaz a polarizáció — segítő kapcsolatokra vonatkozó egységét. Az elrendezés fentről lefelé haladva mutatja a kórházi hierarchiát. A polarizációt elsősorban a kapcsolataikban élik meg a megkérdezettek: választaniuk kell, milyen szemléletmód mentén segítenek; a különböző segítő szerepekhez tartozó szemléletek rögzítettek, egymást kizáróak, vagy kiegészítőek. A hatalmi viszonyok nem egy-egy személy viszonyain belül interpretálódnak, hanem rendszerszinten: az intézményi működés és az intézmény minden szereplője valamilyen pozícióban és működésében a fennálló rendet, a jellemzően patriarchális működésmódot támogatja. A munkahelyi feladatok és szerepek hierarchikus felosztása meghatározza a munkahelyi légkört. Az interjúkból az rajzolódik ki, hogy a szakmai nézeteltérések is hatalmi viszonyok mentén interpretálódnak. Interjúalanyaink szerint a döntés joga a hierarchiában magasabban álló személyé, szakmai egyeztetéseknek vagy vitáknak általában nincs helye, vagy ha van, azt az orvos 'engedi'. A vajúddal való kapcsolat a segítség célja, és nem partneri felülete. (Erről a fogalmi különbségről és mögöttes jelentéséről a Értelmezés részben szövegünk bővebben.)

2. táblázat: A segítő kapcsolatok polarizáltsága

Segítő kapcsolatok megélése	Anna (szülész nő)	Mária (dúla, szülész nő gyakornok)
Orvos (egymást kizáró segítség)	hierarchikus, konfliktusos, „hogymondjam meg”, szakmai nézeteltérések „rossz doktorúr, ne már”	az interjúban nem kerül előtérbe a viszony
Kollégák (munkahelyi légkör)	kevésbé hierarchikus, de konfliktusos, szakmai nézeteltérések, „most már totál máshogy gondolkodom”	hierarchikus, konfliktusos, szakmai nézeteltérések, „úgy néztek rám, mint a véres rongyra”, „rám szólnak”
Apa (kiegészítő segítség)	kiegyensúlyozott viszony, vajúddal fájdalmának elviselése, megküzdés segítése, közös cél: együtt támogatjuk a vajúdot	kiegyensúlyozott viszony, vajúddal fájdalmának elviselése, megküzdés segítése, közös cél: együtt támogatjuk a vajúdot
Vajúddal (a segítség célja vagy partner?)	nem kapcsolati konfliktus: mechanikus ellátás vagy egyéni jelenlét: „de én nem ennyit akartam adni”, felelősség: „az én vajúdom, nekem kell tudni” szakmai vívódás: „már nem harcolok belül”	nem kapcsolati konfliktus: mechanikus ellátás vagy egyéni jelenlét: „folyton futni kellett” „folyamatosan bocsánatot kértem” szakmai vívódás: „és mégis be kell adnom”

Munkahelyi légkör és szakmai identitás

A kórházi környezet általában megnehezíti, sőt akár ellehetetleníti a szülés személyre szabott, folyamatos kíséretét. Ez egyrészt a protokolláris ellátásból adódó feladatokból ered, másrészt gyakran előfordul, hogy szerepelvárásként jelenik meg a személyes törődés megtagadása: „Akkor jön az [a szülésznőtől], hogy ‘Nem kell ám állandóan pátyolgatni azt az anyukát, jól elvan az ott. Adjál be neki ezt, adjál be neki azt, fektesd le’... mittudomén...” (Mária). A szakmai identitás pozitív változásait nehéz összeegyeztetni a nehezen változó, merev, hierarchikus szemléletmóddal. Interjúalanyaink szerint egyéni szinteken tudnak csak kompromisszumok születni:

Amit itt a dülaképzésen tanulunk, az egy ilyen totál idealizált világban tud létrejönni. Tehát, hogyha valaki bemenne helyettem egy műszakba, tudná, hogy nem tud egy műszak alatt egymaga annyi pszichés támaszt adni, amennyit a dülák szerint kéne. És ezért vagyok sokszor mérges, bár örülök, hogy sok jót hallok, meg igazából ma már... Ha egy fél mondattal bővül a repertoárom, amit így oda tudok... dobni... a vajúdónak, adott esetben... az már jó dolog. De közben meg marha nehéz úgy ott lenni... (Anna)

Anna 4 év alatt sok gyakorlati tapasztalatra és önállóságra tett szert, de az orvosi tekintély elfogadása felülírja ezek megalapozottságát: „de ez csak ilyen tapasztalati, nem biztos, hogy ez így van” és „Azért azt jó a saját tempójában szerintem megvárni. Hogy utána nyom-e a kismama, hogy a saját tempóba... arról nagyon kevés tapasztalatom van, mert nagyon sokszor nyomatjuk a kismamákat. Sajnos.”

Medikalizáció a háborítatlansággal szemben

Az interjúszövegekben bemutatott közvetlen emberi kapcsolatok megjelenítik a polarizáció egy másik szintjét is: a vajúdás/szüléshez való viszonyulásokat (medikalizáció a természetességgel szemben); és a szakmai identitással és meggyőződésekkel kapcsolatos belső konfliktusokat is. A protokoll és szabályozottság, mely a szülés levezetésében teljesedik ki, nem hagy teret és időt a természetes folyamatoknak: „Hát, hogy egy nem természetes lefolyású történés fog történni, hanem egy szabályozott dolog.” (Anna). Interjúalanyaink szerint a mechanikus egészségügyi ellátás a személyes jelenlétet akadályozza, a vajúddal való kapcsolatot lényegileg meghatározza: „Gépre föl, gépről le, állhat, nem állhat, mit kell csinálni, infúzió, nem infúzió...” (Mária). A beavatkozás — amint azt már több szempontból megvizsgáltuk — a medikális szemlélet elidegeníthetetlen része, és kardinális

kérdése a vajúdáshoz/szüléshez való viszonyunknak. A tekintélyelvű döntéshozatal figyelmen kívül hagyja a szülést kísérő személyek tapasztalati tudását. Továbbá, magát a vajúdási folyamatot sem kíséri személyes figyelemmel, ami információt nyújtana az adott helyzetben való döntéshez:

És akkor ennek az orvosnak az is a szokása, hogy teljesen hátradönti az ágyat, tehát nem az, hogy egy kicsit... mert úgy tudja megnyomni a pocakot felülről. [— Miért kell nyomni, nem jön magától? — Hát, mert ő úgy ítélte, hogy nem elég erősek a fájások. Én azt gondolom, hogy azért nem voltak elég erősek, mert még nem voltunk ott! (Anna)

Értelmezés

Az interjúk interpretatív fenomenológiai analízissel (IPA) történő kvalitatív elemzése alapján megállapítható, hogy a hatalmi egyenlőtlenség és a helyzetből fakadó konfliktusok a megkérdezettek mindennapi gyakorlatának szerves részei. A nemek közötti egyenlőtlenség a szülészetben nem egy metaforikus szintje a megélésnek, vagy lehetséges narratívája a történéseknek, hanem nyílt és egyértelmű alapértelmezett üzemmód. Ez úgy is értelmezhető, hogy a férfi előjogok és hatalom fenntartásához és gyakorlásához, a patriarchális értékrend érvényesítéséhez a medikalizáció csak eszköz, mely egyéni és rendszerszinten is ezt a folyamatot támogatja (Keating és Fleming 2009; Herman 2011). A patriarchális értékrend nem csak a nemek közötti hatalmi egyenlőtlenség formájában, hanem az 'atyi szigor' jelenlétében is megnyilvánul (Mitchell 1974). Kutatásunkban a patriarchális gondolkodás számos jellemzője (Keating és Fleming 2009) volt megfigyelhető az interjúszövegekben:

- hierarchikus, tekintélyelvű kapcsolatok (akinek magasabb a pozíciója, magasabb az értéke);
- dualisztikus és kizárólagos gondolkodás (egymással szembenálló értékek egymás mellettiség helyett);
- dominancia: hatalmi egyenlőtlenség a férfi javára, a másikat mindig le kell nyomni, különben felülre kerül.

Az aktív szülésvezetés általában normaként interpretálódik, ezért hívjuk összefoglaló néven 'alternatív' szülészet'-nek a humánusabb és háborítatlanságra törekvőbb szemléletmódokat és gyakorlatokat. A medikalizált és hierarchizált működésmód jelentősen megnehezíti a

„normális”⁵ szülés támogatását. Ugyanakkor a szülés körüli segítők érzelmi munkája, és általában az érzelmi munka (angolban [*emotional*] *labour*: munkát és vajúdást is jelent) is nem-specifikusan (*gendered*) meghatározott: szociális konstruktumaink alapján „természetes” női készségnek tartjuk — mely így a patriarchális értékrenddel átitatott medikalizált kontextusban láthatatlan és alulértékelt marad. A munkahelyi kontextus szerepe kulcsfontosságú, sokszor csak az intézményen kívüli szüléseknél dolgozó bábák gyakorlatában jelenik meg explicit módon az érzelmi munka jelentősége (Hunter 2001). Ezzel szemben számos kutatás igazolja, hogy élettani, szövődménymentes vajúdás és szülés elősegítésének egyik alapvető hatótényezője a folyamatos vajúdás-támogatás, mely nem elsősorban medikális ellátásból, hanem érzelmi-fizikai támasznyújtásból áll (Lundgren és Dahlberg 2002; Romano és Lothian 2008; Lundgren és mtsai 2009; Héjja-Nagy 2014; Varga 2015). Az érzelmi támasznyújtás szakmai kompetenciaként tanulható és tanulandó képesség (Hunter 2001).

A szülést kritikai szempontból értelmező szerzők szerint a hatalomgyakorlás többnyire az intézményes (szülészeti) erőszakban realizálódik, melynek következménye lehet a vajúdo nő kompetenciájának és önrendelkezési jogának figyelmen kívül hagyása (Kitzinger 2008; Zimmerman 2010; Kisdí 2012; Varró 2015). Ezt jeleníti meg az egyik interjúalany megfogalmazása is: „hogymondjam meg az orvosnak, hogy szerencsétlen vajúdo szeretne ülni...” (Anna). Az aktív szülésvezetés a vajúdot passzív szerepbe kényszeríti, és ebből adódik, hogy még felkínált döntési helyzetekben is páciensként viselkednek (Keating és Fleming 2009). A medikalizált szüléskultúra komplex rituálé-sorozatot használ a szülés deperszonalizációjára, deszexualizálására, a folyamat szabályozására. A személyes élményből orvosi eset lesz, a szülés pedig átlagos operáció, „mozgásképtelen” beteggel, akinek kompetenciája nincs. A horizontális (hanyatt fekvő) szülés a férfi-nő, orvos-páciens hierarchiáját fejezi ki sokak számára (Kisdí 2012, Kitzinger 2008).

Bizonyos szerzők szerint az aktív szülésvezetéssel, hierarchikus rendszerben működő szülészeten nagyjából olyan hangulat, munka és légkör uralkodik, mint az intenzív osztályokon (Keating és Fleming 2009). Ez egybeesik interjúalanyaink tapasztalatával is: „Akkor kirohantam szólni, akkor mindenki berohant, de az csak egy ilyen pillanatnyi szívhang-esés volt. Akkor megyek ki, referálok, ‘jó, akkor menjen, vizsgálja meg’. Hát úgy rám volt hagyva az egész, mélyvíz” (Mária). A szigorú hierarchia következtében minden szereplő komoly stresszhatásnak van kitéve, mely gyakran vezet traumatizációhoz (Molnár 2015; Kovács 2006). A vajúdo tárgyiasítása és

⁵ A bábai modell definíciója szerint (Gould 2000) a normál szülés esetében a nő inherens szülési képességét tiszteletben tartjuk és elősegítjük.

elidegenítése egyszerre tünete a személyességet nem tűrő öncélú hatalomgyakorlásnak, és a szakemberek másodlagos traumatizációjának és kiégésének. Az interjúkban másodlagos traumatizáció tüneteit ismerhetjük fel, Anna és Mária is erős érzelmi reakciókról számolnak be, önvádról és büntudatról beszélnek, végül a beletörődésről:

Én szerintem nem álltam ki érte annyira, amennyire kellett volna. A saját hierarchiámban már nem harcolok belül, én azért bőgtem, hogy én tanulóként, meg az első egy évemben mennyi embernek árthattam. (Anna)

Maradt bennem egy iszonyat nagy tehetetlenség-érzés, úgy elkezdtem sírni, mikor ezt a napomat elmeséltem, besokalltam a nőktől, a szülésektől, az érzelmektől, a mindentől. (Mária)

A hatalmi berendezkedés és diskurzusok szempontjából mindez úgy értelmezhető, hogy a természet, a női test folyamatainak uralásáért folytatott harcban a vajúdo végső soron csak passzív szereplőként: a segítség céljaként, és nem aktív résztvevőként, saját teste feletti döntésekben felelős és kompetens személyként vesz részt⁶. Ugyanakkor a hierarchia alárendeltebb pozícióiban elhelyezkedő segítő szakemberek — jellemzően nők — is áldozatnak érezhetik magukat. Interjúinkban számos utalást találunk arra, hogy hányszor kell a hierarchikus működésmód (tehát nem újabb információ, hanem a protokoll, vagy az öncélú hatalomgyakorlás) miatt, különböző szereplőknek ismételten megvizsgálni a vajúdot („utánvizsgálok az orvosnak”, „megvizsgáltam — ment a szülésznő, megvizsgálta”). A medikális szemlélet tehát akkor válik a hatalom és erőszak gyakorlásának eszközévé, ha öncélúan használják. A technokrata kényszer – ha rendelkezésre áll valamilyen technika, akkor azt alkalmazni is „kell” — pedig a beavatkozások mennyiségét növeli meg, mintegy ördögi körként fenntartva a „rendet”.

A dúla szó jelentése: asszonytársi segítő; a *midwife* (angolul: bába) szó jelentése: a nő mellett, a nővel lenni, azaz a vajúdás autentikus folyamatát aktív vezetés helyett kísérni érdemes. A patriarchális működésmód éppen az egyenrangú, vajúdot kompetensnek és aktív szereplőnek tekintő női (tehát *gendered*: nem-specifikus) segítségnyújtás érvényesítését lehetetleníti el.

⁶ A modern medikalizált szüléskultúra a nő testén keresztül kísérli meg uralni és szabályozni a természetet. A posztmodern szüléskultúra ezzel szemben a női test dekolonizációjára törekszik, a vajúdás/szülés kulturális értelmezésektől, és az ebből adódó kényszerektől való megszabadítására. A felelős, kompetens öngondoskodást és tudatos felelősségvállalást hangsúlyozza. Ebben a szemléleti keretben a szülés nem az orvostudomány szolgáltatása, hanem a nő tudatos felkészüléssel megerősített ösztönös tudása. Holisztikus szemléletében a hagyományos és modern tudomány lehetőségeire is támaszkodik (Kisdi 2012).

Az elemzés korlátai

Az IPA elemzések kis elemszámú mintával dolgoznak, és nem általános összefüggéseket, hanem az egyedi mintázatokat tárják fel. A módszer felvállalt jellemzője, hogy az interjúk elemzésénél a kutatók szakirodalmi olvasottsága, szemléleti keretei tudatosan befolyásolják a kapott eredmények értelmezését. Az itt közzétett esettanulmányban ismertetett két interjú egy nagyobb kutatási mintába illeszkedik, az eredmények, értelmezések és összefüggésrendszerek a teljes kutatási anyag feldolgozásával nyerik majd el végső mélységüket és relevanciájukat.

Felhasznált irodalom

- Berán Eszter. 2014. „[Feminista diskurzusok és a pszichológiai kutatás metszéspontjai: a narratív megközelítés.](#)” *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 4 (2): 68–90. Letöltés: 2017. július 15.
- Buda Béla. 1999. „Orvos-beteg kapcsolat a nőgyógyászatban és ennek pszichoterápiás lehetőségei.” In Buda Béla. *A pszichoterápia alapkérdései*. Budapest: Országos Alkohológiai Intézet és TÁMASZ Alapítvány. 29–33.
- Csabai Márta, Csörsz Ilona és Szili Katalin. 2009. *A gyógyító kapcsolat élménye*. Budapest: Oriold és Társai.
- Davis-Floyd, Robbie. 2003. *Birth as an American Rite of Passage*. Berkeley, Los Angeles, London: California UP.
- Gergen, Kenneth J. and Mary M. Gergen. 1983. „Narratives of the self.” In Theodore R. Sarbin and Karl E. Scheibe (eds.) *Studies in social identity*. New York: Praeger, 254–273.
- Gould, Debby. 2000. „Normal birth: a concept analysis.” *Journal of Advanced Nursing* 31: 418–427.
- Héjja-Nagy Katalin. 2014. *A szülésélmény vizsgálata a beavatkozások összefüggésében*. Szakdolgozat. Budapest: ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Perinatális Szaktanácsadó Szakirányú Továbbképzés.
- Herman, Judith. 2011. *Trauma és gyógyulás*. Budapest: Háttér Kiadó–NANE Egyesület.
- Hoyer Mária. 2002. „Tekintélyelvűség vagy autonómia? Szülészeti-nőgyógyászati beavatkozások döntéselőkészítése.” *Pszichoterápia* 11 (6): 440–452.

- Hunter, Barbara. 2001. „Emotion work in midwifery: a review of current knowledge.” *Journal of Advanced Nursing* 34 (4): 436–444.
- Keating, Anette and Valerie E. M. Fleming. 2009. „Midwives’ experiences of facilitating normal birth in an obstetric-led unit: a feminist perspective.” *Midwifery* 25: 518–527.
- Kisdi Barbara. 2012. „A női test dekolonizációja. A szülés posztmodern szemlélete.” *Néprajzi Látóbatár* 3: 23–44.
- Kitzinger, Sheila. 2008. *A szülés árnyékában. Katarzisz vagy krízis?* Budapest: Alternatal.
- Kovács Mariann. 2006. „[A kiégés jelensége a kutatási eredmények tükrében.](#)” *Lege Artis Medicinae* 16 (11): 981–987. Letöltés: 2017. július 15.
- Larsson, Christina, Sissel Saltvedt, Gunnar Edman, Innela Wiklund and Ellika Andolf. 2011. „Factors independently related to a negative birth experience in first time mothers.” *Sexual and Reproductive Healthcare* 2: 83–89.
- Lundgren, Ingela and Karin Dahlberg. 2002. „Midwives’ experience of the encounter with women and their pain during childbirth.” *Midwifery* 18: 155–164.
- Lundgren, Ingela, Sigfridur Inga Karlsdottir and Terese Bondas. 2009. „Long term memories and experiences of childbirth in a Nordic context — a secondary analysis.” *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being* 4 (2): 115–128.
- Mitchell, Juliet. 1974. *Psychoanalysis and Feminism*. London: Penguin.
- Molnár Judit és Frigyes Júlia. 2012. *A mesterséges megtermékenyítéstől a szülés utáni depresszióig. A szüléset pszichológiai-pszichiátriai problémái és terápiás eszköztára. Oktatási anyag az azonos című tanfolyamhoz.* Kézirat. Budapest: Vadaskert Alapítvány.
- Molnár Judit. 2015. „Posztpartum poszttraumás stressz szindróma.” In Kuritárné Szabó Ildikó és Tisljár-Szabó Eszter (szerk.) *Úgy szerettem volna, ha nem bántottak volna*. Budapest: Oriold és Társai, 203–216.
- Rácz József, Kassai Szilvia és Pintér Judit Nóra. 2016. *Az interpretatív fenomenológiai analízis (IPA) elmélete, módszertana és alkalmazási területei*. Budapest: L’Harmattan Kiadó.
- Romano, A. M. and J. A. Lothian. 2008. „Promoting, protecting and supporting normal birth: a look at the evidence.” *Journal of Obstetric, Gynecologic and Neonatal Nursing* 37 (1): 94–105.

- Smith, Jonathan A. and Mike Osborn. 2007. „Interpretative Phenomenological Analysis.” In: Jonathan A. Smith (ed.) *Qualitative Psychology*. London: Sage, 53–80.
- Smith, Jonathan A., Paul Flowers and Michael Larkin. 2009. *Interpretative phenomenological analysis. Theory, method and research*. London: Sage.
- Soltész Andrea, Rigó Adrien és Pápay Nikolett. 2015. „Az együttszülés jelentősége.” In Pápay Nikolett és Rigó Adrien (szerk.) *Reproduktív egészségpszichológia*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 353–370.
- Székely Zsófia. 2011. „[Szülés—család—párkapcsolat. Mélyinterjú vizsgálat különböző családi állapotú anyákkal.](#)” *Kapocs* 10 (1). Letöltés: 2017. december 18.
- Székely Zsófia. 2016. „‘Ilyenkor szoktam remegni...’ — rendhagyó esettanulmány egy kutatási interjú alapján.” *Lélekelemzés* 11 (1): 79–91.
- Varga Katalin és Suhai-Hodász Gábor. 2010. *Szülés és születés. Lélektanon innen és túl*. Budapest: Pólya Kiadó.
- Varga Katalin, Andrek Andrea és Herczog Mária. 2011. „A várandósság és a szülés pszichológiai vonatkozásai és társadalmi beágyazottsága.” In Danis Ildikó, Farkas Mária, Herczog Mária és Szilvási Léna (szerk.) *A génektől a társadalomig: a koragyermekes fejlődés színterei. Biztos Kezdet Kötetek 1*. Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 230–281.
- Varga Katalin. 2009. „Szexualitás, szülés, kötődés: az oxitocin pszichoemotív hatásai.” In Bagdy Emőke, Demetrovics Zsolt és Pilling János (szerk.) *Polihistória. Köszöntők és tanulmányok Buda Béla 70. születésnapja alkalmából*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 447–474.
- Varga Katalin. 2015. „A szülés élménye. Út a „jó minőségű” szüléshez, születéshez.” In Pápay Nikolett és Rigó Adrien (szerk.) *Reproduktív egészségpszichológia*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 67–86.
- Varró Gabriella. 2015. „Így szülünk mi — szülési lehetőségek és gyakorlat Magyarországon.” In Kisdí Barbara (szerk.) *Létkérdések a szülés körül*. Budapest: L’Harmattan Kiadó, 185—204.
- Vermes Katalin. 2012. „A jelen pillanat. Felpörgött idő és terápiás jelen a posztmodern kultúrában.” *Imago Budapest* 23 (2): 47–66.
- Zimmerman, Jennifer. 2010. „[Amit a feministáknak a szülés közben átélt nemi erőszakról tudniuk kell.](#)” *Emma Egyesület*. Letöltés: 2017. július 15.

Máté-Tóth András

Szegedi Tudományegyetem

Sebzett testek, sebzett identitás: Judith Butler testfilozófiája és Kelet-Közép-Európa kollektív identitása¹

A tanulmány központi kérdése az, hogy Judith Butler testfilozófiája tekinthető-e elméleti keretnek a kelet-közép-európai társadalmak társadalmi és vallási transzformációja mélyebb megértése számára. Először bemutatom Butler testfilozófiájának kulcsfogalmait, elsősorban a sebezhetőséget és a bizonytalanságot. Második lépésben pedig néhány kapcsolódási pontot térképezek fel Kelet- és Közép-Európa legfőbb regionális jellegzetességeivel, mint a nemzeti szuverenitás és a stabil kollektív identitás permanens igénye.

Ouverture

Judith Butler, a Berkeley University retorika és komparatiztika professzor asszonya, az egyik legismertebb, legvitatottabb és egyben legkeresettebb kortárs filozófus. Neve a feminista mozgalommal és a feminista elméletek filozófiai reflexiójával fonódott össze. Ennek révén vált világszerte ismertté és egyben számos kritika célpontjává is. Ebből a szempontból tekintve semmiképpen nem nevezhető ismeretlennek.

Magyar nyelven Butlerről kevesen írtak tanulmányt, bár két könyve is megjelent fordításban: a *Jelentős testek* (2005 [1993], fordította Barát Erzsébet és Sándor Bea) és *A problémás nem* (2008 [1999], fordította Berán Eszter). Míg 2000 előtt elsősorban a testet öltött társadalmi nem filozófiai megalapozása állt Butler tanulmányainak és előadásainak középpontjában, az ezredforduló után, véleményem szerint, filozófiai érdeklődése jelentős fordulatot vett: a háború, a veszteségek feldolgozása és a sérülékeny test értelmezése került írásainak homlokterébe. (Butler 2003; 2005; 2009) Bár ez a tematikai eltolódás a magyar nyelvű írásokban, a fordítások hiányában, még nem jelent meg,

¹ A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

esszémben azonban éppen ezekre az újabb butleri gondolatokra alapozom mondanivalómat.

Butlerre nem a feminizmussal kapcsolatos kutatások révén találtam rá, hanem a kelet-közép-európai társadalmi identitás vizsgálata során. A térség kollektív identitásának középpontjában, de legalábbis meghatározó faktorai között, felvetésem szerint, a sebzettség emlékezete áll. A Szűcs Jenő által Európa második történeti régiójának nevezett geográfiai és kulturális egységet elsősorban a nyugati és keleti hegemoniáknak való kiszolgáltatottság, az országhatárok bizonytalansága, a diktatúrák árnya, a kisebbségi lét hátrányai, a vallások, egyházak és másképp gondolkodók üldözése, s nem utolsósorban a genocidok (Holodomor, Auschwitz, Srebrenica) jellemzik.² A térség jelenkori folyamatainak elemzéséhez e dimenzió beható és árnyalt ismerete, véleményem szerint, nélkülözhetetlen.

Felvetésemet igyekeztem megalapozni, illetve beágyazni a jelentős kortárs filozófiai és szociológiai elméletekbe, s a szisztematikus szakirodalmi feltérképezés során találtam rá Judith Butler Adorno előadásaira, valamint a *Frames of War* (2009) című kötetére. Ezekben a szerző meggyőző alapossgal tematizálja az emberi test kiszolgáltatottságának és a testet körül vevő társadalmi közeg alapvető jelentőségét, amely meglepő egyértelműséggel járul hozzá a kelet-közép-európai térség kollektív identitásának kutatásához.³ Jelen tanulmányomban Butler testfilozófiai téziseit mutatom be, s ezek alkalmazhatóságát a térség kortárs diszkurzusfolyamatainak elemzése során.

Testfilozófia

Sebezhető test

Butler testfilozófiája abból az alapvető és egyetemes tényből indul ki, hogy minden megszülető lény csak bizonyos körülményekre utaltan képes

² Még részben feldolgozatlan, illetve folyamatosan kutatások tárgya a *Kočevski Rog* néven ismerté váló szlovén genocid, amely akár százezer ember halálát is követelte közvetlenül a II. világháború után (Kranjc 2013, Mojzes 2011).

³ E művek nyomán szisztematikusán is igyekeztem feldolgozni Butler témámra vonatkoztatható releváns állításait. Az említett összefüggést módomban állt két konferencián is megvitatni (a szegedi TNT Kutatócsoport 13. *Nyelv, Ideológia, Média* konferenciáján 2016. szeptember 30–október 1-én, illetve a kelet-közép-európai pasztorálteológusokat tömörítő *PosT-Netzwerk* konferenciáján České Budějovicen 2017. szeptember 4-6-án), s részét képezi megjelenés előtt álló könyvemnek is [*Vermundete kollektiv Identität. Freiheit und Populismus in Ost-Mittel-Europa* (Sebzett kollektív identitás. Szabadság és populizmus Kelet-Közép-Európában), 2018].

élni: a test táplálendő, védendő, melegen tartandó entitás. Az én-te kapcsolatokat meghatározó körülményeken túl (pl. mint az anya és csecsemő bensőséges viszonya) kifejezett jelentőséget tulajdonít a körülmények intézményi feltételrendszernek. A privát testviszonyok ebben a szemléletben egyben politikaiak is. A személyes ellátás és az ellátórendszerek nem választhatók szét egymástól, ha a test lehetőségeit és viszonyait vizsgáljuk. Butler számára a test elsősorban sebezhető test, hiszen a körülményeknek való kiszolgáltatottsága a test legalapvetőbb jellemzője. A 'minden feltétel rendelkezésre áll' csupán ideáltipikus alapeset, a valóság azonban minden testegyed számára a sebezhetőségben érhető tetten.

Testfilozófiájában Butler a test alapvető sebezhetősége és sebezhetősége mellett, s attól egyáltalán nem függetlenül, a testpolitika lényegi dimenzióit tematizálva olyan politikai történésekre építi reflexióját, mint az amerikai fogolytáborok, pl. Guantanamo. Ezek elemzése során megállapítja, hogy vannak testek, melyek láthatóan méltók a gyászra és vannak, melyek nem; vannak, amelyeket jelzett, míg másokat jeltelen sírba temetnek el. A közgondolkodás bizonyos politikai és egyéb logikák mentén az alapvetően sebezhető és sebezhetetlen testek között különbséget tesz. Az embertestek közötti fundamentális azonosságot felváltja alapvető különbségtételként az értékes és értéktelen testek közötti megkülönböztetés. A sebezhetőség és a megkülönböztetés butleri testfilozófiáját kissé részletesebben is érdemes szemügyre venni.

„A nőkhöz sokáig a sebezhetőség képzetét társították” (Butler 2014, 99) — ezzel a felvetéssel kezdi Butler 2014-ben írt tanulmányát a testi sebezhetőségről, együttműködésről és az utcai politizálásról. Az emberi testek az utcán — a tanulmányban filozófiai elemzését olvashatjuk az utcai demonstrációk jelentőségének — bizonyos értelemben jelképezik és összegzik azt, amit Butler az emberi testről gondol (Butler 2014, 99).

Testről a nemiség diszkurzusa felől

Butler filozófiájának első állomásától kezdve a test értelmezés központi helyet foglal el. Első könyve (*Gender Trouble*), majd azt követően az erre érkezett kritikák inspirálta második könyve (*Bodies that Matter*) a test dekonstrukciójával és értelmezésével foglalkozik, kifejezetten a biológiai és a társadalmi nem szabatos megkülönböztetésének céljából. E megközelítésben az egyik kulcsfogalom a materialitás. Az anyag Butler számára nem valami állandó és másra vissza nem vezethető egység, hanem történés, melyet az adott hatalmi diszkurzusz szabályoz. A nem ebben az értelemben anyag, és ebben az értelemben tárgyalandó kritikai dinamikával.

Ez a felfogás diametrikusan szemben áll a gender-filozófiát érő folyamatos kritikával, mely azt a gender studies-nek tulajdonított feltételezést kritizálja, miszerint az ember a biológiai, illetve társadalmi nemét maga dönthetné el, illetve választhatná meg, annak mintájára, ahogyan reggel kiválasztja, hogy melyik ruháját ölti magára. A *Routledge Queer Studies Reader* szerint „a gender performativitás félreértése az, hogy a gender döntés, szerep vagy konstrukció, [...] mintha önmagában létezne a gender előtti valaki, aki belép a gender gardrójába és szabadon eldönti, milyen nemet választ a mai napra” (Hall and Jagose 2012, 22). Ez a kritika Butler megközelítésének éppen a lényegét téveszti szem elől, s paradox módon éppen, hogy alátámasztja a szerző álláspontját, miszerint a nem társadalmi (hatalmi) diszkurzus eredménye. Nem az a kérdés ugyanis, hogy a biológiai nem önmagában, az embertől függetlenített állandóságában micsoda, hanem az, hogy a mindenkori ember számára mit jelent. S ez a jelentés keresés és -adás az a dinamika, amely révén a nemről valamilyen módon szó van.

A test tárgyalásában Butler számára egy másik kulcsfontosságú kifejezés a „gender performativitás” (Butler 1993, X.), melyet folyamatosan fejlesztett, s az idők során különböző módokon fejtett ki. A kifejezés tartalma egy kaskai momentumra vezethető vissza, amint a főhős ül a törvény előtt és várja az ítéletet. A gender performativitás kifejezés azt a diszkurzív viszonyrendszert jelenti, amely során a nem meghatározódik, s a legkülönbözőbb nyelvi és rituális játékokkal jelentőség tulajdonítódik neki. Az anyag és a performativitás Butler filozófiájában ugyanannak a gondolatnak kifejtését szolgálja. Kezdeti műveiben ezek a fogalmi felbontások és értelmezések elsősorban a nemi határsértésekre való filozófiai reflexiót szolgálták. A későbbi művei ismeretében pedig láthatjuk, hogy előkészítették testfilozófiájának mélyebb és egyetemesebb megalapozását.

A test sebezhetőségéről

Butler számára az emberi test elsősorban nem az individuum biológiai megnyilatkozása, hanem számos hálózat találkozási pontja. A test mindenek előtt politikai természetű valóság és nem privát. A test csak relációkban érthető meg és csak relációkban képes létezni (Butler 2014, 102).

A test sebezhető, s ez a jellegzetessége alapvető, vagyis nem csupán esetleges vagy akcidentális. A test viszonyokban való létének centrumát, lényegét fejezi ki a sebezhetőség, illetve a sebeztség. A test nem valamiféle automatizált gyártási folyamatként kerül a világba, s nem önerejéből képes életben maradni és fejlődni. Nem képes önmagát táplálni, semmilyen értelemben nem képes önmagáról gondoskodni. A test kölcsönösen függő viszonyrendszer alapján fogható fel megfelelő módon, a rá vonatkozó

viszonyok összességét Butler emberi körülményeknek nevezi, a Hannah Arendtől kölcsönzött *human conditions* fogalom nyomán. Ezek a körülmények maguk is sebezhetőek. A körülmények, olyan feltételek, melyek részben rendelkezésre állnak, részben pedig hiányoznak. A feltételek szabják meg, hogy a gyermek életben marad-e, s fejlődése milyen ívet írhat le. Mai világunk egyre növekvő mértékben azzal jellemezhető, hogy a megszületett ember számára nem állnak rendelkezésre kellő feltételek, melyek között kiteljesedhetne. Az emberiség nagyobb fele él, illetve hal meg olyan viszonyok között, melyek közös jellemzője a test ellenőrzése, bántalmazása, szélsőséges esetben áruba bocsájtása vagy elpusztítása (Butler 2014, 103).

Az emberi testet lehetővé tevő kondíciók tehát jellemzően hiányoznak vagy hiányosan vannak jelen. E hiány, illetve a hiányos körülményekből adódó test-állapotok és test-viszonyok megjelölésére Butler a *precarity* kifejezést használja (V. ö. Butler 2009, 33). S azok közösségét, akik elsődlegesen ilyen körülmények által fémjelzett populációhoz tartoznak, a *precariat* nyelvi leleménnyel jelöli meg, amelyben előcseng a *proletariat* fogalma (Butler 2014, 100).

A bizonytalanság (*precarity*), mint általánosított kondíció a test alapvető függőségét tételező elméletben gyökeredzik, s a fenntartott és fenntartható világ kondíciói között létezik. A megfelelés – végső soron a megfeleltethetőség – a fenntartandó és az egyénnel szemben álló világra adott affektív válaszban lokalizálódik. (Butler 2009, 34)

Butler tehát a kölcsönös függést, az összetartozást és különállást egyidejűleg állítja, nem utolsó sorban a vállaltan dekonstruktivista felfogásának megfelelően. A test egyszerre szorul rá a körülményekre, amely nélkül képtelen az életre, és egyszerre áll szemben ezekkel a körülményekkel. Butler egyaránt igyekszik elkerülni a determinizmus és az individualizmus álláspontjait. Az ún. Adorno-előadásában újra és újra visszatért egy fogalom, amely révén úgy próbált meg a testből kiindulva gondolkodni, hogy a körülményeket jelentő világ felől is meghatározta, s erre a *kítettség* (*exposure*) kifejezést használta. Az ember ebben a világban úgy él, hogy egyben ki is van rekesztve ebből a világból, miközben ugyanakkor alapvetően függ is tőle (Butler 2009, 34).

Háborúk és nacionalizmus

A test társadalmi vonatkozású, s pusztán ennek alapján is alapvető lényegéhez tartozik a sebezhetőség. Csak akkor vagyunk képesek megfelelően válaszolni a mivoltunkat feszegető kérdésre, ha figyelembe vesszük, mit is jelent a „mi.” A politikai, vallási és média feltételek határoznak arról, kinek az

élete élet és kié nem-élet. Mindenek előtt a háborúk során válik világossá — Butler az USA Irakban és Afganisztánban vívott háborúira gondol —, hogy vannak emberi testek, melyeket meg kell védeni, mert méltónak találtnak rá, míg más testeket nem kell megvédeni, ezek nem-testekké minősítődnék, melyek kiszolgáltatathatók az erőszak bármilyen formájának és intenzitásának. A velük szemben elkövetett brutalitások erkölcsileg megengedettek, s ez csak akkor lehetséges, ha előtte a diszkurzus megfosztja őket a teljes értékű ember-mivolttól. A „mi” és az „ők” közötti határ természetesen átjárható, amennyiben a diszkurzus időlegesen felfüggeszti, illetve fellazítja az ember-mivolt elismerésének szigorát.

Az emberi testek alapvető közössége és egymásban létezése azt is jelenti, hogy az emberi identitás részben kívül esik az adott ember-testen, a „másik”-ban is fennáll, ezért mindaz, ami ezzel a másikkal történik, értelemszerűen a sajátjal is történik. Amennyiben a másik test, amellyel szétválaszthatatlan hálózatba fontan létezik a saját test, sérelmeknek van kitéve, akkor ez nem hagyja érintetlenül a hálózatba font többi testet sem. A nacionalizmus ebben az értelemben az egyik olyan eszköz, amely olyan képet fest és erősít, ahol az „én” szűkített értelemben tárgyaldódik. A nacionalista diszkurzus a mindenkori „másiknak” olyan tulajdonságokat juttat, amelyek révén azok a határon túlra kerülnek, s mint ‘odaátiak’ nem teljes értékű emberek, akár egyáltalán nem azok. Ez a diszkurzus teszi lehetővé a legmodernebb korban is a háborút vagy egyéb másokkal szembeni erőszakos cselekedeteket, mert az ember-mivolttól való megfosztás felment az erkölcsi önkritika alól. Az ilyen politikai logika dekonstruálja az eredetileg azonos státuszú embert, és úgy beszél a testekről, mintha azok valóban elkülöníthetőek lennének egymástól. Ezt az eljárást, illetve jelenséget Butler antropológiai szkizmának nevezi, az emberiség alapvetően összetartozó hálóján esett szakadásnak (Butler 2009).

Tovább mélyítve a kitétség fogalmát, Butler a következő rétegeket, illetve árnyalatokat különbözteti meg. Létezik (1) a nem-elbeszélhető kitétség, amelyből egyediségem fakad, (2) léteznek behozhatatlan primér kapcsolatok, melyek maradandó és ismétlődő nyomot hagynak élettörténetemben, következésképpen (3) létezik egy történet, amely számomra részben áttekinthetetlennek tűnik. S végül (4) léteznek normák, melyek számomra lehetővé teszik önmagam elbeszélését, amelynek én magam vagyok a szerzője, és legalább abban a pillanatban, amikor megkísérlek érvényt szerezni történetem egyediségének, helyettesíthetővé tesznek. Ez utóbbi nyelvi megfosztottságot felerősíti az a tény, hogy kapcsolódási lehetőséget biztosítok magamhoz valaki másnak oly módon, hogy e kapcsolódás narratív struktúráját helyettesíti (5) a címzés struktúrája, amelyben megvalósul (Butler 2003, 55).

Amint fentebb már röviden említettem, Butler testfilozófiájának lényeges fogalma a kitettség (*exposure*), melynek kifejtése során Adorno, Levinas és Adriana Cavarero pozícióihoz kapcsolódik. A test ebben a megközelítésben bizonyos értelemben metaforává válik, diszkurzív fogalommá, amely alkalmat ad az embernek átfogó tárgyalására, anélkül, hogy az individualizmus szemléletmódjába zártan kellene gondolkodnunk. Az ember sebzettségében és egyediségében szükségképpen kiszolgáltatott, ki van téve egymásnak és a körülményeiknek. Ugyanakkor ebben a mivoltában helyettesíthetetlen és pótolhatatlan, mert kitettsége valóban az övé, amely révén önmagasága megvalósul. Ez a lényegi státus minden emberre érvényes, vagyis mások egyedisége is kiszolgáltatott az énnel, ami nem jelent azonosságot, de azt igen, hogy különbözőségében össze van kötve a másikkal, a másokkal (Butler 2003).

A butleri *exposure*-t a német kiadás az *ausgesetzt* szóval adja vissza, amely tükörfordítása az eredetinek. Ugyanakkor az *ausgesetzt* szó alapjául szolgáló igéből (*aussetzen*) képezi a német az *Aussatz*, *Aussätzige* főneveket, melyek kiütést, illetve leprást jelentenek. A butleri gondolatot, a test kettős meghatározottságát – a másokra utaltságot, s ugyanakkor a különállást – remekül képes megjeleníteni a német fordítás szójátékának magyar megfelelője, a kiütés és kiütöttség, képileg a leprás visszataszító volta és ezzel párhuzamosan a rászorultsága: testén a sebek és létezése, mint a társadalom sebe. Ennek nyomán asszociálódhat a bibliai motívum, amikor Jézus a leprást a maga kivettségében elfogadja, vagy amikor Assisi Szent Ferenc akkor éli át legjelentősebb istenélményét, amikor a leprást átöleli, vagy amikor a 12. századi Alberich, aki a leprás lábvizébe mossa arcát, majd iszik belőle, mert ezzel véli Krisztus imitálni. Hasonlót jegyeztek fel a korai ferences misztikától, Foligno Angeláról (McGinn 2016, 339).

E hagyománynak a butleri felvetés vonatkozásában azért lehet jelentősége, mert benne egyrészt a kitaszítottság, szemben állás, csökkent értékű embermivolt jelenik meg, másrészt a feltétel nélküli elfogadás, a kiszolgáltatottság, ápolás és egyenértékűség (Butler 2003). Butler az erőszakról, kiemelten a háborúról írt tanulmányaiban azokat a körülményeket (*condition*) elemzi, melyek feltétlen szerepet játszanak a test fennmaradásában, illetve elpusztulásában. Kiemelt hangsúlyt ad annak a belátásnak, hogy a szisztematikus erőszakkal mindig együtt jár a másik ember embervoltának leértékelése, annak, milyen módokon használják fel a szemben álló felek a test, vele a szexualitás kiszolgáltatottságát. Amint már említettem, az amerikai fogolytáborok és az iraki háború képezik elsődleges mintáját, melyek elemzése mentén kifejti és építi testfilozófiájának gondolatmeneteit (Butler 2009).

Butler a *Frames of War* című kötetében az erőszak módozatainak filozófiai reflexióval foglalkozik, s arra keres választ, hogy a háború és az

erőszak összefüggésében milyen testre és sebezhetőségre vonatkozó gondolkodás tárható fel. A kötet öt, egymással összefüggő esszét tartalmaz, melyeket a szerző 2004–2008 között publikált, s melyek közös jellemzője, hogy háborús tapasztalatokat tematizálnak. A tanulmányok mindegyike azt a kérdést taglalja, milyen módon keletkezik a test diszkurzusa a politikai és vallási térben, milyen logikák és milyen magalapozású etikák szabályozzák a testről való gondolkodást. Butler számára, miközben a fenti értelemben vett kitett test a legfőbb témája, ez a test egyben diszkurzusok ütközőpontja is. Csak ennek a dimenzióknak figyelembe vételével lehetséges a test, sebezhetőség, erőszak és háború összefüggésrendszerének adekvát értelmezése. A kérdés tehát, hogy milyen logikák húzódnak meg a nacionalizmusok és a különböző teológiai koncepciók mögött, melyek lehetővé teszik az erőszakkal kapcsolatos döntések mérlegelését (Butler 2009).

Testek a médiában — testek a politikában

A gyász közösségi feldolgozását általában felháborodás kíséri, a felháborodás pedig hihetetlen politikai muníciót jelent. Butler számos esetet sorol fel, melyek a test média-beli bemutatásával törekedtek befolyásolni a háborúval, erőszakkal és nacionalizmussal kapcsolatos affektivitást. Amikor az Abu Ghraib fogolytáborban megkínzott és megölt jellemzően muszlim foglyok fotóit mutatták az amerikai tv csatornákon, akkor a konzervatív, háború-párti politikusok mindent elkövettek, hogy a képek valóságát megkérdőjelezzék. Erre a legeredményesebb eszköznek az mutatkozott, ha a képek készítőit és nyilvánosságra hozóit idegeneknek és idegen érdekeket szolgálóknak mutatják be. Úgy kommentálták az eseteket, hogy akik ezeket a képeket nyilvánosságra hozták, azok nem-amerikaiak és nem-amerikai érzelműek. Ezzel a retorikai fogással próbálták ellensúlyozni azt az általános megdöbbenést, hogy az amerikai hadsereg egy sor nemzetközi törvényt és egyezményt sértett meg a foglyokkal való szörnyű bánásmód során. A nemzeti büszkeségen esett sérelmet a leleplezők diszkreditálásával kezelte az akkori politika. Nem arra fókuszáltak, hogy mi történt azokkal a foglyokkal, hanem arra, hogy mi történt az amerikai nemzeti érdekekkel és büszkeséggel. Ez az azóta elhíresült eset, számos további mellett, jól érzékelteti, hogy az amerikai test és az iraki, illetve afganisztáni test között a nemzeti érdek és érzés fenntartása tesz különbséget, az egyiket értékesnek és védendőnek, a másikat értéktelennek és elpusztítandónak kategorizálva.

A kínzásokat a civilizáció barbarizmus elleni küzdelme nevében követték el, miközben láthatjuk, hogy az itt-nevezett civilizáció egy olyan vitatható szekuláris politika része, amely semmivel sem felvilágosultabb vagy

kritikusabb, mint a legrosszabb dogmatikus és restriktív vallás. Valójában az ilyen értelemben vett civilizáció és az ilyen értelemben vett vallás közötti összefüggés sokkal alapvetőbb annál, mint általában gondoljuk. (Butler 2009, 132)

Miért háborodunk fel az öngyilkos merénylő tette miatt és miért nem az államilag irányított terror miatt? Butler kifejti, hogy nyilvánvalóan semmiképpen sem akarja azonosítani a két cselekedetet, csupán fel akarja hívni a figyelmet arra a perspektívára, ami akkor nyílik meg, ha a testek alapvető egyenlőségére alapvetően egyenlő testekre koncentrálnak. Aszerint érzünk és ítélünk, ahogyan a gondolkodásunk kondíciói diktálják, s e kondíciók jelentősen eltérnek egymástól. Miközben ezek a háborús események és következményei azt is bizonyítják, hogy az emberiség összes teste szoros egymás mellett élésben áll, s ebből az egymástól való kölcsönös függésből fakad az elméleti és gyakorlati kötelezettség, hogy kritikával kérdezzünk rá a saját és a másik testére vonatkozó gondolati konstrukcióinkra.

A vallásról

A modern, liberális gondolkodás a vallás privatizációjának prókátora. Erre az egyik plasztikus magyarázat, hogy a II. világháborút követően, amelyben a vallási dimenzió jelentős szerepet játszott a nemzeti dimenzió erősítőjeként, a vallást a következő háború megelőzésének érdekében ki kellett szorítani a nyilvánosságból és a nagy társadalmi intézményekből. Butler érzékeli, hogy a vallásnak ismét diszkurzus-alakító szerep jut, amelyre figyelemmel kell lenni.

A szekuláris elit törekvése arra, hogy kizárja a vallást a politikai szférából, alighanem bizonyos osztályprivilegiumokból fakad és abból a vakságból, amely nem képes meglátni, hogy a vallási hálózatok milyen támogatást nyújtanak a sebezhető populációknak. (Butler 2009, 145)

Kifejezetten az iszlámra vonatkozóan fontos manapság tudatosítani, hogy azok a jellemzők, melyeket a publikus diszkurzusban az iszlámra mint vallásra vagy mint kultúrára érvényesítenek, azok elsősorban nem az iszlám megfigyeléséből nyerik legitimitásukat, hanem azokból az érdekekből, melyek a nem-iszlámnak tekintett és konstruált másokkal szemben önmagukat elkülöníteni akarják. Ezért barbár, elmaradott, terrorista és primitív az iszlám politikai képe, mert ezzel ellentételezve stabilizálható a saját kép, mint művelt, modern, békeszerető és fejlett (Butler 2009, 39).

Amikor Butler vallásról ír, akkor elsősorban nem a tételes vallást érti rajta, hanem a kultúra egy területét, amely részben meghatározza az ember

cselekvését, részben a politikai diszkurzus hatékony eleme. A testfilozófia tematikával azáltal kapcsolódik össze a vallás, hogy a test kulturális és politikai kondícióinak befolyásoló tényezője. Butler vallásfogalma részben Clifford Geertz-re vezethető vissza, aki a vallást igen tág, funkcionális értelemben, kulturális rendszerként definiálta (Geertz 2001). Peter L. Berger a vallásszociológia idén elhunyt doyenje pedig ehhez a geerzti felfogáshoz közeli értelemben beszélt „mágikus mátrixról”, amely a kollektív gondolkodás mélyrétegeiben meghúzódó egyfajta mintázat, ami a világban való eligazodást és a folyamatok számára történő értelemadást biztosítja (Máté-Tóth 2014). Butler a vallásról tárgyalva nem végez el ilyen mély elemzéseket, ez nem is témája, de azt mindenképpen megjegyzi, hogy a vallás és a szekularitás közötti szigorú megkülönböztetés felszínes és nem alkalmas a kortárs folyamatok a leírására. Ebben nem utolsó sorban Talal Asad szekularizációs elméletre vonatkozó kritikájára támaszkodik (Asad 2003).

Amennyiben a vallás értékek kifejezésének kulcsfontosságú mátrixa, s ha sokan a globális viszonyok között a vallást tekintik gondolkodásuk kalauzának, akkor politikai hibát követnénk el, ha mellőzni akarnánk a vallást mindennemű területről. Tudván, hogy a vallás nem egyszerűen hitek és dogmák gyűjteménye, hanem a személy alakulásának mátrixa, melynek kimenetele eleve nem látható, s amely teret ad különböző értékek kinyilvánítására, megvitatására és elutasítására is. (Butler 2009, 122)

A vallás tehát két szempontból is jelentős lehet, az egyik maga a vallás, mint történelmi hagyomány és orientációs mátrix. Egy további értelemben azonban, amelyre Butler csupán implicite látszik utalni, a vallási jellegű hozzáállás és politika, amely ugyan nem kötődik egyik tételes valláshoz sem, ugyanakkor a vallási elfogultság és gyűlölet hagyománymodelljéhez hasonló módon gondolkodik és vagy cselekszik.

Kelet-Közép-Európa értelmezés

Üldözöttség

Az üldözöttség történése felveti az üldözött felelősségének kérdését is. Nem abban az értelemben, mintha az üldözöttségért maga az üldözött lenne felelős. Éppen ellenkezőleg az üldözöttség létünknek abba a régiójába vezet bele, amely radikálisan nem akart, paradox módon saját létemnek abba a szakaszába, amikor még nem voltam „magam,” s az üldözöttség belőlem tárgyat alakított ki. Ebben az értelemben használja Lévinas az én (*je*) helyett az engem-et (*moi*) (Butler 2003, 74).

Dekonstrukció

Butler testfilozófiájának alapvető módszere és elméleti feltétele a Derridára visszavezethető dekonstrukció. Ennek az eljárásnak az a lényege, hogy az adott fogalom vagy viszony pozíciójára kérdezzük rá, arra, hogy milyen gondolkodási hagyományok és milyen társadalmi és politikai erőviszonyok határozzák meg a róla való gondolkodást. Legegyszerűbben szólva azt mondhatjuk, a magától értődő fogalmakat elbizonytalanítjuk, hogy egyértelműségük paravánja mögött észrevehessük azokat a kérdéseket és megközelítéseket, melyekre az adott fogalom a maga egyértelműségével választ ad, valamelyest lezárva a gondolat és a tapasztalat önkifejezésének törekvését.

Amit Butler a test vonatkozásában elvégez, azt a kelet-közép-európai társadalmak, országok, államok jelen helyzetével szintén el lehet végezni. Mindazokra a magától értetődő tudáselemekre, melyek a régió társadalmi és kulturális egységeinek identitását meghatározzák, és ebben a folyamatos önmeghatározásban jelentős szerepet játszanak, a mélyebb megértés érdekében rá kell kérdezni, fel kell ezeket bontani, alá kell vetni a dekonstrukciós eljárásnak. Ez a megközelítés egyrészt elbizonytalanítólag hat, mert mindazok, akik az egyértelmű és leszögezett értelemadásban találják meg identitásuk számára az orientációs bizonyosságot, hirtelen elveszettek és kiszolgáltatottnak érezhetik magukat. A régió országaira a nagyjából 25 évvel ezelőtti politikai rendszerváltás, majd a világhálóra való kapcsolódás információs váltása következtében eleve hatalmas teher és feladat nehezedik. A monolitikus és egyirányúsított diktatúra után a fogalmakat újra kell definiálni, a cselekvéshez új egyértelműségeket találni, s meg kell küzdeni az elrejtett múlt felbukkanó rémeivel. Ebben a régiót általánosan és alapvetően meghatározó diszkurzusközegben a dekonstrukció alapvetően zajlik, ám éppen azokra a fogalmakra nézve nem tekinthető lezártnak, melyek az új rendet megalapozni, az új viszonyokat stabilizálni és az új határokat meghúzni igyekeznek. Másrészt a dekonstrukció eljárása felszabadítólag is hat, mert a kialakult, illetve a múltból előhozva újra érvényesített egyértelműségeket és elhatárolódásokat ismét vitathatóvá teszi. Az egymással szemben állított feleket egymás erőterében új öndefiníciós kísérletekre hívja meg.

Testek közössége

Butler testfilozófiájának alapállása a testek egymásra utaltsága, amely a testnek nem véletlenszerű jellegzetessége, hanem a legalapvetőbb ismérve. Ezzel párhuzamosan a régió kulturális és politikai egységei is tárgyalhatók a maguk alapvető egymásra utaltságában, szemben az egymástól alapvetően

független kollektívumok logikájával. Egyfajta történelmi és alkotmányjogi megközelítés alapján természetesen nem vitatható, hogy a régió országai autonóm köztársaságok, melyek saját parlamenttel és egyéb demokratikus és közjogi kellékekkel jogosultak saját bel- és külügyeik szabad intézésére. Ugyanakkor ezzel a szabadsággal és önállósággal párhuzamosan a régióban egy további belátásokra alapuló szemléletváltásra is szükség van, az egyes országok közötti történelmi feszültségek és ellenségességek lebontására. Ha az emberi test alapvetően testek közösségébe tartozóan képes csak élni, akkor a régió országai is csak egymás közösségében képesek erre. Méghozzá nem pusztán szemléleti okokból, hanem a legkomolyabb gazdasági, pénzügyi, hadi és további okokból még inkább. Amit Butler többek között Lévinas „másik” fogalmának elemzésekor kifejt, miszerint az ember akaratlanul megszólított, a másikkal nem-szándékoltan is alapvető viszonyban álló lény, az igaz a térség országaira, népeire és különböző érdekcsoportjaira is (Butler 2003, 120). Az egyes országok és kisebb közösségek a *nem választott másik* közelségében és közösségében élnek. Ez az alapállás és ennek érvényesítése a régió folyamatainak elemzésekor bizonyos értelemben új és eredeti megközelítést tesz lehetővé.

Biztonsági kondíciók

A testek életét és együtt élését a körülmények teszik lehetővé és határozzák meg, melyeket Butler a kondíciók összefoglaló kifejezéssel jelöl meg. A régió társadalmi történetében a folyamatos kiszolgáltatottság, az idegen uralmak befolyása, a kisebbségi jogoktól való megfosztottság, az államhatárok ingatagsága, a kikényszerített lakosságcsere, a munkatáborok és más deportációk gyakorisága és mintegy a traumatikus történelmi események tömegének csúcsa, a genocidok emlékeit hordozzák magában. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ezeknek a történelmi traumáknak hosszú időn át való, intenzív jelenléte fémjelzi elsősorban a régiót, s felelős számos regionális jellegzetesség és kulturális szokás kialakulásáért. Ahhoz, hogy ezek a társadalmak egyrészt megbirkózzanak saját múltjukkal, másrészt az elmúlt évtizedek mélyreható kikényszerített változásai okozta bizonytalanságaikkal, ahhoz megfelelő biztonsági feltételekre van szükség. Ezek elsősorban nemzetközi egyezményekben és diplomáciai megállapodásokban és a nagy nyugat-európai országok megfelelő régióismeretre alapuló támogatásában mutatkoz(hat)nak meg. Európát már Szűcs Jenő (1983) és nyomdokain számosan mások több történelmi régióra osztva tárgyalták, s a középkori alaphelyzet értelmezési relevanciáját a legújabb korig menően meggyőzően igazolták. A többlépcsős Európa vagy a *multiple modernity* elmélet (Eisenstadt

2002) is olyan megközelítések, amelyek a régió sajátos viszonyainak megértését és értő menedzselését lehetővé teszik.

Befejezésül álljon itt egy összefoglalás Judith Butler, fentebb már tárgyalt performativitás elméletéről, amely kifejezi azt az irányt, amely nyomán testfilozófiáját a kelet-közép-európai régió kollektív identitásának elemzésére próbálom alkalmazni. Ha az idézetben a nemi szerep kifejezést a kollektív identitás kifejezésre cseréljük, akkor az első mondat így hangzik:

A kollektív identitás megalkotásának performatív aspektusa azt jelenti, hogy a kollektív identitások szigorú szabályokat követő citálásával hozzuk létre a meghatározott kollektív identitásnak megfelelő identitást. (Butler 2003, 120)

Butler a performativitáson azt a nyelvi eseményt érti, amely során a test valójában valamivé válik, s ez egyfajta rituális folyamat (Victor Turneri értelemben) révén történik. A régió társadalmi a sebzett történetükre emlékezve sebzett identitás révén azonosítják magukat és erre a kollektív identitásra építik fel életstratégiájukat, politikájukat, s ennek tükröződése segíthet megérteni számos, kifejezetten erre a régióra vonatkozó jellegzetesség végső okát. Másutt már többször sikerült kifejtennem — ld. ifj. Feleky Gábor kollégámmal írt tanulmányokban, valamint a *Vallásnézet* című könyvemben — hogy a régióban a köztéri performanszok, melyek a nemzeti szimbólumok újbóli intronizációival telítettek, életbevágóan súlyos kollektív identitás építés és megerősítés színterei; s így, bizonyos mértékben, a Robert Bellah által leírt civil valláshoz hasonlítanak (Máté-Tóth et al. 2014; Máté-Tóth és Feleky 2009).

Bár a nemiség performativitása Butlernél nem kapcsolódik össze olyan szorosan a más műveiben szereplő sebzettség és prekaritás elméletekkel, ha 2000 után írt műveinek egészére próbálunk tekinteni, akkor ezek az összefüggések centrálisnak tűnhetnek. S éppen ezért kifejezetten alkalmasak arra, hogy a kelet-közép-európai régió önértelmezésében szereplő sebzettség dimenziót árnyaltabban és mélyebben értelmezhessek.

Felhasznált irodalom

- Asad, Talal. 2003. *Formations of the secular. Christianity, Islam, modernity*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Butler, Judith. 1993. *Bodies that Matter. On the Discursive Limits of „Sex”*. New York, London: Routledge.
- . 2003. Kritik der ethischen Gewalt. Adorno-Vorlesungen 2002. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- . 2009. *Frames of War. When is Life Grievable?* London: Verso.
- . 2014. „Bodily Vulnerability, Coalitions, and Street Politics.” *Critical Studies* 37 (1): 99–119.
- Eisenstadt, S. N. 2002. *Multiple Modernities*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.
- Geertz, Clifford. 2001. *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások* Ford. Niedermüller Péter, Andor Eszter. Budapest: Osiris.
- Hall, Donald E. and Annamarie Jagose. 2012. *The Routledge Queer Studies Reader*. New York: Taylor & Francis.
- Máté-Tóth András. 2014. *Vallásnézet*. Kolozsvár: Korunk–Komp-Press.
- . 2014. “Mitikus mátrix.” In Pusztai Gabriella és Lukács Ágnes (szerk.) *Közösségteremtők*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 113–120.
- Máté-Tóth András és Feleky Gábor Attila. 2009. “Civil Religion in Central and Eastern Europe: An Application of an American Model.” *Americana: E-Journal Of American Studies In Hungary* 3: 53.
- Máté-Tóth András, Feleky Gábor Attila, Barna Gábor és Povedák István. 2014. “Ritual Dimensions of Civil Religion.” *Politics, Feasts, Festivals*. Szeged: SZTE, BTK, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. 65–72.
- McGinn, Bernard. 2016. *Die Mystik im Abendland. Band 5: Vielfalt*. Freiburg, Basel, Wien: Herder.
- Szűcs, Jenő. 1981. „Vázlat Európa három történeti régiójáról.” *Történelmi szemle* 24. (3): 313.

Dudok Fanni

Szegedi Tudományegyetem

A Ferenc József Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar hallgatóinak nemek szerinti vizsgálata az 1930-as években¹

Kutatásom bemutatja a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara megalakulásának történetét, vizsgálja a kar hallgatóinak összetételét komplex szempontrendszer mentén. Fő célom, hogy bemutassam az 1930 és 1939 közötti időszakban a hallgatók létszámának alakulását, a hallgatók felekezeti megoszlását, valamint a származási helyüket. A tanulmányom külön figyelmet fordít az „izraelita”-ként nyilvántartott hallgatókra, akik egyetemi jelenléte fontos kérdés volt a vizsgált korban, illetve a hallgatók nemek szerinti megoszlásának bemutatására. Kutatásom során dokumentumelemzéseket és kvantitatív adatelemzéseket végeztem a Csongrád Megyei Levéltárban és az SZTE Egyetemi Gyűjteményben megtalálható anyagok felhasználásával, illetve másodlagos forrásokat, jubileumi évkönyveket, az intézmények működéséről szóló tanulmányokat használtam az adatok kiegészítésére.

Bevezetés

Elemzésem bemutatja a Bölcsészettudományi Kar megalakulásának előzményeit, valamint tanulmányozza a karok hallgatóinak összetételét több szempontból. Fő célkitűzésem, hogy képet adjak ezen egyetemi kar múltjának egy szeletéről és megvizsgáljam a hallgatók létszámának alakulását, megoszlását, a hallgatók származási helyét, felekezeti megoszlásukat. Külön figyelmet fordítok az izraelita hallgatókra, akik egyetemi jelenléte fontos kérdés volt a vizsgált korban.

Tanulmányom az 1930 és 1939 közötti időszakot vizsgálja. Az első korszakhatárt az indokolja, hogy 1930-ra Szegeden széleskörű felsőoktatási intézményhálózat jött létre, így a város már rendelkezett bölcsészeti, teológiai, orvostudományi és jogi képzéssel is, valamint további intézmények épültek ki (Devich 1986; Zsidó 2007; Tóth 2012). A vizsgálat utolsó korszakhatárát

¹ Az itt közölt tanulmány a 2017-ben a XXXIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia 13. szekciójának, Nevelés- és pedagógiatörténet alszekciójának első díját elnyert munka továbbgondolt változata.

indokolja, hogy a szegedi felsőoktatásban új helyzetet teremtett, amikor 1940-ben az egyetem kettévált a II. bécsi döntés után a Ferenc József Tudományegyetemet visszahelyezték Kolozsvárra (Kardos és mtsai 2000; Gaal 2001).

A dolgozat illeszkedik a korszakkal foglalkozó történeti szociológiai kutatások sorába, amelyek vizsgálták már a budapesti (Biró 2008; Biró és Nagy 2012a; 2012b), a pécsi (Fekete 2012), a debreceni egyetemek (Kerepeszki 2014) és a szegedi tanárképző főiskola (Karády és Valter 1990; Fizel 2013a; 2013b; 2013c) két világháború közötti hallgatói összetételét. A szegedi Ferenc József Tudományegyetem vonatkozásában még nem készült hasonló kutatás.

Az egyetem és a Bölcsészettudományi Kar helyzetének alakulása

A még Kolozsváron működő egyetem történetében az egyik legfőbb változás az 1918–19-es tanév lezárása után következett be, amikor az első világháború végén az egyetem nevéből törölték a Ferenc József megnevezést (Devich 1990; Kardos és mtsai 2000; Gaal 2001) és a tanári karnak hűségesküt kellett tennie a román államnak. Ezt követően 1919-ben megkezdődött a kizárólagos román nyelvű oktatás (Makkai é.n; Kardos és mtsai 2000; Kása 2009; Gaal 2001), az épületeket elvették a magyaroktól és többeket kiutasítottak a román hatóságok (Vincze 2006).

Az egyetemi tanács Magyarországra való távozása után a minisztériummal egyeztetve megállapodott abban, hogy a következő szemesztert 1921 őszén már Szegeden kezdik meg. Az erre vonatkozó törvényjavaslatot 1921. május 27-én terjesztették a parlament elé, amely javaslatot kevesebb, mint egy hónap alatt egyhangúan elfogadtak (Kardos és mtsai 2000; Gaal 2001; Szabó 2009). Szeged városának több próbálkozása is volt egy egyetem alapítására, de ezeket korábban elutasították (Devich 1984), így a város nyitott volt az új intézmény befogadására.

Az oktatás ugyanazzal a 4 karral és 60 tanszékkel indult el, mint amelyekkel Kolozsváron is működött (Gaal 1998). A hallgatói létszám 1000 fölött volt, az egyetemi órákon rendes hallgatóként (a középiskolai érettségi vizsgát letette), illetve rendkívüli hallgatóként (az érettségi bizonyítványát még nem szerezte meg, de elmúlt 16 éves és rendelkezett olyan előképzettséggel, amely elegendő az egyetemi előadások megértéséhez) lehetett részt venni (Szabó 2009).

A gazdasági világválság következtében az 1931–32-ben működő 62 tanszék (16 az orvosi, 16 a jogi, 18 a bölcsészettudományi és 12 a természettudományi karon) néhány év alatt lecsökkent mindössze 45-re, valamint a hallgatói létszámban is hatalmas visszaesés figyelhető meg — közel 1500-zal csökkent a számuk. (Szögi 1994; Szabó 2009).

A második bécsi döntés értelmében 1940. augusztus 30-án Észak-Erdélyt és a Székelyföldet visszacsatolták Magyarországhoz. Az 1921-ben Szegedre helyezett egyetemet vissza akarták költöztetni eredeti helyére, Kolozsvárra, amihez törvényi keretek kellettek, amelyet 1940. október 16-án fogadtak el. Az 1940. évi XXVIII. törvénycikk tartalmazza, hogy az egyetem 4 karát visszahelyezik Kolozsvárra, tartalmazza továbbá egy négy karból álló egyetem felállítását Szegeden (Magyar Királyi Horthy Miklós Tudományegyetem), azonban a szegedi jog- és államtudományi kart átmenetileg szünetelteti (Gazda 1997; Kardos és mtsai 2000; Gaal 2001, Kása 2009).

A kutatás módszere és mintavétele

A kutatásom legfontosabb aspektusai a következők voltak: (1) a Bölcsészettudományi Karon tanuló hallgatók számának változása és a nemek megoszlásának alakulása; (2) a hallgatók felekezeti hovatartozása, különös tekintettel az izraelita felekezetű hallgatókra; (3) az izraelita hallgatók gámjának lakóhely szerinti megoszlása.

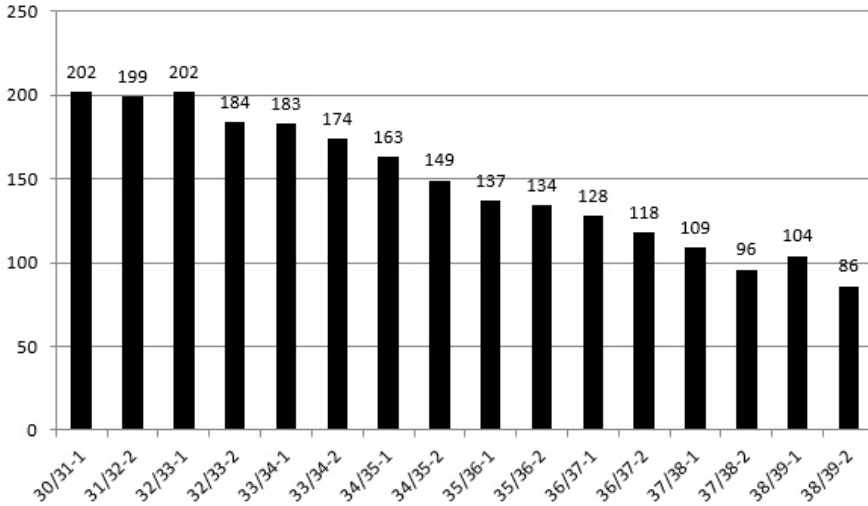
Kutatásom során dokumentumelemzéseket és kvantitatív adatelemzéseket végeztem. A vizsgálat elsődleges forrásait a Csongrád Megyei Levéltárban és az SZTE Egyetemi Gyűjteményben található egyetemi hallgatói törzskönyvek jelentették. Az így nyert adatokat a jubileumi évkönyvek és az intézmények működéséről szóló tanulmányok vonatkozó adataival egészítettem ki.

Mintámat az 1930 és 1939 között beiratkozott egyetemi hallgatók adják. Az általam vizsgált törzskönyvek minden esetben a Bölcsészettudományi Kar rendes hallgatói adatait tartalmazzák féléves szemeszteri bontásban; így én is csak a rendes hallgatók adatait elemeztem tanulmányomban. A kutatásomból hiányzik az 1930–31-es tanév II. féléve és az 1931–32-es tanév I. féléve, mivel ezek a források nem állnak a kutatók rendelkezésére.

Hallgatói összetétel

A harmincas évek elejétől kezdődően a BTK hallgatóinak létszáma csökkenő tendenciát mutat, amely nagymértékben köszönhető a gazdasági válságnak. A gazdasági válság következtében a kezdeti elképzelések szerint a Pécsi, a Debreceni és a Szegedi Egyetemek bölcsészeti karait összevonták volna és egy szegedi központú rendszert képzeltek el. Ez a vidéki egyetemi karösszevonás nem jött létre, azonban szükségessé vált a vidéki felsőoktatási

intézményektől való pénzelvonás, amely a bölcsészettudományi karokon működő tanszékek összevonását eredményezte. A támogatás elvonásának

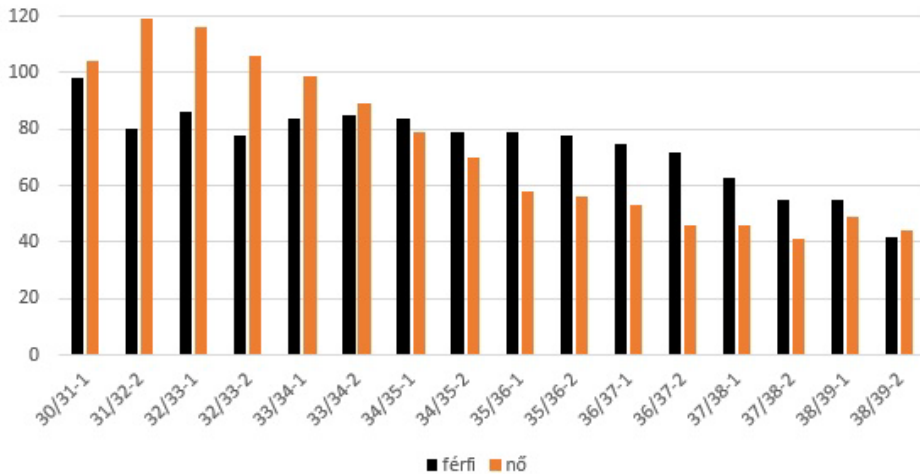

1. ábra: Szegedi Egyetem BTK rendes hallgatóinak létszáma 1930-1939 között féléves bontásban (fő)

következménye a hallgatói létszám általános csökkenését és az első éves hallgatók létszámának csökkenését is eredményezte (Kerepeszki 2014).

Az 1. ábra bemutatja, hogy mennyi hallgató iratkozott be az adott félévekben (az összes évfolyamra). A vizsgált korszak első félévében 202 rendes hallgató szerepelt a törzskönyvben (1. ábra), azonban ez a létszám az 1932-33-as tanév II. félévében csökkenésnek indult egészen az 1938-39-es tanév II. félévéig a hallgatói létszám folyamatos csökkenése figyelhető meg, amikor már csak 86 rendes hallgatója volt a bölcsészettudományi karnak.

A nemek megoszlása az 1930-39 között időszakban összességében nem mutat szignifikáns különbségeket, a megoszlása fele-fele arányban jelenik meg, amelyet a 3. táblázat mutat. Azonban a szemeszterekre való bontás során különbség figyelhető meg a nemek arányában (Bíró és Nagy 2007; 2012a).

2. ábra: Nemek szerinti megoszlás a szegedi BTK-n (fő) a vizsgált időszakban

A 2. ábrán látható, hogy a női hallgatók száma az 1931–32-es tanévtől kezdődően folyamatosan csökkent minden félévben egészen az 1936–37-es tanév II. szemeszteréig, amikor is stagnálást mutatott a női hallgatók létszáma, tehát tanévenként jelentős mértékű csökkenésről lehet beszélni. A férfighallgatók számában hullámzás figyelhető meg, azonban a vizsgált időszak végére az ő számuk is jelentősen lecsökkent.

Nem volt szignifikáns különbség a nemek között. A legnagyobb különbség az arányukat tekintve az 1936–37-es tanév I. félévében figyelhető meg, ebben a félévben 128 fő közül 75 férfi (58,60%) és 53 nő (41,40%) járt a karra.

A kar hallgatóinak felekezeti összetétele — izraelita hallgatók

Az 1920. évi XXV. törvénycikk rendelkezik a tudományegyetemre, a műegyetemre, a Budapesti Egyetemi Közgazdaságtudományi Karára és a jogakadémiákra (jog- és államtudományi karra) való beiratkozás szabályzásáról, amely a köznyelvben a numerus clausus („zárt szám”) törvényként vált ismertté (Kardos és mtsai 2000; Bíró és Nagy 2012a). Ezen törvény meghatározta az adott nemzetiségek arányszámát a felsőoktatási intézményekben az összlakossághoz viszonyítva, vagyis nem volt elegendő a beiratkozáshoz az, ha valaki érvényes érettségi vizsgával rendelkezett (Kardos és mtsai 2000; Molnár 2011a; 2011b; Kovács 2012). Azonban a törvény nem vonatkozott a már korábbi években (1920 előtt) beiratkozott rendes hallgatókra (Molnár 2011a).

Zsidó nemzetiségűnek számított az a magyar anyanyelvű személy, akinek a vallása zsidó volt, így az előzőekben említett anyanyelvi arányokat itt egyáltalán nem vették figyelembe. Ez által a törvény eltörölte a zsidók korábbi jogállását és vallásból nemzetiséggé minősítették át őket (Molnár 2011a).

A törvény hivatalosan meghatározott célja az volt, hogy a hadviselt keresztény férfi hallgatók sokaságát elhelyezzék az egyetemeken. Más európai országokban ezt úgy oldották meg, hogy létrehoztak egy nyári pótszemesztert, ahol könnyített feltételek mellett el tudták végezni a hallgatók az adott szemesztert. Azonban Magyarországon a keresztény hallgatók sokkal alacsonyabb érdeklődést mutattak ezután a lehetőség után, mint a zsidó társaik. 1920-ban a zsidó lakosság az ország összlakosságának 6%-a volt, azonban a felsőoktatásban arányuk 25–28% körül alakult. A törvény segítségével a felülreprezentált számukat okként és ürügyként tekintették és felhasználták a zsidó hallgatók kiszorítására a felsőoktatásból (N. Szegvári 1988; Kardos és mtsai 2000; Molnár 2011a; 2011b).

Az 1920: XXV. törvénycikket a Bethlen-kormány módosította 1928-ban, azonban igazi hatályon kívüli helyezésről szó sem volt, csapán átfogalmazták a „nemzetiségek” és a „népfajok” arányára vonatkozó paragrafus szövegét, amely továbbra is előírta a zsidóság diszkriminációját az egyetemeken. A felvételi engedély megadásánál figyelték az erkölcsi megbízhatóságot, a nemzethűséget és a korábbi tanulmányi eredményeket. Jelentős előnyben részesítették a hadiárvékat, a harctéri szolgálatot teljesítettek gyerekeit, valamint a közalkalmazottak és a különböző foglalkozási ágazatokhoz tartozók gyerekeit (kereskedelem, ipar, mezőgazdaság stb.), hogy megfelelő arányban juthassanak be az egyetemekre, főiskolára, így a zsidók korlátozása ténylegesen továbbra is fennmaradt (Varannai 1997; N. Szegvári 1988; Molnár 2011; Kovács 2012).

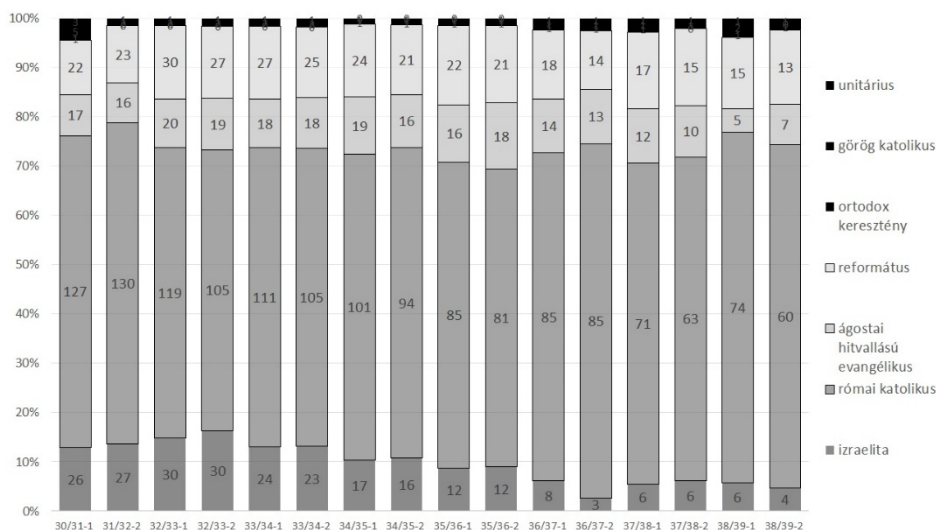
Az 1938. évi XV. törvénycikk szól a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatásosabb biztosításáról — ez később az első zsidótörvényként híresült el. A foglalkozási kvótarendszert az alapján dolgoztak ki a törvényhozók, hogy mekkora volt az egyes foglalkozásokban a zsidók aránya, így amelyik kategóriában magas volt az arányuk, ott szigorú korlátozásokat vezettek be. Kimondta, hogy a zsidók a szellemi szabadfoglalkozású pályák állásaiból maximum 20%-ot foglalhattak el, amely így kiterjedt az alsóbb szintekre is például a felsőoktatásra. Becslések szerint a zsidókvóta bevezetésétől a Horthy-korszak végéig, az 1920–1944 közötti időszakban körülbelül 6000-8000 zsidó fiatal szorítottak ki a felsőoktatásból (A holokauszt Magyarországon é.n.; Molnár 2011a).

A numerus clausus hivatalosan nem rendelkezett a nők jogairól, azonban a felvételi új szabályai visszaállították az 1918 előtt érvényben lévő korlátokat, amelyek a nők oktatáshoz való jogait korlátozták. Kizárásuk

indoklása szintén az volt, hogy a keresztény katonaviselt fiataloknak kellett helyet biztosítani az egyetemeken. A magyarországi egyetemek bölcsészettudományi karain a zsidó felekezethez tartozó hallgatók 60%-a nő volt, így ezzel a rendelkezéssel több száz nőt zártak ki átmenetileg a felsőoktatásból, azonban 1926-tól a keresztény nők beiratkozását nem korlátozták egyetlen egyetemen sem (Biró és Nagy 2007; Molnár 2011b).

Korábbi tanulmányok bemutatják, hogy a Ferenc József Tudományegyetemen a kolozsvári időszakban hogyan alakult a zsidóság száma a bölcsészképzésben (a képzésben való részvételük sokkal alacsonyabb volt, mint a többi felekezethez tartozó hallgatóké). Továbbá a vizsgálatok során megállapították, hogy a női diplomások aránya ugyanezen képzésben a zsidó családoknál magasabb volt, mint a nem zsidó családoknál (Nagy 2006; Biró és Nagy 2007; Biró és Nagy 2012a).

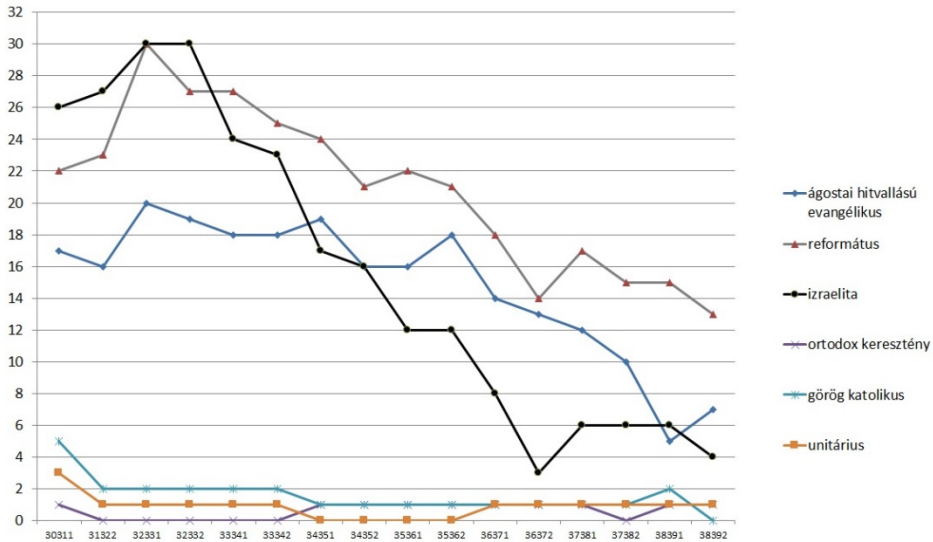
Elsőként a hallgatók felekezeti megoszlását vizsgáltam, amelyet az 1930 és 1939 közötti időszakban minden esetben feltüntették a törzskönyvekben, azonban azt egy esetben sem jelezték, ha valaki áttért egy másik vallásra.

3. ábra: A hallgatók felekezeti megoszlása a vizsgált időszakban a Bölcsészettudományi Karon — az összes felekezettel figyelembe véve (fő)

Minden szemeszternél megállapítható, hogy a római katolikus vallású hallgatók voltak a legnagyobb arányban a Bölcsészettudományi Karon. Magyarországon a második legnagyobb vallási közösség a református egyház volt, ami a hallgatók között az evangélikus egyházzal, valamint az izraelita vallással körülbelül azonos számarányokat hozott, azonban az izraelita

felekezethez tartozó hallgatók számánál folyamatos csökkenés figyelhető meg. Az ortodox-keresztény, a görög katolikus, valamint az unitárius vallású hallgatók száma elenyésző volt a hallgatók körében.

4. ábra: A hallgatók felekezeti megoszlása a vizsgált időszakban a Bölcsészettudományi Karon — a római katolikus vallás nélkül (fő)

A 3. és a 4. ábra is bemutatja a korábban említett csökkenő hallgatói számot, valamint azt is, hogy az egyes felekezetek jelenléte milyen mértékű visszaesést mutatnak. Megfigyelhető, hogy az izraelita hallgatók száma milyen meredeken csökken, azonban a numerus clausus ellenére sem sikerült 10% alá csökkenteni arányukat egészen az 1935–36-os tanévig. 1934-ben a belügyminiszter bejelentette, hogy a 1935-től szigorúan be fogják tartatni az egyetemekkel a zsidók arányszámát, 1935-től vették szigorúan Szegeden a felvételi eljárásnál ennek betartását (Molnár, 2011a). A következménye látható már az 1935–36-os tanévben a szegedi bölcsészképzésben, amikor arányuk 9% körül alakult, azonban 1936–37-es tanévben arányuk 6,3%-ra, majd 2,5%-ra csökkent.

1. táblázat: A szegedi Bölcsészettudományi Kar Izraelita felekezethez tartozó hallgatóinak nemek szerinti megoszlása 1930-39 között (fő, %)

	Gyakoriság (fő)	Arányuk (%)
Izraelita férfi	77	30,8
Izraelita nő	173	69,2
Összesen	250	100

Érdekes tovább vizsgálni a férfiak és a nők arányát az izraelita hallgatók között. Összességében megfigyelhető, hogy a nők száma sokkal magasabb a vizsgált időszakban (173 fő), mint az izraelita férfiak száma (77 fő), amelynek megoszlása közel $2/3 : 1/3$ (1. táblázat). Ez természetesen nem a felsőoktatás egészét tükrözi, csak a szegedi Bölcsészettudományi Karon lévő hallgatók arányát mutatja be.

2. táblázat: A szegedi Bölcsészettudományi Kar Izraelita felekezethez tartozó hallgatóinak nemek szerinti megoszlása 1930-39 között féléves bontásban (fő, %)

Tanév	Izraeliták száma (fő)		Összesen (fő)	Arány (%)
	Férfi	Nő		
30/31-1	9	17	26	35:65
31/32-2	8	19	27	30:70
32/33-1	10	20	30	33:67
32/33-2	10	20	30	33:67
33/34-1	6	18	24	25:75
33/34-2	7	16	23	30:70
34/35-1	5	12	17	29:71
34/35-2	5	11	16	31:69
35/36-1	3	9	12	25:75
35/36-2	4	8	12	33:67
36/37-1	3	5	8	38:63
36/37-2	1	2	3	33:67
37/38-1	2	4	6	33:67
37/38-2	2	4	6	33:67
38/39-1	2	4	6	33:67
38/39-2	0	4	4	0:100
Összesen	77	173	250	

Az 1930-as években megfigyelhető a Bölcsészettudományi Karon tanuló hallgatók létszámcsökkenése, a 2. táblázatban láthatjuk, hogy a nők száma minden esetben magasabb volt (legalább a duplája) a férfiak számánál. Arányukban látszódik, hogy a legkisebb különbség a számukban és az arányukban az 1936–37-es tanév I. félévében van, azonban itt is a nők az

izraelita hallgatók 63%-át tették ki. Az utolsó vizsgált félévben pedig egyáltalán nem volt izraelita felekezethez tartozó férfi hallgató a szegedi Bölcsészettudományi Karon.

A BTK hallgatóinak származása

A vizsgált időszakban a felsőoktatás már nem hasonlított a dualizmus kori Magyarországra, hiszen a trianoni békeszerződés aláírása után az ország négy bölcsészkarral rendelkezett: Budapest, Szeged, Pécs, Debrecen, így a hallgatóknak több lehetőségük volt a választásra (Fekete 2012).

A hallgatók lakhelyének vizsgálata alapján megállapítható, hogy a legtöbb hallgatónak a bejelentett címe Szegeden volt, ezért a szülők lakhelyét tekintettem „származási” helynek. Összesen 169 különböző településről lehet beszélni az adott időszakban, azonban meg kell jegyezni, hogy a legtöbb település csak egyszer fordult elő.

5. ábra: A szegedi BTK hallgatók szülői lakhelyének elhelyezkedése 1930–39 között (az ábra a GoogleMaps segítségével készült saját ábra)

Az 5. ábra is mutatja, hogy az egyetemre az ország egész területéről, valamint a mai Magyarország határain kívülről is érkeztek hallgatók (pl. Bécs, Kassa, Temesvár). Az 5. ábra tartalmazza a szülők lakhelyeinek összes előfordulását a vizsgált időszakban. A fekete színű pontok jelölik azokat a városokat, amelyek a legjelentősebbek, a legtöbb hallgató ezekből a városokból érkezett a vizsgált időszakban. Ez alapján nem nevezhetünk ki egyetlen régiót sem, amely kifejezetten a bölcsészettudományi kar hallgatóinak a vonzáskörzete lenne, ahogy korábban említettem a legtöbb helység nem

számottevő (több város csak egyszer fordult elő összesen egy félév alkalmával). A városok sűrűsége a Budapest–Cegléd–Szeged vasútvonalat rajzolja ki, így feltételezhető, hogy a közlekedésnek szerepe lehetett abban, hogy melyik városból jönnek a hallgatók, ahhoz, hogy ez a feltételezés igazolódjon, további vizsgálatokra lenne szükség. Továbbá megvizsgáltam a féléves bontás szerint is a lakhelyeket, de abban a felbontásban sem állapítottam meg olyan régiót, vonzaskörzetet, amely kizárólagosságot mutatna.

Az izraelita felekezetű hallgatók származása

Az izraelita felekezetű hallgatók szüleinek lakhelye továbbra sem határozott meg egy kizárólagos vonzaskörzetet, hiszen az ország egész területéről érkeztek hallgatók, olyan helyekről is, ahol szintén működött egyetem és bölcsészkar. Azonban megfigyelhető, hogy több hallgató érkezett Budapestről és Szegedről is, azonban számuk folyamatos csökkenést mutatott.

6. ábra: A szegedi BTK izraelita felekezetű hallgatók szülői elhelyezkedése az 1930-31-es tanévben (az ábra a GoogleMaps segítségével készült saját ábra)

7. ábra: A szegedi BTK izraelita felekezeti hallgatók szülői elhelyezkedése az 1938-39/2-es tanévben (az ábra a GoogleMaps segítségével készült saját ábra)

A 6. és a 7. ábra is a zsidó hallgatók létszámában bekövetkezett csökkenését mutatja. A létszámkorlátozások előírásainak betartása eredményeként minden felsőoktatási intézmény meghatározta a számarányukat, többek között ezért is volt olyan magas a hallgatói létszám Budapestről. Ugyanakkor volt olyan félév (1936–37, II. félév), amikor egyetlen szegedi izraelita felekezeti hallgató sem volt a szegedi Bölcsészettudományi Karon. A vizsgált időszak végére pedig a zsidó hallgatók száma 6, illetve 4 főre csökkent (arányuk a többi felekezethez viszonyítva ebben a két félévben 94,2:5,8 és 95,3:4,7), ezekben a félévekben a hallgatók Szegedről, illetve Szegedhez közeli településekről érkeztek.

Az izraelita nők szülői lakhelyét vizsgálva megállapítható, hogy szintén a legtöbben Szegedről vagy Szeged környékéről érkeztek. Budapestet csak egy-két esetben tüntették fel szülői lakhelyként, további érdekesség, hogy csak három város szerepel Dunántúlról (Várpalota — Veszprém megye, Zsámbék — Pest megye, Csénye — Vas megye).

Továbbá fontos megjegyezni, hogy a női zsidó hallgatók nagy százalékban befejezték a megkezdett képzést (kisebb megszakításokkal), valamint minden őszi félévben volt legalább egy olyan hallgató, aki abban a félévben kezdte meg tanulmányait. Így elmondható, hogy az a feltételezés, miszerint több női zsidó hallgatónak abba kellett hagyni a tanulmányát a képzés valamelyik szakaszában elvetendő, voltak olyan esetek, amikor a hallgató egy félév után abba hagyta a tanulmányait, de ez csak minimális arányban fordult elő.

Tendenciák

A szegedi Ferenc József Tudományegyetem részeként működő Bölcsészettudományi Karon vizsgáltam az 1930–1939 időszakban a hallgatói létszámokat, a felekezeti megoszlást, különös tekintet fordítottam az izraelita hallgatókra, valamint a hallgatók származási helyét elemeztem.

Az adatokból megállapíthatjuk, hogy az 1930-as években a Szegedi Egyetem bölcsészképzésén a hallgatók létszáma csökkent mindkét nem esetében. Az eredményeket összevetve a vidéki egyetemekkel látható, hogy a Debreceni Egyetem (Kerepeszki 2014, 126) és a Pécsi Egyetem (Fekete 2012, 56) Bölcsészettudományi Karán a hallgatók létszáma hasonlóan alakult, az 1930-as évek elején egy kismértékű emelkedés és stagnálás figyelhető meg, majd a 30-as évek közepén erőteljes csökkenés következett be a hallgatói számokban. Így a vidéki egyetemeken egy általános tendenciává vált a hallgatók létszámának a csökkenése a vizsgált időszak végére, ennek fő oka politikai eredetű volt, amely a vidéki egyetemektől történő pénzelvonásra vezethető vissza (Kerepeszki 2014).

A szegedi bölcsészhallgatók felekezeti hovatartozását vizsgálva erős római katolikus hallgatói bázist láthattunk, amelyet az alacsonyabb számú református és evangélikus hallgatók követtek. Az 1920-as és 30-as évek aktuális politikai döntései következtében létszámkorlátozásokat vezettek be az zsidó hallgatókkal szemben, így a budapesti egyetem zárttá vált. A vidéki egyetemek relatív nyitottsága próbálta ellensúlyozni Budapest zárttságát, így Szeged és Pécs a keretszámai feltöltése érdekében fogadta ezeket a zsidó hallgatókat, ezek az egyetemek nem a ténylegesen jelentkezett hallgatók számához viszonyították az arányukat, hanem az engedélyezett keretszámhoz viszonyítva (N. Szegvári 1988, 133; Molnár 2011b, 203). Megállapítható továbbá, hogy az izraelita hallgatók a szegedi egyetemi bölcsész képzésben kezdetben (1930-as évek eleje) nagy arányban, majd a későbbiekben egyre kevesebben vettek részt, ezen belül az izraelita női hallgatók száma mindvégig kétszerese volt az izraelita férfi hallgatók számának.

A vizsgált időszakban a legtöbb hallgató a közép-dél-alföldi régióból érkezett, azonban ezen belül egy konkrét terület dominanciáját nem lehet megállapítani; valamint az elcsatolást követően továbbra is jelentkeztek hallgatók a karra a Magyarország korábbi területeiről. Kiemelendő, hogy az izraelita hallgatók Szegedről és környékéről, valamint Budapestről érkeztek; ez utóbbi tendencia a pesti egyetem hallgatóinak a befogadására vezethető vissza. A két városból érkező hallgatók nemek szerinti megoszlása jellegzetes mintázatot mutatott: az izraelita női hallgatók többsége Szegedről vagy a dél-alföldi régióból (Csongrád, Bács-Kiskun, Békés megyéből) érkezett. Összességében elmondható, hogy a Szegedi Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Karának összetétele sokrétű volt, az egyetem működését alapvetően és első sorban a politikai tényezők befolyásolták, s minden félévben erőteljes hallgatói bázissal kezdte meg az oktatást.

Felhasznált irodalom

- „[A holokauszt Magyarországon — Digitális tananyag.](#)” *A holokauszt Magyarországon*. Letöltés: 2016. február 14.
- Bíró Zsuzsanna Hanna. 2008. „A társadalmi nemek közötti különbségek empirikus kutatása a Horthy-korszak bölcsészdiplomásainak példáján.” In: Pukánszky Béla (szerk.) *A neveléstörténet-írás új útjai*. Budapest: Gondolat Kiadó, 105–120.
- Bíró Zsuzsanna és Nagy Péter Tibor. 2007. „Nemi esélyek és nemi döntések a két világháború közötti bölcsészkarokon.” *Educatio* 16 (4): 565–590.
- Bíró Zsuzsanna Hanna és Nagy Péter Tibor. 2012a. *Bölcsészek és tanárok a 19-20. században*. Budapest: Wesley János Lelkészsképző Főiskola.
- Bíró Zsuzsanna Hanna és Nagy Péter Tibor. 2012b. „Bölcsészek szakválasztása és tanárrá válása. A vallás és az etnikai hovatartozás szerepe a két világháború közötti Magyarországon.” *Educatio* 21 (2): 190–212.
- Devich Andor. 1986. *A szegedi Tudományegyetem története:1921-1944*. Szeged: JATE.
- Devich Andor. 1984. *Törekvések Szegeden egyetem létesítésére 1918 előtt*. Szeged: Hungária.
- Fekete Szabolcs. 2012. *A pécsi egyetem bölcsészdiplomásainak rekrutációja, 1921-1940*. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola.
- Fizel Natasa. 2013a. „A párhuzamos tanszékek megalakulásának körülményei a Ferenc József Tudományegyetemen.” In: Andl Helga és Molnár-Kovács Zsófia (szerk.) *Iskola a társadalmi térben és időben 2011–2012. I.* Pécs: PTE „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, 173–184.
- Fizel Natasa. 2013b. *Neveléstudományi tanulmányok a Szegedi Tudományegyetem múltjáról és jelenéről*. Szeged: Délvidék Kutató Központ.
- Fizel Natasa. 2013c. „Az Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola és a Ferenc József Tudományegyetem együttműködése a főiskolai

- hallgatók áthallgatásának tükrében (1928-1932)” In: Baska Gabriella, Hegedűs Judit és Nóbik Attila (szerk.). *A neveléstörténet változó arcai*. Budapest: ELTE–Eötvös Kiadó, 2013, 109–120.
- Gaal György. 1998. „A kolozsvári egyetem százhuszonöt éve.” *Firka* 7 (6): 223–227.
- Gaal György. 2001. *Egyetem a Farkas utcában. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai*. Kolozsvár: Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság.
- Gazda István et. al. 1997. *Százhuszonöt éve nyílt meg a Kolozsvári Tudományegyetem. Emlékkönyv, I-III*. Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet.
- Karády Viktor és Valter Csilla. 1990. *Egy országos vonzaskör? A szegedi főiskola, a Polgári Iskolai Tanárképző diplomásai, 1928-1950*. Szeged: Móra Ferenc Múzeum.
- Kardos József, Kelemen Elemér és Szögi László. 2000. *A magyar felsőoktatás évszázadai*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kása Zoltán. 2009. „A Ferenc József Tudományegyetem kezdete és vége.” *Műszaki Szemle* 6 (46): 24–28.
- Kerepeszki Róbert. 2014. „A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának története, 1912-1944.” In: Papp Klára (szerk.) *A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának története I*. Debrecen: Debreceni Egyetem BTK, 11–177.
- Kovács M. Mária. 2012. *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Makkai László. é.n. „[A Kolozsvári M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története 1872-1919.](#)” *Adatbank. Erdélyi magyar elektronikus könyvtár*. Letöltés: 2015. február 15.
- Molnár Judit, szerk. 2011a. *Számokba zárt sorok. A numerus clausus 90 év távlatából*. Budapest: Holokauszt Emlékközpont.
- Molnár Judit, szerk. 2011b. *Jogfosztás — 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Budapest: Nonprofit Társadalomkutató Egyesület.
- N. Szegvári Katalin. 1988. *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Nagy Péter Tibor. 2006. „A kolozsvári bölcsészkar és természettudományi kar hallgatóságának felekezeti rekrutációja.” *Magyar Pedagógia* 106 (1): 5–28.
- Szabó Péter Gábor. 2009. „A Ferenc József Tudományegyetem Szegeden (1921-1940).” *Műszaki Szemle* 6 (46): 34–39.
- Szögi László. 1994. *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái*. Budapest: Magyar Felsőoktatás Művelődési és Közoktatási Minisztérium.
- Tóth Tamás. 2012. „A szegedi teológiai képzés elindítása az 1. világháború után.” *Deliberationes* 5 (1): 184–198.
- Varannai Zoltán. 1997. „[Numerus Clausus](#).” *Rubicon Online*. Letöltés: 2017. december 12.
- Vincze Gábor. 2006. *A száműzött egyetem*. Szeged: JATE Press.
- Zsódi Viktor. 2007. „A szegedi egyházmegyei papnevelő intézet története 1930-1955 között.” *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 3–4: 69–87.

Edenburg Anna

Budapesti Metropolitan Egyetem

A transzszexualitás társadalmi konstrukciója Magyarországon¹

Jelen tanulmány a transzszexuális identitást társadalmi konstruktivista elméleti keretben tárgyalja. Az elemzés négy transzszexuális és egy transzvesztita egyénnel készített életút interjújn, valamint egy ‘coming out’ (nyílt felvállalás) levélen alapul. Azt kívánom megmutatni, hogy a társadalmi nemem túl mennyiben, miként konstruált maga a ‘biológiai’ nem, következésképp mennyire, milyen értelemben stabil a nemi identitás, illetve azt, hogy a társadalmi normáktól való eltérés milyen következményekkel járhat. Céloom a nemi identitás esetlegességének, változékonyságának bemutatása, egy rejtett jelenség láthatóbbá tétele, egyúttal a vonatkozó hiányos hazai szakirodalom bővítése.

Bevezetés

Annak ellenére, hogy a transznemű emberek a társadalomtudományban is egyre több elismerést és figyelmet kapnak, a legtöbb kortárs felfogás abból a feltevésből indul ki, hogy elsődleges identitásproblémájuk a pszichológiai és a biológiai nemük között feszülő ellentét, mint hogyha a transznemű identitás fejlődésének a normális és egészséges végpontja egy stabil, integrált, egyértelműen azonosítható, teljes mértékben ‘női’ vagy ‘férfi’ identitás lenne, amit fizikai átalakulás révén lehet csak elérni. Viszont nyilvánvaló, hogy ez a kategorizálás nem tudja a transzneműség komplexitását és sokféleségét kifejezni. A transznemű emberek nemi identitásának fejlődése lineárisan is végbemehet, melynek ebben az értelemben egyetlen végeredménye lesz, de rekurzív, többirányú folyamatként is megjelenhet, aminek eredménye pedig időről időre változó identitásokként jelenik meg. A transznemű identitás kapcsán fontos különbség tevés, hogy míg a transzszexuálisok a társadalmi nemek bináris osztályozását erősítik azáltal, hogy olyan fizikai megjelenésre törekszenek, amely a pszichológiai értelemben vett társadalmi nemüknek megfelel, addig más transzneműek ezt a bináris megközelítést elutasítják, vagy

¹ Az itt közölt tanulmány a Budapesti Metropolitan Egyetem Kommunikáció- és Médiatudomány, Mester szakának Nemzetközi Tanulmányok szakirányára 2017-ben írt szakdolgozatának átirat változata.

a kettő között helyezik el magukat. Azok, akik a nemi identitások között mozognak, az egyik nemet jobban magukénak érezhetik, mégsem kötelezik el magukat tartósan egyik nem mellett sem. Ez azonban nem kérdőjelezi meg a bináris felosztást, sőt kulturális szinten ez is hozzájárulhat merevségének erősítéséhez, mivel épp ez a 'két oldal' adja a köztük lévő mozgásnak a lehetőségét. Azok viszont, akik el akarják törölni vagy figyelmen kívül hagyni a nemeket – nem csak a biológiai nem egyezményes jeleit, hanem minden nemmel kapcsolatos sajátosságot is úgy, hogy ambivalens nemi megnyilvánulást hoznak létre – közvetlen kihívást jelentenek a nemek bináris elgondolására nézve (Diamond, Pardo and Butterworth 2011). Tanulmányomban a transzszexualitás társadalmi konstrukcióját vizsgálom Magyarországon. Az érdekel, hogy transznemű emberek élettörténetei hogyan fogalmazzák meg a megszólaló önazonosságát. Ehhez öt interjút készítettem, melyeket kvalitatív szempontból elemzek; interjúalanyaim valódi nevét adatvédelmi, személyiségi okokból fiktív névvel láttam el. Elemzésem arra is rámutat, hogy bár a transzelméleti kutatások nagy része a negatív következményeket vagy hiányosságokat hangsúlyozza, a transznemű identitás számos egyedülálló lehetőséget biztosíthat a pozitív identitásfejlődéshez: ilyen lehet az erős interperszonális kapcsolatok kialakulása, a fokozott empátiára való képesség vagy az egyedi perspektíva a két nemre vonatkozóan (Riggle, Rostosky, McCants, Pascale-Hague 2011, 147). Egyik interjúalanyom, Fruzsina meglátása szerint:

Olyan érzelmek vannak bennem, hogy egy átlagember a feléig nem jut el ennek. Én tudom, hogy pasiként milyenek a pasi érzések, mi kell a nőnek, mit szeretne, nőként tudom azt, hogy milyenek a női érzések, mit kell a pasinak, mit szeretne [...] és ezek olyan dolgok, amiket az egész világon mindenki keres [...] Én meg itt vagyok és tudom, hogy mi kell mind a kettőnek. És ezért nagyon boldog vagyok. (Fruzsina)

Transzszexualitás

Jellemző, hogy a transzszexualitás meglehetősen egyértelmű jelei igen korán megnyilvánulhatnak; míg egy átlagos kisfiú vagy kislány két és öt éves kora között egy következetes és tartós nemi identitásérzést sajátít el, addig egy transzszexuális egyénnek a nemi identitása ezt a kort követően is folyamatosan alakul. Ez viszont nem jelenti azt, hogy a transzszexuális identitásfejlődés szükségképp adott transzszexuális identitáshoz fog vezetni, sokkal inkább azt, hogy a 'fejlődés' egy folyamat, amin keresztül a transzszexuális egyének bizonyos helyzetekben egyértelműen meghatározható női vagy férfi identitást érnek el. Ebben az összefüggésben tehát sikeres végeredménynek azt

tekinthetjük, amikor teljes átalakulás megy végbe az egyén nemi státuszát illetően, vagyis a kérdésség és zavar helyét a társadalmi elvárásoknak megfelelő hitelesség veszi át. A legtöbb transzszexuális nem szeretné, ha úgy tekintenének rá, mint olyan férfire, aki nő volt, vagy olyan nőre, aki férfi volt, hanem egyszerűen csak férfiként vagy nőként kezelnék őket, mind testileg, mind jogilag (Diamond, Pardo and Butterworth 2011, 632). Ide kapcsolható egy másik interjúalanyom, Abigél megfogalmazása:

Én nő vagyok. Csak belülről, és azt szeretném, hogy külsőleg is az legyek [...] De még azért nem vagyok 100%-ig nő [...] Most vagyok transzszexuális, akkor teljes értékű nő leszek, aki meddő [...] a lényeg, hogy én nőként teljeselek ki, ha belenézek a tükörbe, akkor nő vagyok. Kívül is és belül is. Nem szeretném ezt így elmondani. (Abigél)

Természetesen ez sem törvényszerű, néhány transzszexuális a teljes nemi átalakulás után is szoros kapcsolatot tart fent a transzszexuális közösségekkel, és tovább használja az olyan identitáscímkeket, mint a transznő vagy transzférfi, így utalva korábbi nemi átalakulásukra. Erre példa Dalma nevű interjúalanyom közlése:

[...] viszonylag az elejétől kezdve, nekem egyértelmű volt, hogy ezt én nem akarom titokban csinálni [...] én erről nyíltan tervezek kommunikálni minél nagyobb közönség számára [...] valóban hiszek abban, hogy számottevő ember életét tudom könnyebbé, szabadabbá tenni azzal, hogyha elmondom. (Dalma)

Társadalom és nem

Szinte már közhellyé vált elképzelés, hogy a férfiak érdeklődése inkább a szexuális, míg a nőké az érzelmi kapcsolat létesítésének lehetősége felé irányul. Azonban a felvilágosodás vége felé tett felfedezés, ami szerint a nemzéshez nem szükséges a női orgazmus — korábban ezt a nemzési folyamat egyik jellemzőjének tartották — lehetővé tette, hogy a nőket a férfiaknál passzívabb és kevésbé szenvedélyes lényként gondolják el, míg a felvilágosodás előtti vélekedés szerint pont a nőket jellemezte az érzékiség, és a férfiak számára volt fontosabb a barátság. Vagyis az orgazmus kérdése nagy szerepet játszott a nemi különbségek biológiai jellemzőinek meghatározásában (Laqueur 2002). Ezen felül, egészen a 18. század végéig, amikor a biológiai különbségekre hivatkozva, elindult a női nem és a férfi nem közötti különbségek hangsúlyozása, az a nézet volt az elfogadott, hogy a nőknek ugyanolyan nemi szerveik vannak, mint a férfiaknak, csupán az övük a testen belül, nem pedig kívül helyezkednek el. Így azt a modellt, ami a női és férfi

testet egyetlen nem vertikális tengely mentén elrendezett változatának tekintette, felváltotta a horizontális, egymást kizáró ellentét új modellje. S bár a biológiai nem, mint evolúciós folyamat nem tagadható, de a biológiai nemiség, bárhogyan értelmezzük is, egyúttal magában foglal valamilyen társadalmi nemre vonatkozó állítást is. Vagyis bár egyértelműnek tűnhet, hogy a biológia határozza meg a nemi hovatartozást, ha megnézzük, a biológiai nem épp annyira létrehozott, történelmileg változó, mint a társadalmi nem (Laqueur 2002). A kétpólusú rendszerezés gyakorlatilag nem fogadta el az átfedések lehetőségét, így hozzárendelte a társadalmi nemet a biológiai nemhez; vagyis minden egyénnek vagy férfinak, vagy nőnek kell lennie, és nem helyezkedhet el a kettő között. Ennek következtében az emberek a „természettől adott” identitásnak megfelelően ellenőrzik saját viselkedésüket, hogy a megengedhető viselkedési minták keretein belül maradjanak, így tovább erősítve a kétpólusú nemi felosztást (Giddens 1992).

Fontos a ruházkodás kérdése is, hiszen ennek van egy rejtett funkciója. Mivel nyilvánosan bizonyos testrészek elfedése az elvárt, egyben az is elvárt, hogy ezeket a testrészeket reprezentáljuk a nemi szerepeknek megfelelő öltözékekkel, ami így egyszerre rejt el és fed fel. A transzfóbia egyik jellegzetes megnyilvánulása közé tartozik az is, hogy ezeket a nemi felfedéseket elvárja vagy kikényszeríti (Bettcher 2009, 106). A bourdieu-i szociológiából kiindulva (Bourdieu 1984), úgy gondolom, hogy a nemektől elvárt különböző ruházkodás is azt az illúziót hivatott erősíteni, hogy a férfiak és nők között nagyobb különbség található, mint valójában, vagy mint azok megkülönböztetésére szükség lenne. Vagyis ha a biológiai nemből egyenesen adódna egy stabil, megkérdőjelezhetetlen társadalmi nem, valamint ezek közötti átmenet sem létezne, akkor nem lenne szükség ezek mindennapos emlékeztetőjére, illetve adott esetekben kikényszerítésére, vagyis a nők és a férfiak számára előírt ruhadarabok éles elkülönítésére. Ezzel párhuzamosan a status quo-t közvetítő ruházkodás – vagyis a habitus – részben a férfiak dominanciáját is fenntartja, hiszen a nők kapnak olyan ruhadarabokat, melyekben gyöngébbnek, korlátozottabbnak — mint a szoknya és a magas sarkú cipő — és védtelenebbnek — mint bizonyos testfelületek felfedése — tűnnek.

A transzszexuális identitás felvállalásának következtében fellépő korlátozások megértésében segíthet, ha megnézzük, Magyarország milyen kulturális mintázatokkal bír, elsősorban a kis és nagy hatalmi távolság, valamint a gyenge és erős bizonytalanságkerülés dimenziójának tekintetében. S bár mindkettő fontos lehet, elsősorban utóbbira hívom fel a figyelmet. Először is fontos megvizsgálni, hogy mit is jelent a kulturális dimenziók létrehozója, Geert Hofstede szerint (2017) a kis és nagy hatalmi távolságú kultúrák közötti különbség.

A kis hatalmi távolságú kultúrákban minden ember ugyanannyit ér, és a létező hatalmi különbségek az egyén teljesítményéből adódnak, nem pedig a születési státuszából vagy a társadalmi osztályból. Ezzel ellentétben a nagy hatalmi távolságú kultúrákban bizonyos emberek eleve nagyobb hatalommal születnek, a jellemző törekvés a hatalmi egyenlőtlenségek maximalizására irányul, és ezekben a kultúrákban jelentősen más viselkedést várnak el például a férfiaktól és a nőktől. Itt az emberektől elvárják, hogy minden ellenvetés nélkül betartsák ezeket a szabályokat; mely hatalmi dimenziókhoz társított magatartások az élet minden területét érintik. A másik vizsgált területnél, a gyenge és erős bizonytalanságkerülés dimenziójánál a lényeg az, hogy a kultúra tanítja meg azt, hogy féljünk-e a változástól, vagy örüljünk neki. Hofstede kutatásaiból arra következtethetünk, hogy a kultúrák igen eltérő mértékben tolerálják a bizonytalanságot. Az erős bizonytalanságkerülő kultúrák tagjait nyomasztja a változás, és úgy vélik, hogy minden, ami szokatlan fenyegetést jelent, így elutasítják az eltérő nézeteket. A biztonságot rengeteg általában íratlan szabály bevezetésével próbálják megteremteni, hogy olyan környezetet hozzanak létre, ahol minden egyértelmű és bizonyos. Ezek a kultúrák még a ruhaviselet változását is kevésbé tolerálják, és kevésbé tűrik az állampolgári tiltakozást. Ezzel ellentétben a gyenge bizonytalanságkerülő kultúrák kevésbé állnak ellen a változásnak, jobban tolerálják a nézeteltéréseket és a kulturális normáktól való eltérést (Róka és Hochel 2009). Magyarország a kis és nagy hatalmi távolság tekintetében körülbelül a két érték között helyezkedik el, viszont nagyon jellemző rá az erős bizonytalanságkerülés (Hofstede). Valószínűnek tartom, hogy utóbbi kulturális jellemző szerepet játszhat abban, hogy a transzszexualitás elfogadása hazánkban lassabban és jóval nehezebben tud megvalósulni, mint olyan kultúrákban, ahol az emberek könnyebben tolerálják a változást, hiszen kevésbé tartanak az ismeretlentől, így kevésbé félnek a változástól is. Ezáltal Magyarországon egy olyan jelenség felvállalását, ami bár mindig is jelen volt, de kevésbé volt látható, nehezebben értenek meg. A folyamatos 'magyarázkodásról' Boglárka így beszél:

[...] a nagymama, hát ő egy elég konzervatív gondolkodású [...] nem ítéli el, csak nem érti, de elfogadja. Tehát neki is folyamatosan magyarázni kell, hogy ez normális [...]. Erre mindig azt szokta mondani, hogy jó, de régen nem voltak ilyenek (Boglárka).

Ezzel ellentétben Dánia, gyenge bizonytalanságkerülő kultúraként (Hofstede 2017) volt az első ország, ahol 2017. január 1-jétől törölték a transzneműséget a mentális betegségek közül (Worley 2016).

A transzszexuális identitás felépítése élettörténeti interjúkban

A transzszexuális női identitás fejlődését vizsgáló kutatásomhoz 5 egyéni, narratív interjút készítettem a témában érintett, 20 és 36 év közötti emberekkel. Olyan személyeket kerestem, akiknek a biológiai nemük férfi és a nemváltás folyamata alatt állnak. Mindegyik alany rendelkezik a nem- és névváltoztatás iránti kérelem elindításához szükséges pszichológusi vagy pszichiáteri szakvéleménnyel. Ezenfelül elemzésemet az egyik interjúalany transzvesztita ikertestvérével készített beszélgetéssel is kiegészítem; ennek elemzését elsősorban azért tartom fontosnak, mivel egypetéjű ikrek. Valamint az egyik interjúalanyom megosztotta velem testvérenek írt 'coming out' levelét, amiben felvállalja transzszexualitását, így ezt szintén felhasználom az elemzés során. Interjúalanyaimmal a TransVanilla Transznemű Egyesületen keresztül vettem fel a kapcsolatot, ahol témám körülírása részben meghatározhatta személyes történetük elmesélését. A beszélgetéseket a „Mesélj magadról” kéréssel indítottam, így próbáltam teret adni számukra, hogy saját történetüket szabadon alakíthassák, vagyis elsősorban az érdekelt, hogy mi az, amit fontosnak tartanak és mi az, amit elhagynak. A transzszexuálisok láthatatlansága és a kvalitatív interjúk következtében természetesen nem kaphatunk átfogó képet a magyarországi transzszexuális női identitásról, azonban interjúalanyaim önéletrajzi narratíváinak elemzésével rekonstruálhatjuk identitásukat és annak alakulását.

Gyermekkor és család

Az interjúalanyoknál jellemző, hogy a biológiai nemmel való azonosulás nehézségei kisebb-nagyobb mértékben már gyermekkorban megjelentek. A legtöbben ekkor még konkrétan nem tudták, hogy miben különböznek a többi gyerektől, a másságtudat még nem konkretizálódott, így egyszerűen 'furának' vagy 'művészléleknek' gondolták el mind saját magukat, mind családjuk őket. De van olyan alany is, akinél a transzszexualitás már gyermekkorban igen egyértelműen tudatosult: „Tudtam, hogy az a normálisnak tűnő, hogy én a férfiak közé tartozom, de ezt tudtam, hogy ez nem igazi. Azt éreztem, hogy ez a megjátszott, a testem számára ez volt a normális, de számomra ez volt a megjátszott” (Abigél). Bár a tudatosulás teljesen különböző életszakaszokban jelenik meg, mindenki beszámolt gyermekkori emlékekről, melyek elsősorban különböző próbálkozásokat jelentettek a másik nemmel való azonosulás megélésére, mint pl. a tornasorban a lány és a fiú sor közé állni, a nadrág alá harisnyát húzni, olyan lánytipikus játékokat játszani, mint a gyöngyfűzés vagy otthon a család előtt az anyuka ruháiban játszani. A biológiai nemükkel ellentétes nemi szerepnek megfelelő

viselkedés erősödésével a szégyenérzet is megjelent, ami jellemzően évekig fent is maradt: „Nem mertem elmondani senkinek sem [...] Szégyelltem magam miatta, mások előtt mindenképpen.” (Fruzsina) „[...] magam előtt is szégyelltem” (Lilla). Alanyaim egy részénél a feminin megnyilvánulások fokozódásával a család részéről erős tiltás fogalmazódik meg, amikor pedig bevallották családjuknak transzszexualitásukat, a család megpróbálta lebeszélni őket erről. Néhány esetben, utóbbi sikertelensége miatt egy hosszabb ideig tartó eltávolodás alakul ki, amit azonban végül felvált az elfogadás vagy legalábbis a beletörődés. „Hát ők ezt nagyon rosszul fogadták, kezelték [...] évekig nem beszéltünk [...] attól félnek [...] hogy [...] ezt az ördög csinálta velem” (Fruzsina). Az alanyok másik részénél azonban a nyílt felvállalás (coming out) sem a szűk, sem a tágabb család és hozzátartozók részéről nem váltott ki nagyobb meglepetést. Ez valószínűleg egy ezt megelőző, huzamosabb ideig tartó, a család számára is érzékelhető elfogadási és tudatosítási folyamat következménye. A felismerés maguknál a transzszexuális alanyoknál is fokozatosan és lassan alakult ki. Egyikük elmeséli, hogy mennyire meglepődött, amikor a magyarországi kis település lakóinál, ahonnan származik, semmilyen meglepettség vagy diszkriminatív megnyilvánulás — Hofstede megállapításával szemben — nem volt megfigyelhető: „[...] teljesen úgy kezeltek, mintha ez mindig is így lett volna és mindig is természetes lett volna” (Boglárka). Feltehetően a konkrét, tényleges reakciók könnyebben rejtve maradhattak alanyom számára, azonban fontos, hogyha esetleg bármilyen, a tapasztalttól eltérő magatartás meg is történt, akkor sem érzékelt belőle semmit, ami hozzájárulhatott erősen pozitív szemléletmódjához. Fruzsina nevű alanyomnál azonban jól megfigyelhető a család identitásfelvállalásra tett erős hatása. Ennek következtében a felvállalás a potenciálshoz képest évtizedekkel később valósult meg:

[...] elzártam magamban, tizen-, huszonéves koromban ezeket a dolgokat időről időre, hogy nehogy megbántsam őket, hogy nehogy szégyellnem kelljen, hogy ők szégyelljenek, én szégyelljem. És én mindig azon gondolkoztam, hogy jaj, majd akkor fogok én váltani, meg öltözködni, meg csinállok ilyen dolgokat, hogy ha esetleg ők már nem lesznek, mert biztosan eljön majd az az idő. (Fruzsina)

Ezzel szemben Boglárkánál a családi hatás igen gyenge:

[...] egyszer, amikor otthon voltam, a vacsoránál odavittem a kis hormonjaimat és ott vettem be mindenki előtt [...] ezek hormonkészítmények, ezeket több mint egy éve szedem, már egy visszafordíthatatlan folyamat indult meg emiatt, hogy igazából kémiailag steril lettem tőlük. (Boglárka)

Ugyanennél az alanyomnál a család eltávolodása is megfigyelhető, aminek azonban az alany feltételezett homoszexualitása volt az oka; ennek kérdésére később részletesebben is kitérek. A fenti gyenge családi hatással szemben értelmezhető a két legidősebb alany, Fruzsina és Dalma „késői” felvállalása, ami a családi környezet hatására alakul ki; míg Fruzsina szülei erősen vallásosak, addig Dalma édesapja politikailag erősen a jobb oldalt támogatja. Ezzel szemben a legfiatalabb alanynál jellemző a legtöbb családi támogatás: „De nem volt az, mint másnál, hogy most engem ezektől a dolgoktól eltiltott volna [édesanyám], vagy hogy ne csinálhattam volna...” (Abigél). Ami arra enged következtetni, hogy azoknál a transzszexuális alanyoknál, akiknél erős a családi hatás, de ez egyszerre támogató illetve megengedő, már fiatalkorban tudatosulhat a transzszexuális identitás, ellentétben az erős családi hatással és kevésbé szupportív háttérrel rendelkezőknél. A következőkben ezt a tudatosítási, identitásalakulási folyamatot vizsgálom részletesebben.

„Most hernyó vagyok, de leszek pillangó”

Látható, hogy a transzszexuális identitás tudatosításáig megtett út változó ideig tart, függetlenül attól, hogy többé-kevésbé egyértelmű jelei mindenkinél korán megnyilvánultak. 20 éves interjúalanyom, Abigél fél éven belül már szeretné alávetni magát a hüvelyműtétnek. Ezzel szemben másik alanyom, Dalma 36 éves, és csak most kezdi a hormonterápiát, miközben első transzszexualitásra utaló emléke 5 éves korából van, vagyis több, mint 30 évig tartott a tudatosításig tartó folyamat:

[...] amióta az eszemet tudom, nagyon komoly halálvággal birkóztam. Nem lettem öngyilkos, mert nem tartottam etikusnak azokkal szemben, akikkel szeretjük egymást, de csak és kizárólag ezért [...] Amióta rájöttem, hogy nőként akarok és fogok élni, ezt a gondomat mintha elfújták volna [...] úgy érzem magam, mint egy cukortartó teteje, amelyik eddig egy befőttés üveget próbált lezárni, de mindig félrecsúszott onnan, lötyögött, leesett és még a feladatát se tudta ellátni. Most pedig végre a helyére került. (Dalma)

Többen kategorizálták magukat először melegként. Vajon ennek oka abban keresendő, hogy a homoszexualitás többet vizsgált, és közismertebb a transzszexualitásnál? Esetleg könnyebb egy homoszexuálisnak integrálódnia a társadalomba, mint egy transzszexuálisnak? Vagy az akkor még nem konkretizálódott nemi identitásnak „megfelelő” szexuális orientáció jelenik meg? Az is számottevő, hogy egyikük anyukája jobban örült annak, hogy gyermeke transzszexuális, mint meleg, mivel így szerinte kisebb az esély a társadalmi kirekesztettségre:

Mert anyu valahogy úgy van vele, hogy inkább legyen egy utángyártott lánya, aki be tud illeszkedni a társadalomba és végig tud menni úgy az utcán a párjával, hogy igazából a kutyának fogalma sincs róla, hogy mi a szitu. Melegként azért mégiscsak nehezebb lenne a dolog” (Boglárka).

A meleg önidentifikációt követi az önmagukat transzvesztitaként való azonosítás, amíg nem tudatosan teljesen a transzszexualizmus, vagyis csak időnként jelenik meg, harcolva a szocializáció során megtanult normákkal. Ez évekig is jellemző több interjúalanynál. A másik nemhez tartozás ekkor még csak gyenge vágy szintjén jelentkezik és csak időnként. Ez érthető, hiszen egy heteronormatív, erős bizonytalanságkerülő kultúrával rendelkező társadalomban szocializálódtak; az ebbe való beilleszkedésre való igény párhuzamosan jelenik meg érzett identitásukkal, ami viszont nem felel meg a társadalmi elvárásoknak:

[...] és akkor szembesültem azzal a ténnyel, hogy én egy transzvesztita vagyok, merthogy én egy fiú vagyok, aki beöltözik lánynak. És ez engem annyira megütött lelkileg, lesokkolt, hogy én azt hittem ebbe beleőrülök [...] Annyira megundorodtam magamtól, hogy én egy ilyen úgymond senki vagyok vagy egy ilyen, nevezzük hulladéknak, hogy én akkor ezt meg is próbáltam magamban eltemetni [...] nekem normálisan kell élni, meg akkor viselkedjek, meg öltözzek fel úgy, ahogy egy pasinak kell. (Fruzsina)

Láthattuk, hogy a transzgenderek hozzájárulhatnak a bináris felosztás merevségének erősítéséhez. Ezenfelül azonban feltételezem, hogy a transzszexualizmus a transzvesztitizmusnál erősebben reprodukálja a nem bináris felosztását, mivel állandósul a nemi szerep, ezért inkább megfelel a normáknak, mint a szerepek változtatása. Azaz a transzszexuálisok erősebben azonosulnak a hagyományosan rögzült társadalmi normákkal; ennek befolyásaként értelmezhető a fenti, illetve az a megnyilvánulás is, mely szerint: „[...] ez az egész transzvesztita dolog, ez számomra [...] mindig is egy pejoratív dolog volt [...] évekig nem tudtam elfogadni, idegesített, hogy mi az, hogy pasi beöltözik nőnek. Nekem ez az egész nem fért bele” (Fruzsina). Bár az interjúalanyok többsége elfogadja a heteronormatív értékrendszert, és legfőbb vágyuk megfelelni ennek, ez sem törvényszerű; egyik transzszexuális interjúalanyom árnyaltabban látja a nemi szerepeket, és az ezekkel kapcsolatos „katonás rendet”:

[...] van a férfiak feliratú barakk, meg a nők feliratú barakk, az egyikben férfiasan kell viselkedni és nőket kell akarni, a másikban nőiesen kell viselkedni és arra kell várni, hogy egy férfi boldoggá tegyen, és a kettő között szögcsővel elválasztva van egy kies liget, és aki megpróbálja megkeresni a

boldogságát, szabadságát, arra felszólítás nélkül lövünk, és így nem lehet élni. (Dalma)

Ez az elképzelés nagyon hasonlít a transzvesztita interjúalanyom szemléletmódjára, miszerint férfi is meg nő is, vagyis nem tud azonosulni a tradicionális nemi szerepekre épülő rendszerrel, illetve egyúttal magában foglalja azt a koncepciót, hogy a társadalmi normáknak való megfelelés és a személyes boldogság egymást kizáró fogalom. Ez a megközelítés ellentétes a többi transzszexuális alanyom szemléletmódjával, akiknek elsődleges életcéljuk épp ezeknek a „barakkoknak” a teljes jogú tagjává válása, és a transzgendenség „kies liget”-e csak az ehhez vezető út lesz, az identitás átalakulásának folyamata, ami nem hozható párhuzamba szabadság- és boldogságfogalmukkal.

A megkérdezetteknel az identitás megtörése egyértelmű, bár mint láthattuk ezt hosszú ideig a szégyenérzet és a nemi identitásuk elnyomására tett próbálkozás előzi meg, vagyis valószínűleg az identitás megtörése inkább a társadalmi felvállalás következtében jön létre, semmint egyéni tudatosulás eredményeként. A transzszexualitás felvállalása sokszor a társadalmi megbélyegzéstől, de akár a fizikai bántalmazástól való félelem miatt nem valósul meg. Paradox helyzet, hiszen a felvállalás a diszkrimináció csökkenését segíthetné elő, ugyanakkor diszkriminációhoz is vezethet. S bár tudatosul ennek ténye — „[...] kéne, hogy láthatóbbá váljunk” (Lilla) —, a gyakorlatban ez kevésbé működik: „Egyelőre férfiként megyek ki” (Lilla). A felvállalás ezenfelül más szexuális kisebbségek felvállalását is segítheti, ami jól látható egyik alanyom iskolatársainál: „[...] olyan osztályba jártam, ahol rajtam kívül volt még két meleg srác meg egy leszbikus. És onnantól kezdve, hogy én felvállaltam nyíltan, onnantól szépen lassan mindegyik” (Boglárka). Mind a transzszexuálisoknál, mind a transzvesztita alanyomnál az őket gúnyoló iskolatársaikkal szembeni önvédelem elsősorban fizikai erőszakként jelenik meg. De ennél hatásosabb stratégiának tűnik, amikor az egyik interjúalany elmagyarázza környezetének a transzszexualitás főbb jellemzőit, így csökkentve zavartságérzésüket, s ez egyúttal az elidegenedés és az előítéletesség kialakulásának lehetőségét is redukálja. Ilyenkor azonban kérdéses, hogy ez valóban változtat-e az előítéleteken vagy környezetük csak létrehoz egy szubkategoríát, ami az illetőnek segíthet, azonban ténylegesen nem fog hozzájárulni az előítéletek változásához.

Egyik alanyom nem definiálja magát betegként: „Ez nem betegség [...] mint ahogy vannak balkezesek, botfűlűek, szeplősök, diszlexiások, melegek, színvakok, akik hatodik ujjal vagy foggal születnek, magasak és alacsonyak, stb. vannak transzneműek is” (Dalma, coming out levél). Azonban ketten is a rokkantakhoz hasonlítják a transzszexuálisokat: „[...] ez éppen olyan dolog, mint hogyha egy nyomorékot vagy egy autistát kigúnyolsz.” (Boglárka); „[...]”

egy toloszékest se nézünk meg, van elég gondja, miért nem lehet erre így gondolni” (Abigél). Egyikük pedig születési rendellenességként fogja fel transzszexualitását, vagyis transzszexualitásukat betegségként élük meg, amit egyetlen módon lehet „meggyógyítani”, méghozzá a test átalakításával. Azonban amíg ez nem történik meg, addig nem érzik magukat egyenértékűnek a társadalom többi tagjával, ami alatt valószínűleg a heteronormatív elvárásoknak megfelelő társadalmi réteget értik: „Én igazából azóta érzem magam teljes értékűnek és azóta érzem, hogy az életem helyrekerült, amióta így élek és leginkább azóta, amióta megműtötték a mellemet, mert azóta már senki nem kételkedik” (Boglárka). Ennek megfelelően a társadalmon kívüliség érzése is megjelenik, vagyis a nemi szerepek tradicionális elképzelése egyértelműen identitásuk részévé vált, a társadalom által felállított és fenntartott előítéleteket szintén elfogadják, attól függetlenül, hogy ezek elszenvedői.

Valószínűleg annak következtében, hogy interjúalanyaim egytől egyig az átalakulás folyamatában vannak, önreflexióik legjellemzőbb jegye a határok – elsősorban a saját határaik – feszegetése. Ide tartozik pl. éjszaka elszaladni a Városligetig vagy a munkahelyen, zárás előtt átöltözni női ruhába. Ezek az 'apróságok' nagyon meghatározóak és örömteliek: „ahogy fújja a szél a parókámat [...] a szoknyámat [...] magas sarkú csizmám volt, hogy kopoghatok vele az utcán [...] olyan [...] élmények, amikre egész életemben vágytam.” (Fruzsina). Azonban ezeket az örömöket időnként depresszív gondolatok is kísérhetik. A transzneműek között magas az öngyilkossági ráta. Hidasi (2014) szerint egy Magyarországon végzett kutatás eredményei szerint, a megkérdezett transz emberek 53%-a komolyan gondolt már öngyilkosságra és 44% tett is rá kísérletet. Erről számol be Fruzsina is: „[...] öngyilkossági gondolataim lettek [...] úgy éreztem, mint aki nem kap levegőt [...] hogy én így nem tudok így élni.” Fruzsina a női szerepnek megfelelően viselkedett a hormonkezelést megelőző időszakban és igen negatív társadalmi diszkriminációval, illetve fizikai bántalmazással is szembesült. Elmondása szerint ezektől el tudott vonatkoztatni, mivel kompenzáló hatású volt az, hogy sminket és női ruhát viselhetett, így összhangba hozva külső megjelenését identitásával:

[...] mindenhova, ahova tudtam női ruhába, kisminkelve járkáltam, az utcán fényes nappal, nem érdekelt ki szól be, ki köp le, ki fordul utánam, ki húzza a száját, ki röhög ki, mert nagyon sok ilyen volt, de senkivel nem foglalkoztam [...] Egyszer megütöttek [...] Én csak vidáman, mosolyogva mentem, mint a vurstli[ban], felhő, köd, dalolva, én itt vagyok, felöltözve, olyan ruhában, amilyenbe én akarok, kint az utcán és élem az életemet, senki, semmi nem érdekel. (Fruzsina)

A (fizikai) diszkrimináció kizárásában az is segítségére volt, hogy tudta, ez csak átmeneti állapot, így jövőképe pozitív lehetett: „Tudtam azt, hogy egyszer el fog jönni az a pillanat, amikor annyit fogok változni, hogy egyre kevesebben fognak bántani, egyre kevesebben fognak kiszúrni és akkor szép és tökéletes lesz az egész életem” (Fruzsina). A hormonszedés veszélyes mellékhatásokkal járhat. Azonban a testi változásokon felül, — és valószínűleg ezekből kifolyólag is — az egyén magabiztosságát növeli, korlátai legyőzésén is sokat javít, valamint erősítheti a nemi és szexuális identitás közötti dinamikus kapcsolatot: „[...] már hormonokat szedek, akkor már csak szabad gondolnom pasikra. És ez a gát is így lekerült rólam” (Fruzsina).

Rejtőzködés

Az átváltozás folyamata nem csak intra- és interperszonális nehézségeket okoz. Az életvitel teljes megváltoztatásával jár együtt: „[...] ezt megvalósítani nehéz [...] pasiként élsz [...] van [...] családod, egy párod meg van egy munkád, és akkor ezt hogyan valósítsam meg?” (Fruzsina). Egy másik alany inkább az elvonulást választotta: „Ebben az egy évben semmiképp nem akarok dolgozni [...] egy transzszexuális életében egy pozitív dolog, hogyha ebben az egy évben, ebben a változó korban a világtól egy kicsit elszakad” (Abigél). Az alany mindenféle emberi kontaktustól elzárkózik: „[...] én tényleg nem nézek az emberekre, nem foglalkozom velük” (Abigél). Ez valószínűleg részben annak is köszönhető, hogy idézett alanyom hasonlította transzszexualitását egy kerekesszékeshez, vagyis betegségként éli meg biológiai nemével nem egyező nemi identitását. Ez a szégyenérzet kialakulásához is vezethet. Ezzel szemben Boglárkánál, aki hasonlóan vélekedik a transzszexualitásról figyelhető meg a leggyengébb rejtőzködés, feltételezhetően amiatt, mert nála nem alakult ki szégyenérzet. A kialakult életmóddal és gyenge vagy semmilyen szégyenérzettel nem rendelkező transzszexuálisnál lesz a legkisebb a rejtőzködésre való igény, ezzel szemben a munkanélküli, fiatalabb interjúalanynál jóval nagyobb rejtőzködés tapasztalható. Azonban kérdéses, hogy vajon transzszexualitásukat betegségként és szégyenként megélő egyéneknél az adott életmódhoz való ragaszkodás vagy a rejtőzködés lesz a fontosabb? Fent idézett alanyomnak, Abigélnek elsősorban anyagi helyzete következtében lehetősége nyílt a nemváltás mellett kizárnia minden társadalmi interakciós lehetőséget is. Ha ezeket nem tudta volna egyszerre megvalósítani, vállalta volna-e a nyilvános átalakulást? Esetleg elhalasztotta volna azt addig, amíg nincs olyan anyagi helyzetben, hogy a rejtőzködéssel együtt valósíthassa meg? Esetleg olyan erős lesz a szégyenérzet, hogy a felvállalásra soha nem kerül sor? S nem utolsósorban vajon összefüggésbe hozható-e a magas öngyilkossági ráta az

átváltozás alatti rejtőzködés kivitelezhetetlenségével? Az alanyok jövőbeli tervei pozitívak, sztereotipikusak, amire a jelenlegi rejtőzködés vagy egyáltalán nemi identitásuk véleményem szerint nincs hatással. Jövőterveiknél a transzszexualitás alig kerül szóba — van, aki ki is mondja, hogy ez a későbbiekben nem lesz az identitása része — vagyis nem transznőként fogják magukat definiálni, hanem egyszerűen nőként. Azaz teljesen elhagyják a múltukra emlékeztető transz jelzőt is. A korábban megfigyelt identitáskülönbségek, főként az identitás vállalásának fontosságáról és ennek gyakorlatba való átültetéséről alkotott különböző vélemények után jövőképeik meglepően összhangban vannak egymással; olyan konvencionális tervekből állnak, mint a nyelvtanulás vagy továbbtanulás, bizonyos materiális javak megszerzése vagy a gyermekvállalás.

Transzszexuális büszkeség

A megkérdezett transzszexuális alanyoknál az elfogadásra, a megbocsátásra, a félelmek leküzdésére tett törekvések példamutatóak. Ilyen például annak elfogadása, hogy az emberek nem értik a transzszexualitást; a transzvesztita szépségversenyre való benevezés „friss transzszexuálisként”; vagy akár a nemváltó műtétsorozat elvégeztetése teljesen egyedül. Az átmeneti időszakban, amíg külsejük nem tükrözi nemi identitásukat, otthonukat — adott esetekben a zárt szobát — valamint a meleg szórakozóhelyeket tekintik kizárólag olyan helyeknek, ahol teljesen önmaguk lehetnek. Az utcára a bántalmazástól való félelem következtében a hormonkezelést megelőzően a biológiai nemüknek megfelelő megjelenéssel mennek ki:

akadnak olyanok, akik ki mernek menni, de én nem, amíg nincs meg a külsőm [...] addig nem mennék így ki utcára. Én félek, hogy megtámadnak [...] Mindenhol korlátozva érzem magam valamilyen szinten [...] Nekem teher férfiként élni, minden nap és nagyon-nagyon idegesít. (Lilla)

Devor modelljének² utolsó pontja, vagyis a büszkeség érzése az egyik alanynál a több éves hormonkezelés és a kisműtét (herék eltávolításának) elvégzése után teljesedett be. Azonban a teljes testi átalakulás egy fontos pontját, vagyis a műtétet, amely során kialakítják a vaginát, azonban nem tartja olyan fontosnak: „[...] magam miatt nem biztos, hogy megcsinálnám, megcsináltatnám, mert én jól érzem magam és semmi baj a testemmel [...]” sőt

² A transzszexuális identitás vizsgálatára különböző elméletek jöttek létre, melyek közül talán a legjelentősebb Devor 14 lépcsős modellje, mely a korai zavartól egészen a büszkeség érzésének kialakulásáig vizsgálja az identitás fejlődésének folyamatát (Diamond Pardo and Butterworth 2011, 634).

még azt mondom, hogy eljutottam arra a szintre is, hogy én úgy mondom különlegesnek érzem magamat [...]” (Fruzsina). Vajon miért alakulhatott ki a büszkeség érzése az utolsó műtét előtt? Milyen szinten érvényesülhet itt a társadalmi normáknak való megfelelés? A transzszexualitással kapcsolatos egyik legjellemzőbb sztereotípiája az, hogy a transzemberek rossz testbe születtek. Ez azt sugallja, hogy a transzszexualitás kialakulása inkább biológiai tényezőkkel magyarázható, mint társadalmiakkal. Kérdés, hogy ezek a biológiai tényezők mennyire nyilvánulnak meg feketén-fehéren, vagyis mit értenek pontosan test alatt és miért lehetséges egy olyan meghatározó pont elhagyása, mint a nemi szerv kérdése; mennyiben mutat esetleg egy újfajta transz testkép felé? Előfordulhat, hogy a hormonkezelés következtében fellépő meddőség hozzájárulhat a nemi szerv fontosságának csökkenéséhez az egyén számára, de az is lehet, hogy ennek rejtettsége miatt, a női nemi szervet kialakító műtét (vaginaplasztika) nélkül is kivitelezhető a heteronormatív társadalomba való beilleszkedés. Ez felveti a kérdést, hogy ha lehetséges lett volna az interjúalany számára a társadalmi integráció a hormonkezelés és a feminin jellegzetességek elősegítése érdekében tett nemátalakító műtét nélkül, akkor is szükségét érezte volna ezeknek vagy sem (Bettcher, 2009). Természetesen ettől függetlenül nem kérdőjelezhető meg, hogy számára az átalakulás véghezvitele döntő jelentőségű, hiszen a társadalmi elvárásoknak való megfelelés a szocializációs közegek hasonlósága miatt az előítéleteket elszenvedőknél is kialakul. A végső műtét valószínűleg mind testileg, mind pszichésen, mind anyagilag megterhelő, és bár alanyom, Fruzsina hangsúlyozza, hogy maga miatt nem biztos, hogy alávetné ennek magát, attól függetlenül fenntartja ennek lehetőségét, még hozzá olyan okból, ami nem hozható kapcsolatba a „rossz testbe születés” érzésével: „[...] ami miatt megcsináltatnám csak a nagyműtétet, az pedig amiatt, hogy idézőjelben normális partnert tudjak találni” (Fruzsina). Ezen túl, ugyanő, Beauvoirt (1969) is idézi: „[...] nem attól lesz valaki nő, hogy nőnek születik, hanem azzá válik.” Ez utóbbi remélhetőleg arra utal, hogy hazánkban a biológiai és társadalmi tényezők, mint a fennálló kérdésekre adott okok és válaszok nem határolódnak el radikálisan egymástól. Vagyis ha nagyobb átfedés és átjárhatóság alakul ki a két szemlélet között, akkor remélhetőleg a transzneműek és a feministák között is nagyobb konszenzus alakul ki vagy fog kialakulni, mint a nyugat-európai társadalmakban.³

Az interjúalanyok világszemlélete összességében, inkább pozitív, mint negatív: határozott tervekkel rendelkeznek és függetlenek. Azonban fontos megemlíteni, hogy önkéntes alapon vállalták az interjút, kiválasztásuk nem véletlenszerűen történt, vagyis feltételezhető, hogy alapvetően hajlandóak

³ Bővebben lásd: Goldberg 2014.

transzszexualitásuk büszke felvállalására. Ez megalapozhatja pozitív jövőképüket, és csökkentheti a társadalmi interakcióktól való elszigetelődés mértékét. Ugyanez lehet a válasz két interjúalany transzneműekről alkotott véleményére is:

Viszont amúgy sok transznak van problémája, amit már én nem értek [...] Én amúgy nem tartom túlságosan sok transszal a kapcsolatot, mert elég flúgosak szerintem. Furák [...] maguknak valók [...]. (Boglárka)

[...] az összes szexuális kisebbség közül ez messze a leghisztérikusabb és a legparanoidabb, amit így meg lehet érteni. Ennél kisebb és érthetlenebb, furább kisebbség nem létezik. (Dalma)

Befejezés

Jelen munka kizárólag társadalmi konstruktivista elméleti keretben tárgyalja mind a nemi identitás, mind a biológiai nem kérdését, felhívja ezek esetlegességére a figyelmet, és arra, hogy összetettségük következtében konkrét konzekvenciák levonására sem alkalmasak. Ezenfelül a narratív interjúk vizsgálata és az ezekből levont következtetés is partikuláris; feltételezhető, hogy további beszélgetések tovább bonyolítanák a transzszexuális identitás és annak kialakulásából levont következtetéseket. Azonban egy láthatatlan és alig vizsgált identitáskategória elemzésénél egy nem reprezentatív konklúzió is fontos. A rossz testbe születés sztereotípiája egyrészt erősíti a stabil nemi identitások elméletét, másrészt viszont megkérdőjelezi, hogy ezek a stabilnak tűnő identitások valóban a biológiai nemből eredeztethetők-e. A transzszexuális nők saját magukat erősen a női sztereotípiáknak megfelelően érzékelik. Ez szintén megkérdőjelezi mind a biológiai és a társadalmi nem közötti összefüggést, mind a biológiai nem konstruálatlanságát.

Felhasznált irodalom

- Beauvoir, Simone De. 1969. *A második nem*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Bettcher, Talia Mae. 2009. „Trans Identities and First-Person Authority.” In Laurie J. Shrage (ed.) *„You’ve Changed”: Sex Reassignment and Personal Identity*. New York: Oxford University Press.
- Bourdieu, Pierre. 1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

- Butler, Judith. 1990. *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. London and New York: Routledge.
- Diamond, Lisa M., Seth T Pardo and Molly R. Butterworth. „Transgender Experience and Identity.” In Seth, J. Schwartz, Koen Luyckx and Vivian L. Vignoles (ed.) *Handbook of Identity Theory and Research*. New York: Springer, 629–642.
- Giddens, Anthony. 1992. *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Goldberg, Michelle. 2014. „[What is a woman? The dispute between radical feminism and transgenderism.](#)” *The New Yorker*. Letöltés: 2017. július 18.
- Hidasi, Barnabás. 2014. „[A transz embereket egészségügyben érő diszkrimináció dokumentálása Magyarországon.](#)” *Transvanilla Transznemű Egyesület*. Letöltés: 2017. július 20.
- Hofstede, Geert. „[Country Comparison.](#)” *Fofstede Insights*. Letöltés: 2017. augusztus 01.
- Laqueur, Thomas. 2002. *A testet öltött nem: Test és nemiség a görögöktől Freudig*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Riggle, Ellen D. B., Sharon Scales Rostosky, LaWanda E. McCants and David Pascalehague. 2011. „The positive aspects of a transgender self-identification.” *Psychology & Sexuality* 2 (2): 147–158.
- Róka, Jolán és Sandra Hochel. 2009. *Interkulturális és nemzetközi kommunikáció a globalizálódó világban*. Budapest: Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola.
- Worley, Will. 2016. „[Denmark will become first country to no longer define being transgender as a mental illness.](#)” *Independent*. Letöltés: 2017. július 24.

Joó Mária

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Feminista liberalizmus — liberális feminizmus ma: Martha Nussbaum

A liberalizmus defenzívában van, nemcsak a jelenlegi kormány támadja, hanem a 2008-as válság után világszerte elbizonytalanodtak hívei, alapvetően a neoliberális gazdaságpolitika következményei miatt.¹ Az egyenlőségelvű (egalitárius) liberalizmust ez a válság azonban nem diszkreditálta. A feminizmus helyzete sem megnyugtató, főleg a régiókban. Bizonyos neoliberális feminista nézetek jogos kritikája ugyanakkor egyik áramlatot sem (sem a liberalizmust, sem a feminizmust) nem érvényteleníti. Liberális eszmékre és értékekre a nőknek különösen szükségük van, bár a feminista kritikát az elméletnek integrálnia kell. Mindkét áramlat tanulhat egymástól. Írásom a feminista liberalizmus ismert filozófus-képviselőjét, Martha Nussbaumot mutatja be, aki az egyenlőségelvű liberalizmus mai legjelentősebb alakja, John Rawls elméletének (Rawls 1997) kritikus feminista folytatója, de egyben maga is önálló elméletalkotó. Rajta kívül jelentős feminista liberális gondolkodók még többek között Jean Hampton, Susan Moller Okin is (Abbey 2012).² Érdekes rájuk, egyenlőségelvű liberális feministákra koncentrálni és nem a neoliberális feminizmus megsemmisítő kritikáján keresztül a liberalizmus általános veszélyeit láttatni, mert ez — még ha a kritika több szempontból jogos is — megerősíti a jobboldali antiliberális ideológiát — feminista oldalról is.

Egy 2016. őszi rendezett konferencia³ adta az indítékot, hogy bemutassak egy egalitárius-liberális feminista gondolkodót. A társadalmi progresszióknak a baloldaltól részben különböző másik feminista elméletére

¹ Kis János alapvető kötete, a *Mi a liberalizmus?* szolgált számomra tájékozódásul, főleg a címadó, 2014-es írás. A női szempontok nála csak néhol kerülnek említésre, a kisebbségi vagy csoport-jogok kapcsán, - de ez nem kisebbíti Kis a női emberi jogok számára alapvető érdemét, mely az abortuszról írt könyve képvisel (Kis 1990).

² Hampton (2007) a szerződés-elméletekkel foglalkozott, Okin Rawls tanítványa is volt, elméletét a nők és a család szempontjából az elsők között kritizálta (Okin 1989)

³ A Friedrich Ebert Alapítvány (FES) rendezte 2016. szeptember végén *Nemek közötti egyenlőség — „gazdasági versenyelőny”?* címen, amely egy hosszabb projekt záró rendezvénye volt, a kutatások bemutatására szánták, melyben a környező országok is részt vettek (*Solidarity in Struggle* címen elérhető online a honlapjukon).

hívnám fel a figyelmet a baloldali feminizmusról szóló áttekintés után (Joó 2015). Mindkét feminista politikai filozófia számomra egyformán fontos, egymás elvi szövetségesei lehetnek – ha nem engednek a nálunk (is) terjedő ellenségkeresésnek. Ahogy Kis János írta (2015, 537), a liberalizmus-ellenesség a baloldalt is megfertőzte. Meglepő volt számomra, hogy a konferencia résztvevői a szövetség lehetőségét nem is említették, helyette a neoliberális feminista veszélyre koncentráltak, anélkül, hogy legalább utaltak volna az egyenlőségpárti liberalizmus és a baloldali, szociáldemokrata közpolitika rokonságára, a politikai szövetségre, mely több országban időnként meg is valósult, mint Németországban, (a házigazda a német szociáldemokrata FES), nem szólva a magyar politikai koalícióról, mely nálunk két ciklusban is kormányzott, igaz, sovány feminista kezdeményezésekkel (pl. Esélyegyenlőségi Minisztérium) és politikailag sem túl sikeresen.

A neoliberális gazdaságpolitika szintén nem azonos a liberális eszmerendszerrel, annak csak egyik részéhez, a libertárius ághoz kapcsolódik. A liberalizmust vádolók gyakran a neoliberális gazdasági és kulturális eszmerendzert akarják csupán kritizálni, melyek önmagukban is összetett jelenségek. A neoliberális feminizmust illető vádak nem csak a liberalizmus, hanem a feminizmus lejáratásához is hozzájárulnak, amennyiben a feminista nézetek különbözősége sem ismert a magyar közönség előtt, az antifeminizmus viszont elterjedt, akár csak az antiliberalizmus (illiberalizmus)!

A liberalizmus történeti érdeme és vakfoltja

A feminizmus a liberalizmusból keletkezett. Az egyenlőség, szabadság, testvériség eszméjének minden emberre érvényes deklarációja immár több mint 220 éves és még mindig nem valósult meg teljes mértékben, bár ezen elveken alapuló polgári demokráciákban élünk. Hátrányos helyzetű csoportok (nők, melegek, romák) és egyének számára tehát továbbra is érvényes követelés, elérendő cél maradt. Nem célom a történeti visszatekintés, ezért csak megemlítem Mary Wollstonecraftot, aki már 1792-ben komolyan vette, hogy a nők is beleértendők a ‘minden ember’ fogalmába és követelte is emberi jogaikat (Wollstonecraft 1992).⁴ Ő volt az első feminista liberális. A női egyenlőség tekintetében valóban jelentős a haladás, főleg a világ ‘nyugati’ részén. Szerte a világban, Indiában, Afrikában, ahol e progresszió még nem igen érvényesül, a liberalizmus egyenlőségeszméje változatlanul népszerű-időszerű, ahogy azt a globális igazságosság szempontjára koncentráló Martha

⁴ Egy kötetben is kiadták Wollstonecraft művét és John Stuart Mill *The Subjection of Women* című írását (1869). Mill gyakran szerepel Nussbaum írásaiban, sok mai feminista eszme előképét megtalálhatjuk nála.

C. Nussbaum számos konkrét esettel példázza is az indiai Djayama és mások életében. Időszerűségét szemléletesen foglalja össze a negyedik, 1995-ös pekingi világkonferenciájának nyilatkozatának 14. pontja: a női jogok emberi jogok.⁵

Az alapító atyák azonban nem értették bele a nőket, ők nem tartoztak a politika férfiak számára fenntartott világába, mert ‘természetes’ helyük a családban, a magánéletben volt. E két szféra pedig elkülönült egymástól, ahogy a görög polisz (politika) világa az oikosz (háztartás) világától, amit a modern kor újból szentesített. Manapság is hallható az a kibújó érvelés, melyet Rousseau is alkalmaz (Rousseau 1997), hogy az egyenlőség elvi deklarációja ellenére a nőket gyakorlatilag, a nemi különbségre hivatkozva kiemelve az emberi-polgári egyenlőség, politikai jogok és részvétel gyakorlói köréből: ti. a családi kötelezettségek teljesítése nem hagy időt számukra az állampolgári kötelezettségek teljesítésére.⁶

A magánszféra és a közszféra elkülönítése miatt a feminista elmélet több szempontból kritikát fogalmazott meg a liberalizmussal szemben. Vannak, akik egyenesen alkalmatlannak is minősítették a női érdekek képviselőit, míg mások továbbfejleszthetőnek tartják, ha integrálja a jogos feminista kritikát. Két újabb monográfiát emelek ki, melyek a liberalizmus és a feminizmus viszonyát feldolgozták, Lisa Schwartzmantól (2006); illetve Ruth Abbeytől (2012).⁷ Abbey öt pontban foglalja össze a feminista kritikát: (1) a társadalmi szerződést egy nemi szerződés kíséri; (2) a közélet-magánélet (public-private) elhatárolása; (3) a liberalizmus egy nemi (gendered) tradíció (ti. férfiközpontú); (4) nem veszi figyelembe a hatalmi struktúrákat; (5) a gondoskodás etikájával és gyakorlatával sem törődik. Schwartzman két fő problémát emel ki: A liberális elvek (egyenlőség, autonómia, egyéni jogok) szerinte olyan absztraktak, illetve meghatározatlanok, hogy gyakran éppen nem a nők jogainak védelmére használják, hanem a családon belüli erőszaktevőt, illetve a gyűlöletbeszéd gyakorlójának a (szólás)szabadságát védik (vagyis pro és kontra is alkalmazhatóak). Másrészt, a liberális individualizmus az embert autonóm, független lényként tételezi és nem társadalmi csoport tagjaként, melyen

⁵ Erről később bővebben írok Nussbaum esetében. Az emberi jogok koncepciója iránti szkepszis a régiókban — a hatástalannak minősítés — a jobboldal érvelése is, amivel liberális és baloldali szempontból egyetérteni igen rossz politikai üzenet. A Nyilatkozat magyarul hozzáférhető itt: <https://hironok.wordpress.com/2009/06/09/pekingi-nyilatkozat-1995/>.

⁶ Rousseau érvelése bonyolultabb, lásd: Joó Mária, *Emil és ő Zsófiája, Rousseau a nemek különbségéről* (megjelenés alatt).

⁷ A két szerző kiegészíti egymást, Schwartzman átfogóbb képet rajzol, míg Abbey három szerzőre koncentrálna (Okin, Hampton, és Nussbaum) és egyes műveiket is részletesen elemzi. Abbey több ponton vitatkozik Schwartzmannel, aki könyve jelentőségét mutatja, hogy a *Hypatia* feminista filozófiai folyóirat több recenziót is közölt egyszerre (Brennan 2008; Symposium on Schwartzman's 2009).

elnyomó struktúrák alapulnak. Ezekből a problémákból csak néhányat emelek ki, illetve a Nussbaum megfogalmazta választ ismertetem.

A szó valódi értelmében vett problémákról, vagyis lényegi ambivalenciáról van szó, ahol mindkét ellentétes nézet mellett szólnak érvek, melyeket a következőkben fejtem ki. Mindenek előtt, a magánélet és a közélet/nyilvánosság elhatárolása problematikus. A liberalizmus számára fontos magánélet/közélet elválasztása a férfiak életében jelentőségteljes, akik mindkét szférában jelen vannak, az ő magánéletüket, lelkiismereti szabadságukat védi az állam (túl)hatalmától (vallási és morális kérdésekben kiki választása szerint vélekedhet). Mint az Mary Wollstonecraft és John Stuart Mill korai megfogalmazásaiból tudjuk (Botting 2016), a nők eleinte nem vehettek részt a közéleti politizálásban (választójog hiányában), magánéletük pedig előíró korlátozások és a férj/apa hatalma alatt állt. Az ő alárendeltségük, a szabadság hiánya nem is került szóba a család természetesnek tekintett intézményében (a nők 'természetes' hivatása az anyaság, háztartás). A liberalizmus klasszikusainál ezért lett az elmélet vakfoltja a nők helyzete: az egyenlőség, szabadság a politika és az üzlet világában, vagyis férfiak egymás közötti viszonyaiban érvényes, míg férfi és nő között, a családon belül a 'természetes' férfidominancia és női alárendeltség uralkodott és ehhez kapcsolódóan a nemi munkamegosztás: a férfi a kenyérkereső, a nő tőle függő, eltartott háztartásvezető és anya. Közéleti demokrácia és magánéleti patriarchátus egymás mellett léteztek a polgári demokráciák világában és a szocializmusban is (bár ott már két kenyérkereső élt együtt). A kettő szorosan összefüggött egymással, ugyanis a társadalmi szerződés hipotézise Carole Pateman (1988) klasszikusnak számító műve, a *The Sexual Contract* elemzése szerint egy előzetes nemi szerződésen nyugszik, mely a házasság, mint szerződés fenti íratlan szabályait tartalmazza (a férfi dominanciáját és a nő alárendeltségét, a nemi munkamegosztást) azok természetességére alapozva.

Valóban két különböző világ-e a nyilvánosság/politika és a magánélet/család? Úgy viszonyulnak-e egymáshoz, mint egy természetes, érzelmek, ösztönök uralta világ és egy mesterséges, törvény, szabályok uralta világ? Ezek régóta vitatott kérdések, hagyományos és új elképzelések ütközési terepe a család és a szexualitás-magánélet (reprodukciós jogok, melegházasság, családon belüli erőszak, prostitúció, stb.). Ezen intézmények feletti liberális, radikális vagy konzervatív kritika gyakran feminista szerzőknél fogalmazódott meg először (Landes 1998). A józan ész számára valóban nonszensz azt képzelni, hogy napközben a 'civilizációban' (politika, üzlet) világában tevékenykedő (férfi)ember este hazatér a 'természetbe', vagyis a család idilli üvegharangja alá. A társadalom hatása ott is érvényesül, és a hazatérő családfő gyermekein kívül egy felnőtt emberrel, a feleségével találkozik, aki nem

természeti lény (és a gyermek sem)⁸, hanem részese az adott kultúrának, manapság még azonos képzettségű is és egyenlőnek tudja magát férjével. A két szféra elválaszthatóságának tagadása a híres feminista jelszóban fogalmazódott meg „The personal is political”. Nem tekintjük ma már természetesnek a férfi-nő hierarchiát, és a tradicionális nemi munkamegosztást sem, bár vannak erre irányuló retrográd családpolitikai elképzelések.

Egyre evidensebb az is, hogy maga a család sem természeti zárvány, hanem történeti-társadalmi változásoknak alávetett társadalmi intézmény, mely a biológiai reprodukció köré szerveződött, de a reprodukció maga sem mentes a társadalmi, technikai-tudományos változásoktól. A két szféra elkülönítése a másik oldal (család) felől sem tartható fenn: a családban tapasztaltak erősen befolyásolják a következő generáció viselkedését, ha nem is determinálják, hiszen szabadon el is utasítható a szülői minta, mivel már gyermekkorban is hat ránk a környező társadalom is. Mindenesetre az is igaz, hogy ha a gyerekek férfidominanciát és női alárendeltséget tapasztaltak, nem valószínű, hogy a két nemet egyenlőnek fogják tartani, és az is szokásként rögzül, hogy mi egy férfi és mi egy nő dolga a családban (villanyszerelés vagy mosogatás) és melyik munka fontosabb, értékesebb. A jövő generációk morális nevelése, empátia, törődés, érzelmek vagy erőszak, dominancia tapasztalata szintén a családban történik. Ezért érthető, sőt szükségszerű, hogy a törvényes egyenlőség, az erőszak, bántalmazás tilalma a magánélet, család szférájában is érvényesüljön. Ezek a követelések a női-emberi egyenjogúság elvéből következnek, melynek politikai (feminista) mozgalmak kellett érvényt szerezzenek. Akkor lesz nagyobb mértékű a társadalmi egyenlőség férfiak és nők között, ha a magánéletben, családban is az lesz a mérték.

A törvény korlátozó hatalma, a családon belüli erőszak büntethetősége sérti a hagyományosan domináns férfi /családfő/ hatalmi pozícióját, evvel azonban egy demokratikus társadalomban nem lehet érvelni, ezért az érintettek a magánélet sérthetetlenségére szoktak hivatkozni („a törvény, rendőrség nem léphet be a családi otthonba”). Ez egy példa arra, hogy bizonyos liberális elvek pro és kontra is érvényesíthetők (Schwartzman 1. pontja). A nőket (is) sújtó gyűlöletbeszéd korlátozása ellen szoktak a szólásszabadság liberális elvének védelmére hivatkozni. A pro és kontra alkalmazhatóság azonban nem az elveknek a hibája, hanem jogalkalmazási kérdés, a konkrét és különböző helyzetekben való alkalmazásuknak feladata vagy problémája. Az is igaz azonban, hogy a jogalkalmazás nem teljesen

⁸ A tradíció a nőket a férfiakhoz képest sokáig természetesebb lényeknek tekintette a gyerekekkel együtt, (sőt, gyakran hangoztatott nézet volt az is, hogy ‘a nők nagy gyerekek’). Vö. Ortner 2003. Valójában még a gyerekek sem természeti lények, már csecsemőkorukban sem: az újabb kutatások tanúsága szerint van személyközi világuk.

független a polgárok általános politikai mentalitásától (a bíró sem mentes tőle), bár a bírói elfogulatlanság, függetlenség jogi normája ezt feltételezi!

Manapság az egyenlőség jogi normája ellenére a hatalmi struktúrák okozta női másodrendűség (Abbey 4. pontja) például abban is megnyilvánul, hogy egyéni életükre, terveikre vonatkozó elképzeléseiket nekik kell inkább feladniuk, mint a férfiaknak (külföldi munkavállalás, szakmai karrier, szabadidő). Indiában a nőknek a tanuláshoz, munkavállaláshoz való jogukért is harcolniuk kell, sőt szegény családokban még a jóllakás sem természetes számukra: a családi étkezésekkor is utolsónak esznek, azt, ami megmaradt [Djayama és mások története Nussbaumnál (1999)].

A két szféra éles kettéválasztása ellen tehát a liberális morális individualizmus nevében kell szót emelni: minden egyes ember egyenlő értékű és egyenlő méltóságú, melynek hagyományos megsértése a nők csoportját szignifikánsabban sújtotta, ezért van szükségük a nőknek egyénileg és csoportként is a liberális elvekre. Ugyanakkor fontos érv szól a két szféra elhatárolása mellett. A civil szféra védelmében kívánatos az államhatalom (politika) és a magánszféra elhatárolása.

A magánszféra és a politikai, nyilvános szféra elhatárolásának van ugyanis egy másik értelme, amit nem mindig különböztetnek meg az előbbitől, noha alapvető a liberális eszmék között. A magánélet/család intim szféráján kívüli civil, polgári nyilvánosság is megkülönböztetendő a politikai szférától (államhatalom). Fontos ebben a vonatkozásban is a határok meghúzása, mert ezek a polgári-civil szabadságjogokat védik az állam beavatkozása (túlhatalma) ellen. Az állampolgár nyilvános magánszférájának szabadsága azokat a civil szabadságjogokat is jelenti, melyeket nyilvánosan gyakorol, pl. gyülekezik, egyesületeket hozhat létre szabadon, az állam beleszólása nélkül, sőt, akár védelme alatt.⁹

Ezért két különböző értelme¹⁰ van a magán- és közsztvéra elhatárolásának, és eltérően viszonyulunk a határ eltörléséhez vagy fenntartásához. Az egyik értelemben az állam a törvény képviselőjeként beléphet a magánéletbe és bünteti a bántalmazót, ill. megvédi a bántalmazott feleséget (testi sértetlenséghez való jogát), míg a másik értelemben az államhatalom (állami politika) nem szólhat bele, nem korlátozhatja a polgár törvényes szabadságát. Ezért pontatlan feminista szempontból a magánsztvéra

⁹ Habermas nyilvánosság-elemzésére utalhatunk (Habermas 1999) és annak feminista kritikájára: Fraser (2008), Benhabib (1992). Általános feminista kritikákhoz vö. Landes (1998)

¹⁰ Seyla Benhabib szerint 3 különböző dimenziója van a magánéletnek (*privacy*): vallási és lelkiismereti szabadság, gazdasági szabadságjogok (piac, vállalkozás) és az intimsztvéra szabadsága (Benhabib 1992). Seyla Benhabib Habermas tanítványa és a diskurzus-etika feminista továbbgondolója.

és a nyilvánosság elhatárolásának teljes megszüntetését követelni, liberális szempontból is az!

A nők mint egyének házasságban, családban is jogosultak szabadon megválasztani, hogyan szeretnének élni, akarnak-e gyereket és mikor, hivatást és karriert is akarhatnak — a liberális és feminista elvek szerint nincsenek előbbre való kötelességeik nőként sem, ugyanúgy mint más embereknek (férfiaknak) sem. A feminista liberalizmus lényegében ezt jelenti a nők számára az indiai falusi családoktól a magyar városi egyedülálló nőig, bár nagyon különböző kultúrában, és normák között élnek. A liberalizmus univerzális érvényű elmélet, mely a különbségeket az egyén adott kulturális horizontja keretében kezeli, az ő döntésén keresztül, aszerint, ahogy az egyén a jó életet elképzei a maga számára.

A liberalizmus klasszikusai az embert, a szabad polgárt magától értetődően férfinak képelték el, (vö. Abbey 3. vádpontja) — már Arisztotelész is —, sőt, a 20. századi John Rawls is, akinek igazságosság-elmélete mérvadó a liberális egyenlőségelvű politikai filozófiában. Rawls elmélete (1997b) csak impliciten férfiközpontú — vagy mintegy mellékesen használja családfők (*heads of household*) kifejezést. Problémásabb az a hipotézise, hogy elméletében a családot természetesen igazságos intézménynek tekinti (a családfők altruisták), és nem foglalkozik a nemek különbségével.¹¹ Ezért jogosult a liberalizmus férfiközpontúsága feletti feminista kritika. A nő eltűnt az elmélet látószögéből a magánélet, család intézményében, női hivatása teljesítésére. Hiába követelte 225 éve Wollstonecraft a nők jogait arra, hogy polgárok és anyák is lehessenek egyszerre, ha Rawls is ugyanabba a régi hibába esik, de az ő igazságosság elmélete tovább gondolható, hogy belefoglaljuk a nőket is (anyák, feleségek), ahogy főleg Susan Moller Okin tette (Okin 1989; 2005).¹² Nussbaum más úton jár, önálló elméletet épít, amely közel áll ugyan Rawls-hoz, akit nagyon sokra tart és feminista szempontból is használhatónak gondol, némi kritikai kiegészítéssel (Nussbaum 2003).¹³ Rajtuk kettőjükön, és

¹¹ Okin a feministák között talán elsőként elemzi részletesen és kritizálja Rawls-ot, főleg a „Justice for Whom” című fejezetében (Okin 1989), amire Rawls reflektált is, némileg módosítva álláspontját (Rawls 1997a). Azóta többféle feminista Rawls-értelmezés született, kötetben összegyűjtötte Abbey (2013), benne Nussbaum (2003) és Okin (2005).

¹² A család is bele kell tartozzon a társadalom alapvető igazságos struktúrái közé (*a basic structure* Rawls-i fogalom). Így lesz liberális értelemben valóban humanista az igazságosság elmélete (Satz, Reich, 2009). Okin sajnos már korán, 2005-ben meghalt, alapvető műveket alkotott, mint például az 1979-ben megjelent kötete, melyben Platon, Arisztotelész, Rousseau műveitől a mai pszichológia klasszikusaiig elemezte a nőkről szóló tudományos elméleteket (Okin 1992).

¹³ Meglepő, hogy a legújabb liberalizmus kézikönyv vonatkozó fejezete alig említi Nussbaumot (Zerilli 2015).

a fent említett Hamptonon kívül még több variációja van a feminista liberalizmusnak, de talán ők a legjelentősebbek (Baehr 2004).

Martha Nussbaum feminista liberalizmusa

A szerzőről néhány bevezető szót mondanom kell, hiszen egy rövid recenzió kívül (Nussbaum 1996)¹⁴ nincs egy könyve sem magyarra lefordítva, noha a legismertebb amerikai filozófusok közé tartozik, nem csak szakmai körökben, hanem az amerikai közéletben is megbecsült közéleti értelmiségi (*public intellectual*), nagyobb lapokban is jelennek meg írásai (Nussbaum 2012). Idén ő kapta meg a bölcsész tudományok legkiválóbb képviselőjének járó állami díjat (*Jefferson lecture*) és a *New Yorker* is hosszú interjút közölt vele (Nussbaum 2016d). Filozófiai érdeklődése igen széles, ahogy már könyveinek címei is mutatják. Pályája kezdetén görög filozófiával foglalkozott, ma is neoarisztotelianusnak vallja magát, feminista témák felé valamivel később fordult. Filozófiájának (eddig és nézetem szerint) két olyan területe van, ahol saját elméletet alkotott: az egyik az érzelmek elmélete a görögöktől (1994) kezdve a mai politikáig (2013; 2015), és politikai filozófiája¹⁵ az emberi képességek elméletével (ún. *capability approach*, rövidítése CA) és az ettől elválaszthatatlan morálfilozófiája (erényetikája). Igen sokoldalú, termékeny gondolkodó, aki elméleti téziseit konkrét esetek és regényalakok érzékeny elemzésével teszi érzékletessé. Kiválóan ír, ami ritka erény a filozófiában, díjat is nyert érte a kilencvenes évek elején. Az egyetemeket és főleg a bölcsészettudományokat fenyegető felsőoktatási fejlődései tendenciák is foglalkoztatják, melyek ellen szót emelt: a demokrácia működéséhez szükség van a kritikus szellemre (Szókratész öröksége) és az együttérzésre, melyre az irodalom, a művészetek nevelnek, és a bölcsész tudományok (2010). Nemrég olvastam, hogy a 10 legjelentősebb mai filozófus között szerepel, egy másik feminista filozófusnővel, Judith Butlerrel együtt, akivel egyébként sokban nem ért egyet.¹⁶

¹⁴ A *New York Review of Books*-ba írt recenzió fordítása, mely a Louise M. Antony és Charlotte E Witt szerkesztette *A Mind of One's Own* (2002) című kiváló feminista filozófiai válogatásról szól. Tavaly, húsz évvel később jelent meg vele egy interjú (Nussbaum 2016c) B. Simon Krisztiántól, aki új könyvéről (Nussbaum 2016a) kérdezi.

¹⁵ Vö. *Symposium Honoring the Contributions of Prof. Nussbaum to the scholarship and practice of gender and sexuality* (Higgins 2010), mely öt szerző írását és Nussbaum válaszát tartalmazza. Az *Ethics* már 2000-ben is különszámot szentelt neki.

¹⁶ Butler és Nussbaum nézeteinek összevetése egyik lehetséges módja a neoliberális feminista és az egalitárius feminista elmélet vitájának (sokan Butler nézeteit látják az előbbi mögött, ami durva leegyszerűsítés, mindazonáltal 2017 nyarán kemény politikai hecckampány céltáblájává tette Butlert, ahogy ez az *Emma* című német feminista folyóiratban olvasható; „A rágalom” című írás fordítását lásd ebben a számunkban.

Nussbaum egalitárius liberalizmusából csak a témánk szempontjából fontos részt emelem ki, az igazságosság és a nemek kérdését, főleg a *Sex and Social Justice* (1999) kötetre koncentrálni.¹⁷ Liberalizmusának lényege egy olyan emberfogalom intuíciója, mely három vonással rendelkezik: egyrészt egyenlő méltóságú és értékű minden ember, másrészt ennek az elsődleges forrása a morális döntés képessége arról, hogy hogyan szeretnénk élni, hiszen mindenkinek van egy elképzelése arról, hogy milyen számára a jó élet a saját választása, döntése alapján. Ez a két vonás már az antikvitásban ismert, a liberális tradíció ezekhez egy harmadikat kapcsolt, azt, hogy a személyek morális egyenlőségük alapján elvárhatják a társadalomtól, az államtól, hogy ehhez méltóan bánjon velük, hogy védelmezze a döntési szabadságukat, mely természetesen megfér bizonyos korlátozásokkal (Nussbaum 1999, 57).¹⁸

A sokféle egyéni elképzelés számára kidolgozható egy közös alap, mely minden embert megillet pusztán ember volta alapján. Az alapvető emberi képességekről szóló saját elmélete az ún. capability-approach (CA) ilyen igényű elmélet. A konkrét inspirációt tudományos tanácsadói munkája adta, melyet a kilencvenes években egyetemi állása mellett pár évig az ENSZ egyik fejlesztési szervezetében vállalt (World Institute for Development Economics, WIDER). Amartya Sen elméleti közgazdással közösen alakították ki az alapvonalakat (Nussbaum 1993). Együttműködésük kölcsönösen inspiráló hatású volt, és mindketten Rawls nagy tisztelői, hallgatói is voltak. Nussbaumnak tulajdonítható a nők szempontjának elméleti képviselője (1999; 2000) és a koncepció filozófiai kerete, bár Sen későbbi művei is igen filozófikusak (főleg Sen 2009). Az alapvető emberi képességek elméletére alapozott igazságosság-elmélet a társadalmi egyenlőtlenségeket nem csak gazdasági értelemben szeretnék csökkenteni, hiszen nem a GDP a fejlődés/szegénység egyedüli fokmérője (akár ország, akár egyén életében). A hagyományos globális fejlesztési programok egyoldalúak és nem bizonyultak túl hatékonyak sem. Az emberi jó élet fogalmához hozzátartozik az emberi méltóság, önbecsülés, elismerés — amelyhez persze anyagi javak is kellenek egy minimális szinten — és az is, hogy alapvető sajátosan emberi képességeinket tudjuk használni, melyek az életet emberhez méltóvá teszik (‘jó élet’-té) teszik. Melyek ezek a képességek, milyen az emberhez méltó élet univerzális értelemben? Csak a legfontosabbakból sorolok fel párat: az egészséghez, lakhatáshoz való jog, a gondolkodásra való képességünk

¹⁷ Egy korai kritikát érdemes megemlíteni Anne Phillipstől (2001), aki a demokrácia és a nemek viszonyáról sokat írt.

¹⁸ A Nussbaum-féle liberalizmus nagyon közel áll Kis János felfogásához, hiszen ő is Rawls nyomán jár. Kis bizonyos csoportjogokat méltányol (nemzeti kisebbségek), Nussbaum pedig a nők esetében fogad be komunitárius szempontokat. Érdemes lenne kettőjük felfogását összehasonlítva elemezni. A liberalizmus-komunitáriánizmus vita feminista szempontból is releváns, ahogy ez az eddigiekből kiderült.

iskolázása, szabad társulás, érzelmek, játék, szabadidő, egészséges környezet, stb.¹⁹ Nem a boldogságról van szó, hanem egy olyan elméleti alapról, mely a különböző kultúrák különböző emberei életét közösen jellemzi.²⁰ Nussbaum lényegében egy új és eredeti filozófiai antropológiát alkotott meg, mely politikai- és morálfilozófiájával szorosan összefügg.

A nők szempontja, sőt a nők egymás közötti különbözőségének szempontja kezdetektől alakítja Nussbaum univerzalizmusát, hiszen ők, mint sokféleképpen hátrányos helyzetű csoport, mutatják meg, hogy valóban univerzális-e (globális) az elmélet (2015). Minden egyes nő élete és lehetőségei számítanak, a személyes életek, az indiai Vasanti és Djayama érzékletes portréi teszik élővé az elméletet (Nussbaum 1999). Ez a liberális individualizmus alapvető és nem kifogásolható értelme (nem önzés vagy egocentrizmus).

Nussbaum feminizmusa

Feminizmusa nem különíthető el liberalizmusától és filozófiája egészétől, így az érzelmek elméletétől, hiszen az érzelmek tradicionálisan, szimbolikus értelemben a nőkhöz tartoztak (női jellemzők). Saját maga öt jeggyel jellemzi feminizmusát, melyek az eddigiek alapján is nagyrészt felismerhetőek: internacionalista, humanista, liberális, valamint a vágyak, preferenciák társadalmi konstruáltságát vallja, és az együttérző megértés jellemzi (Nussbaum 1999, 6).

A humanista jelző azt jelenti, hogy a nőkről mint teljes értékű emberi lényekről kell gondolkodjunk,²¹ vagyis a liberalizmus egyenlőségi elve rájuk is vonatkozik, az emberi jogok női jogok, és a női jogok emberi jogok (Peters es

¹⁹ Kidolgozott egy tíz elemből álló listát, ezt röviden idézem: 1. élet; 2. testi egészség, 3. testi sértetethetlenség (integritás); 4. érzékek, képzelet, gondolkodás; 5. érzelmek; 6. gyakorlati ész (lelkiismereti szabadság); 7. társulás (joga); 8. más fajok(kal törődés); 9. játék; 10. a saját környezet (politikai és materiális) feletti ellenőrzés. Mindezekből a javakból egy minimumot kell biztosítania az államnak, alkotmányos garanciákkal. Ezek az emberi alapképességek (*capabilities*), melyek használata nélkül az élet nem nevezhető valóban emberinek, csak vegetálásnak, az egyenlő emberi méltóság ezek használatában testesül meg a legkülönbözőbb életekben (Nussbaum 1999, 29-55). Ezen a koncepción már a kilencvenes évek elejétől dolgozott és állandóan továbbfejleszté (Nussbaum 2000; 2011). Több tudomány bekapcsolódott, külön társaság (Human Development and Capabilities Association), folyóirat is alakult, inspiráló hatását számos konkrét alkalmazását kidolgozó publikáció is mutatja, pl. a mérhetőség szempontjának bevezetése (Brighouse és Robeyns, 2010).

²⁰ Nyilván felmerül a Rawls-szal való összevetés az elsődleges javak kérdésében, de ez nem tárgya cikkemnek.

²¹ A feminizmus első korszakát szokták humanistának nevezni, Simone de Beauvoir egyik paradigmaticus alakja, illetve a korábbiak, mint Wollstonecraft és Mill. Ezzel mintegy elhatárolják a későbbi, nőközpontú ún. különbség-feminizmustól. Az igazságosság-elméletek között Okinét és Nussbaumét is szokták a humanista jelzővel illetni.

Wolper 1995). Ezáltal helyesbíthető a liberális tradíció implicit vagy nyílt férfiközpontúsága, melyet jogosan kritizáltak feministák (Abbey 3. pontja), és emiatt kételkedtek sokan feminista célokra való használhatóságában. Ha a CA értelmében mindenkinél elősegítik az alapképességek használatát és aztán szabad választást hagynak az egyéneknek, akkor a nők csoportján belüli különbségek is érvényt kaphatnak.

Az emberi jogok koncepciója egyes országok nőkre vonatkozó konkrét adataival es ezek összehasonlításával válik politikai-morális erővé, főleg olyan kultúrák, országok esetében, ahol vallási hagyományok szabályozzák a nők alárendeltségét (ezért fontos az indiai példák alkalmazása). Egy kilencvenes években írt tanulmánya (Nussbaum 1997) és egy húsz évvel későbbi (Nussbaum 2016b) összehasonlítása különösen alkalmas a női emberi jogi koncepció relevanciájának megítélésére, hiszen az eltelt idő kritikus distanciát is teremt. Mint liberális gondolkodó a vallási lelkiismereti szabadság híve és egyben maga is vallásos (egy modern felfogású chicagói zsidó közösség tagja). Az indiai vallások többsége a nőket diszkriminálja, de mivel belülről nem egységes egy csoport sem, eltérő értelmezések léteznek egymás mellett: indiai nők egy csoportja a munkavállalás egyenlő szabadságáért küzdve a CEDAW (Convention on the Elimination of all Discrimination Against Women),²² kormányok által ratifikált jogi eszközeivel élhetett. Ennek bemutatásáról szólt a korábbi tanulmány, az indiai nők problémáinak emberi jogi kontextusban való leírásával, egy tizenegy elemes lista formájában, mely nagyon közel áll a CA tízes listájához. Ebben a környezetben jól látható az emberi jogi-női jogi koncepció hasznossága, működőképessége, mivel politikai mozgalom, aktivitás teszi élővé azt. A 2016-os, 20 évvel későbbi tanulmány ambivalensebb képet ad: egyrészt leszögezi, hogy van fejlődés a nők helyzetében — a Human Development Report-ok összevetése ezt igazolja.²³ De semmilyen törvény önmagában nem tart vissza a megszegésétől, a nők elleni erőszak és diszkrimináció sem szűnt meg, de ettől nem felesleges a tiltó törvény (és még nem minden ország törvénykezése vette át őket!). A hiba az érvényszerzésben van, a politikai cselekvés hiányában, nem a törvényben magában, emiatt az emberi jogok koncepciója sem minősíthető hatástalannak.²⁴ A fejlődést mutatja — írja szerzőnk —, hogy az elmúlt évtizedekben lassan kezdett megváltozni a közvélekedés alapfelfogása: a nők diszkriminációja, családi erőszak, zaklatás nem annyira ‘természetes’, hanem

²² Magyarországról is készül négy évente CEDAW jelentés, utoljára 2013-ban.

²³ A CEDAW és más nemzetközi szervezetek, az ENSZ vagy a Világbank országjelentéseket is készítenek vagy kérnek.

²⁴ A FES kiadványban több helyen is olvasható az emberi jogi koncepcióból való kiábrándultság, csalódottság régióinkban megjelenő hangja a liberalizmusnak címzett baloldali kritikaként. Általános elméleti tájékozódásul Kis János a témáról szóló írásait ajánlom (Kis 2015).

bár előfordul, de rossz, nem tolerálható! Az ellene való tiltakozás, bírósági perek, médiafigyelem lassan módosítja a tradicionális, ezt korábban toleráló felfogást, ahogy az amerikai példák mutatják.

Nussbaum nem tagadja, sőt, maga is látja az emberi jogok viszonylagos erőtlenséget, azt, hogy sok tekintetben nagyon általános a megfogalmazás és nem tudta jelentősen megváltoztatni a nemzetközi jogrendet. Azonban már a nemzetközi politikai mozgalom részévé, eszközévé vált, nem szabad lemondani róla, sőt újabb kérdések jogi megfogalmazásával ki kell egészíteni. Megnevez néhány ilyen hiányosságot, melyet be kell foglalni az emberi jogok közé: a művi fogamzásgátlás és abortusz jogát, melyet a katolikus egyház megakadályozott, a szexuális irányultság szabadságát és házi/gonдозói munka gazdasági értékelését. Ezeknek a régóta égető problémáknak a megoldásához közelebb jutnánk azáltal, ha követendő jogi normákká, törvényekké válnának, melyekre a politikai mozgalmakban lehet hivatkozni, követelni megvalósításukat.

Érdekes, de itt nem részletezhető kérdés az alapvető emberi képességek elmélete (CA) és az emberi jogok koncepciójának viszonya (Elson, Fukuda-Parr and Vizard 2012). Maga Nussbaum úgy látja, hogy elmélete az utóbbi egyik fajtája (2006, 285), míg Amartya Sen (2005) differenciáltabban közelíti meg a kérdést.²⁵

A Nussbaum által jogosnak elismert feminista liberalizmus kritika²⁶

Nussbaum a feminista liberalizmus kritikájával is külön foglalkozott több írásában (Nussbaum 1999; 2004), ezekből három felvetést emelek ki. Az első a túlzott individualizmus vádja, a második az egyenlőség ideáljának absztrakt és formális volta,²⁷ mely a társadalmi erőviszonyokkal nem számol, a harmadik az egyoldalúan racionális emberkép (érzelmek szerepének negligálása). A feminista vádakra adott saját válaszait avval alapozta meg, hogy tisztázta, milyen fajta liberalizmust vall magáénak. Ez az egalitárius liberalizmus kantianus erkölcsfilozófiai alapokon álló fajtája, ugyanaz, mint Rawlsé és Kis Jánosé.

²⁵ E kötethez írt Sen egy igen rövid előszót, melyben a kapcsolódó alapfogalmakat áttekinti (emberi jog, törvényes jog, képesség) és a Nussbaum és közte fennálló elméleti különbségeket is érinti (akitől szintén szerepel a kötetben egy írás).

²⁶ Nem célom a három felhasznált kritikai nézőpont (szerző) egymással való összevetése (átfedések, különbségek), hanem Nussbaum előtérbe állítása.

²⁷ Ez jobb megfogalmazás, mint Schwartzmané (korábban idézett 2. pontja), aki az egyenlőség ideáját 'meghatározatlan'-nak tartja. A filozófiai elvek gyakran absztraktak és formálisak, természetüknél fogva!

Nussbaum számára nyilván az utolsóként említett kritikai szempont tűnt a legfontosabbnak, ennek értelmében számos művében munkálkodott az egyoldalúan racionalista liberális emberkép átalakításán. (pl. Nussbaum 1994; 2013; 2016a).²⁸ A második vád, a formális jogi egyenlőség absztraktsága, mely a társadalmi hatalmi viszonyokkal nem számol, szintén komolyan veendő vád, amit Nussbaum úgy oldana meg, hogy az esélyek, illetve alapvető képességek egyenlő használatához való jogra kellene építeni: erre dolgozta ki az alapvető emberi képességek elméletét. A pozitív diszkriminációt is megengedhetőnek tartja. A választás szabadsága elsődleges, akkor is, ha ez adott személy számára hátrányos megkülönböztetést jelent, pl. vallásos muszlim nők számára a csoportidentitásuk alapján. De egy-egy adott csoport kultúrája sem monolitikus, vannak ezen belül eltérő értelmezések, főleg ha nem csak a csoporton belüli domináns nézetet, adott esetben férfiak értelmezését fogadjuk el az adott kultúrára nézve jellemzőnek, hanem megkérdézzük a nőket is, hogy mit gondolnak a nekik jutó diszkriminációról.

Az elsőként említett tipikus kifogás a liberális individualizmus vádja: ennek leggyakrabban idézett feminista képviselője Alison Jaggar (1983). Nussbaum ezt részletesen elemzi. Kifejti, hogy mit jelent és mit nem jelent az individualizmus. Értelme nem egoizmus és nem is a normatív önmagunknak-elégségesség ideálja (*self-sufficiency*). Azaz nem azt jelenti, hogy ne lenne szükségünk másokra. Azt jelenti csupán, hogy a liberális politikai filozófia alapvető egysége az egyén, abban az értelemben, hogy tekintetbe veszi minden ember alapvetően elkülönült testi létezésének tényét, azt, hogy mindnyájan egy adott testben, konkrét körülményeink között, saját élettörténettel rendelkező személyek vagyunk (mi vagyunk éhesek, senki nem lakhat jól, élhet jól helyettünk). Analitikus és normatív értelemben is az egyén jóléte elsődleges bármely közösség, csoport jólétéhez képest (állam, család), ezek mind egyénekből állnak és ezért morális szempontból minden ember önmagában vett cél és ennek megfelelően kell vele bánni. A nőekkel nem szabad szexuális tárgyként bánni vagy családi ellátó-gépezetként, akinek egészsége a család szempontjából fontos, nem önmagáért, különálló egyénként. Ez a felfogás nem tagadja a személyek közti kötődést, szeretet, azt sem, ha valaki csak a párjával együtt látja értékesnek életét. Pontosán az a feminizmus fő kritikája a tradicionális szerepekkel szemben, hogy a nőket túl sokáig tekintették mások boldogulása, a család jóléte, a nemzet fennmaradása eszközének. Ezért az egyenlőségelvű liberális individualizmus világszerte jó (lehet) a nőknek, inkább az a baj vele, hogy nem eléggé individualista — ezt mutatja, hogy még mindig megoldatlan a családon belüli erőszak, kényszer-prostitúció, genitális csonkítás, kényszerházasság, válási törvények részrehajlása, gyermekes nők munkavállalási esély-egyenlőtlensége.

²⁸ Vö. Abbey korábban idézett 5. vádpontja.

Felhasznált irodalom

- Abbey, Ruth. 2012. *The Return of Feminist Liberalism*. London: Routledge.
- Abbey, Ruth. (ed). 2013. *Feminist Interpretations of John Rawls*. University Park: Penn State University Press.
- Antony, Louise M. and Charlotte E Witt (eds). 2002. *A Mind of One's Own. Feminist Essays on Reason and Objectivity*. Boulder, Colo.: Westview Press.
- Baehr, Amy. (ed). 2003. *Varieties of Feminist Liberalism*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Benhabib, Seyla. 1992. „Models of Public Space, Hannah Arendt, the Liberal Tradition and Jürgen Habermas.” In Seyla Benhabib. *Situating the Self: Gender, Community, and Postmodernism in Contemporary Ethics*. London: Routledge, 89–120.
- Botting, Eileen Hunt. 2016. *Wollstonecraft, Mill and Women's Human Rights*. New Heaven, CT: Yale University Press.
- Brennan, Samantha. 2008. „Challenging Liberalism: Feminism as Political Critique by Lisa Schwartzman” *Hypatia* 23 (1): 220–223.
- Brighouse, Harry and Robeyns, Ingrid (eds). 2010. *Measuring Justice: Primary Goods and Capabilities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elson, Diane, Sakiko Fukuda-Parr and Polly Vizard (eds). 2012. *Human Rights and the Capabilities Approach*. London: Routledge.
- Fraser, Nancy. 1989. „What is critical about critical theory? The case of Habermas and Gender.” In: Nancy Fraser. *Unruly Practices: Power, discourse and gender in contemporary social theory*. Minneapolis: University of Minnesota, 113–143.
- Habermas, Jürgen. 1999. *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Ford. Endreffy Zoltán és Glavina Zsuzsa. Budapest: Osiris.
- Hampton, Jean. 2007. *The Intrinsic Worth of Persons: Contractarianism in Moral and Political Philosophy*. New York: Cambridge University Press.
- Higgins, Tracey. 2010. „Feminism as Liberalism. A Tribute to the Work of M. Nussbaum.” *Columbia Journal of Gender and Law*. 19 (1): 65–87.
- “Symposium on Schwartzman’s Challenging Liberalism.” *Hypatia. A Journal of Feminist Philosophy* 24 (4): 130–188.
- Jaggar, Alison. 1983. *Feminist Politics and Human Nature*. Sussex: The Harvester Press.

- Joó, Mária. 2015. „[Baloldali feminizmus ma: Nancy Fraser.](#)” *TNT&F.* 5 (2): 115–127. Letöltés: 2017. december 4.
- Joó, Mária. é.n. *Emil és az ő Zsófiája: Rousseau a nemek különbségéről.* (megjelenés alatt).
- Kis, János. 2015. „Mi a liberalizmus?” In: Kis János: *Mi a liberalizmus?* Pozsony: Kalligram, 537–663.
- Kis, János. 1990. *Az abortuszról: Érvek és ellenérvek.* Budapest: Gondolat.
- Landes, Joan (ed). 1998. *Feminism, the Public and the Private.* Oxford: Oxford University Press.
- Mill, John Stuart. 1992 [1929]. „The Subjection of Women.” In Mary Warnock (ed.) *Wollstonecraft and J.S. Mill.* London: Everyman’s Library.
- Nussbaum, Martha C. 1994. *The Therapy of Desire: Therapy and Practice in Hellenistic Ethics.* Princeton: Princeton University Press.
- Nussbaum, Martha C. (ed). 1993. *The Quality of Life.* Oxford: Clarendon.
- Nussbaum, Martha C. 1996. (1994) „Feministák és filozófia.” *BUKSZ.* 8 (1): 103–109.
- 1997. „Religion and Women’s Human Rights.” *Criterion.* 36 (2): 2–13.
- 1999. *Sex and Social Justice.* Oxford: Oxford University Press.
- 2000. *Women and Human Development: The Capability Approach.* Cambridge: Cambridge University Press.
- 2003. „The Future of Feminist Liberalism.” In Amy Baehr (ed.) *Varieties of Feminist Liberalism.* Lanham: Rowman and Littlefield, 103–133.
- 2003. „Rawls and Feminism.” In: Samuel Freeman (ed.) *The Cambridge Companion to Rawls.* Cambridge: Cambridge University Press, 488–521.
- 2011. *Creating Capabilities: The Human Development Approach.* Cambridge: Harvard University Press.
- 2012. *Philosophical Interventions: Reviews, 1986–2011.* New York: Oxford University Press.
- 2013. *Political Emotions: Why Love Matters for Justice.* Cambridge: Harvard University Press.
- 2015. „Political liberalism and global justice.” *Journal of Global Ethics.* 11 (1): 68–79.

- 2016a. *Anger and Forgiveness: Resentment, Generosity, Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- 2016b. „Women’s Progress and Women’s Human Rights.” *Human Rights Quarterly*. 21 (3): 589–622.
- 2016c. „[Csak még több erőszak.](#)” *Magyar Narancs* 32. Letöltés: 2017. december 4.
- 2016d. „[The Philosopher of Feelings.](#)” *The New Yorker*. Letöltés: 2017. december 4.
- Okin, Susan Moller. 1989. *Justice, Gender and the Family*. New York: Basic Books
- 1992 (1979). *Women in Western Political Thought*. Princeton: Princeton University Press.
- 2005. „Forty Acres and a Mule for Women: Rawls and Feminism.” *Politics, Philosophy and Economics*. 4 (2): 233–248.
- Ortner, Sherry. 2003 [1974]. „Női és férfi avagy természet és kultúra?” In: Biczó G. (szerk.) *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Ford. Szolga Lívía. Debrecen: Csokonai, 195–212.
- Pateman, Carol. 1988. *The Sexual Contract*. Stanford: Stanford University Press.
- Peters, Julie and Andrea Wolper (eds). 1995. *Women’s Rights, Human Rights: International Perspectives*. New York: Routledge.
- Phillips, Anne. 2001. „Liberalism Revisited: Has Martha Nussbaum Got it Right?” *Constellations* 8 (2): 249–266.
- Rawls, John. 1997a. „The idea of public reason revisited.” *The University of Chicago Law Review* 64 (3): 765–807.
- 1997b. (1971) *Az igazságosság elmélete*. Ford. Krokovay Zsolt. Budapest: Osiris.
- Rousseau, Jean-Jacques. 1997. *Emil avagy a nevelésről*. Ford. Győry János. Budapest: Papirusz.
- Satz, D. and Reich, R. (eds). 2009 *Towards a Humanist Justice: The Political Philosophy of Susan Moller Okin*. New York: Oxford University Press.
- Schwartzman, Lisa. 2006. *Challenging Liberalism: Feminism as Political Critique*. University Park: Penn State University Press.
- Sen, Amartya Kumar. 2005. „Human Rights and Capabilities.” *Journal of Human Development* 6 (2): 355–387.

- Sen, Amartya Kumar. 2009. *The Idea of Justice*. Cambridge: Harvard University Press.
- Zerilli, Linda. 2015. „Feminist Critiques of Liberalism.” In: Steven Wall (ed.) *The Cambridge Companion to Liberalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 355-380.
- Wollstonecraft, Mary. 1992. (1929) „A Vindication of the Rights of Women.” In Mary Warnock (ed.) *Wollstonecraft and J.S. Mill*. London: Everyman's Library.

Judith Butler

University of California, Berkeley

Sabine Hark

Technische Universität Berlin

A rágalom¹

Csakugyan rágalmazza az EMMA és a *Beißreflexe* [*Harapós reflexek*] című könyv szerzőgárdája a gender-elméletet? Judith Butler és Sabine Hark becstelennek tartja a támadásokat és válaszol rájuk.

Harc a lövészárokban

Elkeseredett küzdelem folyik jelenleg a feministák között a GENDER STUDIES ügyében. Ez az akadémiai irányzat a nemeknek a társadalomban betöltött szerepével foglalkozik. Mindkét fél reakcióként bélyegzi meg a másikat.

A konfliktus a *Beißreflexe* [*Harapós reflexek*] című kötet körül robbant ki, amely Patsy l'Amour laLove szerkesztésben jelent meg a Querverlag kiadásában. A szerkesztő saját megfogalmazása szerint „politikai bácsinéni² és genderkutató” a berlini Humboldt Egyetemen. A kötet szerzői az alcím szerint a „queer-aktivizmust, az autoriter törekvéseket, a nyelvi tabukat” bírálják.

A könyv megjelenése után az erőszakkal való fenyegetésig terjedő kritikák érték a szerzőket. Az Alice Schwarzer által kiadott *EMMA* című folyóirat számára ez alkalmat szolgáltatott arra, hogy júliusi számukban megszólaltassák a szerzőket „a gondolkodás tilalmáról és a pszichoterrorról”. Ezekben az írásokban első sorban két ismert genderkutatót bírálják, Judith Butlert, a Berkeley professzorát, olyan alapművek szerzőjét, mint a *Problémás*

¹ A szöveg eredetileg „Die Verleumdung” címmel jelent meg a *ZEIT ONLINE* verziójában 2017. augusztus 3-án (<http://www.zeit.de/2017/32/gender-studies-feminismus-emma-beissreflex>). A TNTeF Szerkesztősége ezúton is szeretné megköszöni a Szerzőknek, Judith Butlernek és Sabine Harknak, illetve a *Die Zeit* Szerkesztőségének, hogy hozzájárult a szöveg magyar nyelvű közléséhez. A fotókat és linkeket szintén a honlapon megjelent szövegből vettük át.

² A *Tunte* a német eredetiben a nőnek öltözött férfiak transzvesztiták, ill. transzneműek gúnyos megnevezése. A ‘néni’ jelentésű *Tantere* utaló szójáték. (*A ford.*)

nem, valamint Sabine Harkot, a TU Berlin Interdiszciplináris Nő- és Genderkutató Központjának vezetőjét. Itt válaszolnak kritikusaiknak.

Korunkban a feminizmus egy sor dilemmával szembesül

Az autoriter alapú gyűlölködések³ megerősödése korunk legaggasztóbb jelenségei közé tartozik. A keménység grammatikája és vele együtt a gyanúsítás és megvádolás, a rágalmozás és a törvényen kívül helyezés regisztere egyre jobban elfoglalja a nyilvános véleményalkotás terét. A(z a)szociális média közreműködésének hála, a tiszteletlenség, a gyűlöletbeszéd és az erőszakkal való fenyegetés a társadalmi kommunikáció szilárd elemeivé vált.

Még baloldali, queerfeminista és antirasszista kontextusok sem maradtak mentesek ennek a „nyers polgáriasságnak” (Wilhelm Heitmeyer) a járványszerű elterjedésétől. Ez egy olyan jelenség, amely kétségtelenül szükségessé teszi a reflexiót és a kritikát. Akár tragikusnak is nevezhető az, hogy némely szerzők, miközben magukat a kritikai reflexió elkötelezettjeinek vallják, éppen ezt a nyers polgáriasságot, s annak keménység-grammatikáját tették magukévá.

Mint például a tavasszal a homoszexualitás iránt elkötelezett berlini kiadónál, a Querverlagnál megjelent „Harapós ösztönök” kötet írásai, valamint ugyanezeknek a szerzőknek az *EMMA* feminista folyóirat júliusi számában megjelent nyilatkozatcsokra. A kérlelhetetlen kritika leplébe bújva látható örömmel vetik magukat a gender- és queer stúdiumok minden megalapozott bizonyítékok nélküli, előítéletes kiátkozásába. Az olcsó, bár végül sokba kerülő siker érdekében olyan erővel vállalnak szövetséget, amelyek már régóta harcolnak a gender studies ellen, az eszmecsere-től azonban többnyire elzárkóznak.

³ A német eredetiben a francia *ressentiment* szerepel. Német kontextusban ez Nietzsche-re utal, aki ezt a szót a következő értelemben használta: ‘Az alacsony rendű emberben (csőcselék) a magasabb rendűvel (előkelő, nemes) szembeni irigységgel vegyes ellenszenv, uálat, tehetetlenségből fakadó bosszúvágy’. (*A ford.*)

Szinte úgy tűnik, bármi elmondható a kritika ürügyén, ami nem igaz, ami provokál és gerjeszti a rombolás örömét. Vojin Saša Vukodanović *A feminizmus koporsósíjgei* című írásában különösen elképesztő dühvel és gyilkos gúnnyal teszi botrány tárgyává a gender studies állítólagos elméleti tévedéseit és tematikus tévútjait. Olyan, a nyílt vitákkal összeegyeztethetetlen praktikák tömeges alkalmazásával vádol bennünket, mint a cenzúra és a megnyilatkozási tilalom, amellett név szerint gyalázza a gender és queer studies képviselőit, jelen írás szerzőit is. A gender studiést monolitikus építménynek tünteti fel, és azt sugallja, hogy képviselői titkos vonzalommal viseltetnek a terrorizmus és a barbarizmus iránt. A végső következtetés az, hogy mindannyian jobban járnánk, ha eltűnne a gender studies, hogy megint a feminizmusnak és a női emancipációnak szentelhessük magunkat.

A magyarázattal, hogy mi is lenne a feminizmus, a szerző néhány tétova utaláson kívül adós marad: ezek szerint — a gender studies-szal szemben — objektív, és olyan kemény tényekkel foglalkozik, mint a nők világszerte tapasztalható megalázása, jogfosztottsága és megerősökölése. A feministák — a gender studies képviselőivel szemben — készek a dzsihádd és az iszlám terror más formáinak elítélésére. Nem világos továbbra sem, összeegyeztethető-e ezzel a feminizmussal az olyan harapós stílusú polémiák folytatása, mint ahogyan az *EMMA* cikkírói teszik, és egy egész kutatási terület létjogosultságának megkérdőjelezése. Kérdés, hogy a szerző maga is olyan objektív módon jár-e el, mint amilyent elvitat a gender studies képviselőitől. Szolgál-e vajon empirikus bizonyítékokkal következtetéseiinek alátámasztására, vagy végső soron a feljelentés és a mérgezett karikatúra gyorsított üzemmódjára kapcsol? Ha a szerző csakugyan a tárgyyszerű és empirikus kutatásért, valamint a napjainkban tapasztalható erőszak megalapozott erkölcsi elítéléséért száll síkra, miért áll követeléseivel olyan kiáltó ellentétben egész eljárása és cikkének retorikája?

De talán elég is az ellenkezés és a megbélyegzés. Bár a gender studies képviselőit azért bírálja, mert nem álltak elő világrengető elméletekkel és felismerésekkel, maga a cikk éppen ott mond csütörtököt, amikor meg akarja mutatni az új irányt. Csak az elvakult „Butler-követők”-ről szóló mesét mondja el megint, akik szerinte az egész gender studies mezőt uralják, ahelyett, hogy megmutatná, vagy legalább felvázolná a sokirányú és komplex gondolati utakat és empirikus kutatási feladatokat.

Ezen a területen vannak olyanok, akik „Butler”-rel dolgoznak, és vannak, akik nem. Ahogy azok sem, akik — például természettudományos megközelítésből — kritikusan viszonyulnak a *sex* és a *gender* különválasztásához.

Vitatkoznak azon, feladta-e „Butler” a materializmust vagy nem. Arról, hogy mennyiben járult hozzá a globális egyenlőtlenség, a militarizálódó

világkonfliktusok, a járványszerűen terjedő szexualizált erőszak, az egyre nehezedő emberi létezés feltárásához és sok egyéb máshoz, nem szól semmit az *EMMA* cikk. Csak hatásvadász populista retorika és gusztustalan személyeskedések.

Azt állítják például, hogy a gender és queer studies képviselői aktívan gyakorolják a cenzúrát, az előíró nyelvpolitikát, és megakadályozzák a szabad véleménynyilvánítást. Ha történt ilyesmi, meg kell bírálni. De ez azt jelenti vajon, hogy a szabad beszéd legyen radikálisan gátlástalan beszéd? Azt jelenti, hogy nekünk, feministáknak részt kell vennünk a gonoszkodásban és mások kicsúfolásában? Tagadjuk meg az akadémiai becsületesség minden formáját? Kövessük az *EMMA* szerzőinek a példáját?

Ez a cikk talán nem az aljas írás példája? Semmibe veszi az igazságot, miközben a feminizmus objektívebbé válását követeli. Aggodalomra ad okot, hogy a „trumpizmus”-nak egy formája bevonult a feminizmus területére: mondj, amit akarsz, bánts vagy sérts meg bárkit tetszésed szerint, ne törődj azzal, igaz-e, amit mondasz, vagy hogy komoly károkat okozhatsz vele.

Ha ez a szabadságnak az *EMMA* által favorizált modellje, és ez mutatja meg a feminista kritika jövőbeni útját, akkor minden okunk megvan az aggodalomra.

Hiszen a feminizmus, ahogy mi azt Simone de Beauvoir óta ismerjük, a szabadságnak egy ezzel ellentétes, tapintatos, gondolkodó, igenlő formáját testesítette meg. Egy olyant, amely egy egyenlőbb, igazságosabb és szabadabb világ megteremtésének a felelősségéhez kapcsolódik. De ha a „szabad” azt jelenti, hogy minden elköteleződéstől szabadok vagyunk, akkor ki vállalja magára a feladatot, hogy a világot szabadabbá, igazságosabbá és egyenlőbbé tegye?

A világ felé fordulva

Talán itt az ideje, hogy emlékezetünkbe idézzük a feminista gondolkodás és gyakorlat alapelveit. Egy olyan gondolkodásét, amely feladatunkul szabta, hogy kitartóan dolgozzunk annak a megismerésén, milyen sokféle módon korlátozzák a patriarchális körülmények és akadályok minden egyes ember életét, és hogy vegyük fel a küzdelmet ezekkel a pusztító erővel. Az *EMMA* szerzőjének természetesen szabadságában áll úgy megírnia a cikkét, ahogy neki tetszik. De ne hagyjuk magunkat megtéveszteni, Ennek a szabadságeszmének semmi köze sincs ahhoz a vízióhoz, amely Simone de Beauvoir óta feminista harcra ösztönzi az embereket világszerte.

A keménység grammatikájának alapszabályát, az „egy kalap alá vétel”-nek a mechanizmusát, ahogy Hedvig Dohm nevezte, tehát az egységesítést a negatív címkék alá sorolás útján, nagyon is magukévá tették a *Beissreflexe*

[*Harapós reflexek*] kötet egyes szerzői. Ez egy olyan mechanizmus, amely a belső különbségeket és az empirikus komplexitást figyelmen kívül hagyja, és a homogenitásra, az elvonatkoztatásra koncentrálva a belső különbségek iránti közönyt segíti elő. Erőszakos, mert erősen absztraháló gondolkodási forma. Egy olyan, amely eltekint az egyéntől és körülményeitől, önkényesen felruházza bizonyos tulajdonságokkal, azeket aztán általánosítja és azonosítja az egész személyiséggel. Ez a gondolkodási mód absztrakciókból nyer morális ítéleteket, magát pedig erkölcsileg jóval azok felett állónak tételezi, akiket a pellengérré állított rossz helyzet állítólagos okozóiként megbélyegez.

Saját morális felsőbbrendűségük bemutatásának érdekében a szerzők olyan stratégiát alkalmaznak, amely — a társadalmi összetartás szempontjából végzetes következményekkel járva — hozzájárul a szolidaritás felmorzsolódásának folyamatához. Azáltal, hogy előnyben részesítik a felháborodást a szolidaritás mérlegének kiegyensúlyozásával szemben, annak az uralkodásnak a technikáját használják fel, amely ellen állítólag bírálóan akartak fellépni.

Tulajdonképpen nincs időnk ilyen álküzdelmekre és szimulált bírálatokra. Hiszen bármennyire kellemetlen is nekünk, de tény, hogy korunkban a feminizmus egy sor dilemmával szembesül. A feltétlenül elítélendő kölni szilveszteri nők elleni támadások például alkalmat szolgáltatnak a gender, a szexualitás és a női emancipáció egy bizonyos felfogásának az előre törésére, amely igazolásául szolgálhatott egy rasszista, illetve iszlámellenes kirekesztő politika számára. Azt a feladatot kell tehát megoldanunk, hogyan értelmezhető a rasszizmus és a nők elleni erőszak egyazon keretben. Hogyan tudunk egy nem rasszista, nem szexista diskurzust létrehozni, amely egyidejűleg egy nem szexista antirasszista diskurzus is. Az *EMMA* mintha azt javasolná, hogy jeleskedjünk csak a nem nyugati, muszlim migránsok elítélésében, hiszen a rasszizmus felerősödése miatti aggodalom eltereli a figyelmünket a tulajdonképpeni történéstről — a nők elleni szexualizált erőszakról.

Akármilyen feminizmust is tekint az *EMMA* a magáénak, olyannak tűnik, amelynek nincs baja a rasszizmussal, és nem hajlandó a hatalom rasszista formáit és praktikáit elítélni. Ez azonban egy bornírt feminizmus, amely nem arra törekszik, hogy egyre jobban megértse az egyenlőtlenségek tengelyeinek működését és kiszélesítse szolidaritásának kapcsolatait. Azzal, hogy vádol és denunciól, éppenséggel nem világrengető jövővíziót alkot.

Amire nagyon is szükség lenne, és ami nagyon hiányzott a *Beissreflexe* [*Harapós reflexek*]-ból és az *EMMA* publikációiból, az a világ felé fordulás, amely lemond minden episztemológiai és morális felsőbbrendűségtudatról. Egy olyan hozzáállás, amely — a demokráciát felmorzsoló álviták egyre hangosabb lármájával ellentétben — felmutatja a különbségtételnek és a viták

korlátok között tartásának erényeit. Amely visszafogott és megfontolt az apodiktikus általánosítások tekintetében, és olyan fogalomrendszerrel választ, amely lehetővé teszi az ellentétek kifejezését. Amely visszautasítja a totalizáló és mindent egy kalap alá vevő látásmódokat, és elősegíti a világgal együtt gondolkodást a róla való vélekedések megfogalmazása helyett. Egy olyan gondolkodásmód, amely ismeri a különbséget az empirikusan bizonyított tények és a normatív ítéletek között, és előnyben részesíti a lassú, megfontolt kutatást a harsány botránnyozással szemben.

Mai világunknak egyik legnagyobb feladata, hogy lehetőségeket találjunk a másokkal való együttélésre, és megosszuk velük a világot anélkül, hogy kioltanánk az ő másszerűségüket, de úgy, hogy nem tagadjuk le az ebből következő, kétségkívül létező dilemmákat sem.

Éppen emiatt nincs más választásunk, mint hogy saját helyzetünket a helyi, vidéki körülményekhez alkalmazzuk, és igyekezzük feltárni a szolidaritás lehetőségeit ahelyett, hogy magunkat kényelmesen elhelyezzük az önhitt és hipokrita felháborodás pozíciójában. Ez az utolsó nárcisztikus félreértés az, amely az *EMMA* és a *Beissreflexe* [*Harapós reflexek*] szerzőinek igazi tragikumája. Ahogy Theodor W. Adorno már régen megfogalmazta: „az igazi igazságtalanság abban a helyzetben rejlik, amikor az ember saját magát elvakultan mindig az igazi, másokat pedig mindig a helytelen pozícióba helyezi.”

Huszár Ágnes fordítása

Raewyn Connell

University of Sydney

Férfiak, maszkulinitások és társadalmi nemi alapú erőszak¹

Connell, Raewyn. 2013. „Hombres, masculinidades y violencia de género.” In Salvador Cruz Sierra (ed.) *Vida, muerte y Resistencia en Ciudad Juárez, Tijuana*. México D. F.: El Colegio de la Frontera Norte-Juan Pablos Editor, 261–280.

Bevezetés

A mexikói Ciudad Juárezben elkövetett gyilkosság-sorozat² társadalmi katasztrófa, ami nehéz kérdéseket vet fel azzal kapcsolatban, hogy miért történt, és mi ateendőkebben a helyzetben. Mindkét kérdés megválaszolásához figyelembe kell vennünk egy tény, ami annyira köztudott, hogy gyakran elkerüli a figyelmünket: a gyilkosságokat túlnyomórészt férfiak követik el.

Amikor „társadalmi nemi alapú erőszakról” beszélünk, akkor általában férfiak által nők és lányok ellen elkövetett erőszakra gondolunk, ami az erőszak széles skáláját jelenti: családon belüli fizikai erőszakot, szexuális erőszakot, gyermekkel szembeni szexuális abúzust, flörtölésnek álcázott zaklatást, szexmunkásokkal szemben elkövetett erőszakot és a travesztik³ ellen elkövetett támadásokat. A nők meggyilkolása (*femicide*) a végső pontja ennek a skálának.

A társadalmi nemi alapú erőszaknak fiúk és férfiak is célpontjai, de más formában. A férfiak közötti nyilvános erőszak forrása gyakran a maszkulinitással kapcsolatos kihívás vagy félelem. Ilyen a homofób erőszak is.

¹ Köszönet Raewyn Connellnek, a Juárezért Akciócsoport tagjának, a Sydney Egyetem Professzor Emeritájának, amiért hozzájárult, hogy az eddig csak spanyol nyelven elérhető tanulmánya magyar fordításban is megjelenhessen a TNTeF-ben. Connell az írásait a www.raewynconnell.net honlapon adja közre.

² A városban az 1990-es évek óta 2016-ig eltűnt vagy meggyilkolt nő, akik holttestére a várost övező sivatagban találtak rá, számát 1500-ra becsülik. (Lásd erről: <https://www.thesun.co.uk/fabulous/4542094/the-dark-mystery-of-ciudad-juarez-in-mexico-where-1500-women-and-girls-have-been-brutally-murdered-and-dumped-in-the-desert-since-1993/>) (A ford.)

³ Dél-Amerikában használt kifejezés, közelítőleg ‘transzszexuális nő’-t jelent.

A drokartellek — hasonlóan a hadseregekhez — a maskulin szolidaritást használják üzleti célokra.

Miért maskulin a legtöbb erőszak? A pop-pszichológia szerint a férfiak természetüknél fogva agresszívek, mert a géneik erre programozzák őket. Ha ez igaz lenne, akkor a háborúk örökké tartanának — és a mindennapi élet elviselhetetlen lenne. De a tények mást mondanak. A legtöbb XY kromoszómával rendelkező ember soha senkit nem gyilkol meg! Nem a gének miatt kell tehát aggódnunk.

Nemzetközi kutatások szerint a társadalmi nemi alapú erőszak gyakorisága *társadalmi* mintázatokkal mutat kapcsolatot. A kép összetett, de a társadalmi nemi alapú erőszak alkotó eleme többek között:

- (1) A nőkkel szemben gyakorolt társadalmi megvetés. A patriarchális kultúrák a férfiakat fontosabbnak tekintik, mint a nőket, és sztereotipikus nézeteket tanítanak arról, hogy a nők mire valók, és hogyan kell viselkedniük. A nőgyűlöletnek mély, történelmi gyökerei vannak a gyarmatosításban és a vallásban, de vannak egészen újak is, például a pornográfiában;
- (2) A maskulinitás azon formájának hegemóniája, amely a hatalmat és a dominanciát hangsúlyozza; ami a feljogosítottság érzése a hatalom korlátlan gyakorlására – a családon belül és azon kívül is;
- (3) A társadalmi nemi alapú erőszakot támogató környezet. Ennek része az erőszakkal telített média, az erőszak támogatása férfi közösségekben, valamint az erőszak büntetlenül maradása.

A fentiekből adódóan, a társadalmi nemi alapú erőszak megértéséhez és leküzdéséhez meg kell értenünk a maskulinitást alakító társadalmi mintázatokat. Szerencsére vannak kutatási eredmények, amelyek segítenek ebben.

A maskulinitások megértése

A kérdés nem teljesen új. Már Octavio Paz *A magány labirintusa* című, az 50-es években megjelent tanulmányának témája volt a maskulinitás kialakulása Mexikóban a modernitás és megosztott kulturális identitás kontextusában. Ashis Nandy (1983) *The Intimate Enemy* című regényében, ami száz év európai pszichoanalitikus kutatására támaszkodik, fontos felismeréseket találunk az indiai gyarmati rendszerről és a maskulinitásokról. A szociálpszichológiának régóta létezik egy ága főként az Egyesült Államokban, amely kérdőíves skálákkal igyekszik mérni a maskulinitást/feminitást és a „férfi szerepet”.

Ugyanakkor a 80-as évektől kezdve új hullám jelent meg a társadalomkutatásban, amely átalakította a problémáról kialakult elképzeléseinket. Ez a kutatási irány a társadalmi nemek feminista szempontú elemzésének elméleti keretét változatos empirikus kutatási technikákkal kapcsolta össze. Módszerei közé tartozott az életút-interjú, a mintavételes kérdőív, az etnográfia, a társadalmi szervezetek kutatása, a diszkurzuselemzés, továbbá az írott és vizuális anyagok kutatása. Ezek a megközelítések viszonylag gyorsan összekapcsolódtak, és új képet alakítottak ki a férfiakra, a fiúkra és a maszkulinitás társadalmi konstrukcióiról (Bevezető tanulmány ehhez a területhez: Connel 2003).

Ennek a kutatási iránynak a legfontosabb eredményei a következők:

- (1) A maszkulitásnak nem egyetlen, mindenhol megtalálható mintázata van. A különböző közösségek, különböző történelmi korokban, másféleképpen hozzák létre a maszkulitást. Multikulturális társadalmakban a maszkulitásnak több megközelítése létezik. Mást jelent „férfinak lenni” a munkásosztályban, és mást a középosztályban, nem beszélve a nagyon gazdagokról és a nagyon szegényekről. Ugyanennyire fontos, hogy adott, kulturálisan meghatározott helyzetben is létezhet többféle maszkulinitás, például egy munkahelyen, egy lakókörnyéken vagy egy kortárs csoportban.
- (2) A különböző maszkulitások nem egymás mellett helyezkednek el, mint alternatív életstílusok; meghatározott viszonyban vannak egymással. Jellemzően vannak olyan maszkulitások, amelyeket jobban tisztelnek, központibb szerepet töltenek be, nagyobb tekintélyük van — ezeket a kutatók „hegemón maszkulitásnak” nevezik. Vannak társadalmilag perifériára szorult maszkulitások, például az őslakosok maszkulitásai a telepes gyarmatokon. Vannak mintaadó maszkulitások, amelyek sokak által csodált viselkedésbeli jellemzőket szimbolizálnak, például a híres sportolók által megjelenített maszkulitások. A hegemón maszkulinitás nem feltétlenül a maszkulinitás leggyakrabban előforduló formája. (Ez jól ismert az iskolai kortárs csoportokban, ahol a legbefolyásosabb fiúkat számos olyan fiú tiszteli, akinek nincs hasonló teljesítménye.)
- (3) A maszkulitások az egyén és a közösség szintjén is léteznek. A társadalmi intézményeknek jelentős szerepük van a maszkulinitás formálásában. A közösség határozza meg a maszkulitásokat a munkahelyen — ahogyan ezt a gazdasági szervezetek kutatása megmutatta — az informális csoportokban, például az utcai bandákban — ahogyan ezt a kriminológiai kutatások is feltárták. A sport szociológiai kutatása pedig arra világított rá, hogyan jön létre egy bizonyos agresszív maszkulinitás a versenyek, az edzés, továbbá a szintek és elismerések

meredeken emelkedő hierarchiájának rendszerein keresztül. Ennek a maskulinitásnak a képei óriási számban keringenek a sportot közvetítő médiában, noha a valóságban a legtöbb férfi nem felel meg a maskulinitás média által létrehozott fantáziaképeinek.

- (4) A maskulinitások az emberek cselekvése révén jönnek létre. Nem adott 'hátterei' társas életünknek, hanem alkotórészei mindennapi társas kapcsolatainknak, amelyeket ezen közben mi alakítunk, hozunk létre. Ez a felismerés új megvilágításba helyezte a bűncselekmények és a maskulinitás közötti kapcsolatot (Messerschmidt 1997). A kapcsolat nem egy bizonyos maskulin jellemvonás bűncselekményeken keresztül való kifejeződésének eredményeként van elgondolva, hanem adott társadalmi gyakorlatnak, melynek során sokféle férfi, az elszegényedett, utcán élő fiataloktól kezdve a középosztálybeli hekkerekig, a bűncselekményeket használja fel a vágyott maskulinitások megkonstruálásához.
- (5) A maskulinitások nem rögzítettek. Az edzőtermi testépítőktől kezdve a vezetői megbeszéléseken ülő menedzsereken át az iskolai pályán játszó fiúkig a férfiak jelentős erőfeszítéseket tesznek a maskulinitások létrehozására. A maskulinitások nem egyszerű, homogén mintázatok, és a társadalmi nemek mintázataiban jelentős feszültség és változás figyelhető meg. Azt, hogy a maskulinitások képesek a változásra, abból a tényből tudjuk, hogy a különböző kultúrákban és történelmi korszakokban különböző maskulinitások léteztek. A történészek találtak ilyen múltbeli változásokat, a most végbemenő változásokat pedig olyan közvélemény-kutatásokból láthatjuk, amelyek a társadalmi nemekhez való viszonyulások generációs különbségeit vizsgálják.
- (6) A maskulinitások minden mintázata történetileg jött létre, épp ezért kétségbe vonhatók, átalakíthatók és lecserélhetők. A mindennapi életben a társadalmi nemek aktív politikája folyik. Ez néha nyilvánosan és látványosan jelenik meg, tömegrendezvényeken vagy társadalmi mozgalmakban, de gyakrabban helyi szinten és korlátozottan. Mindig történik azonban egyfajta megkérdőjelezés és változás; ami néhány esetben tudatos és megfontolt.

Ezek a kutatási eredmények számos társadalmi ügy, így például a HIV/AIDS megfékezéséért vívott küzdelem számára, relevánsak. (Mane and Aggleton 2001) Az eredmények „alkalmazásában” azonban körültekintőnek kell lennünk. A társadalomkutatás és a társadalmi aktivizmus közötti kapcsolat nem olyan, mint a fizika és a mérnöki tudományok közötti kapcsolat. A társadalomkutatás helyzetekre világít rá, de nem határozza meg a helyzetből szükségképp következő, egyetemlegesen legjobb gyakorlatokat.

Maszkulinitások és globalizáció

A kulcskérdések egyike az, hogy miként alakulnak a maszkulinitások napjaink neoliberais globalizációs kontextusában. A folyamatot azonban nem érthetjük meg, ha egyszerűen felnagyítjuk a helyi, közeli fókuszú kutatásokból kirajzolódó képet. Az etnográfia korábbi gyakorlatában elengedhetetlen volt a kisléptékű, hagyományokhoz kötött kultúra fogalma. A gyarmati társadalom azonban, ahogyan erre Georges Balandier (1955) francia szociológus fél évszázaddal ezelőtt rámutatott, válságban lévő társadalom. Következésképp, a neokoloniális társadalomban, a polgárháború, a katonai beavatkozások, a neoliberális szerkezeti kiigazítási programok által lerombolt társadalomban, vagy a tömeges szegénységgel és bevándorlással sújtott városban könnyen lehet, hogy nem találunk megállapodott normákat. Ezt állítja Néstor García Canclini (2001) is Mexikóvárosról, és érdemes ezt Ciudad Juárezzel kapcsolatban is észben tartanunk.

Ahol a társadalmi nemeknek nincs következetes rendje, ott új felismerésekre van szükség azzal kapcsolatban, milyen társadalmi nemi elrendezéseket és gyakorlatokat alakítanak ki a férfiak és a nők, milyen hiányokat töltenek ki, s ezt milyen típusú nyomások hatására teszik. Margrethe Silberschmidt (2004) tanulmánya a kelet-afrikai férfi szexualitást, erőszakot és a HIV/AIDS terjedését olyan társadalmi nemi rendként írja le, amelyet szétbomlasztott a gyarmatosítás és a gyarmatosítás utáni időszak, amelyben a férfiak általában azt gondolják, hogy nekik kell a család fejének lenni, ám az ehhez szükséges gazdasági forrásokkal jellemzően nem rendelkeznek. Ez legelemibb léteben kérdőjelezi meg a maszkulinitást, amire a férfiak reakciója gyakran azt eredményezi, hogy meredeken megnövekszik a nők HIV-vel való megfertőződésének kockázata.

A helyzetnek van egy másik oldala is. A szerkezeti kiigazítási programok és katonai beavatkozások világa egyben az intézményes hatalmak világa. A transznacionális vállalatok, a globális tőkepiacok, a multinacionális ügynökségek, a katonai nagyhatalmak erőszakszervezetei és a nemzetközi média kulcs tényezői annak a világnak, amiben élünk. Ez a kiterjesztett transznacionális intézményrendszer összefügg a társadalmi nemekkel, sőt, szorosan összefügg vele. Ezt bizonyítják többek között: a transznacionális vállalatok „fejlődő” országokbeli, exportra termelő ipari telepein a munkavállalók társadalmi nem szerinti szegregációja; a transznacionálisvállalatok vezetésének, a katonai szervezeteknek, a fegyverkereskedelemnek és az olyan nemzetközi szervezeteknek, mint a Világbank, a legfelső szintjén szinte kizárólag férfiakat találunk; a tőkepiacok kereskedő parkettjeinek és az üzleti médiának a férfi dominanciája; a nők szexualizálása a globális tömegmédiában; a szexuális célú emberkereskedelem

nemzetközivé válása; és a társadalmi nemi szegregáció a nemzetközi sportiparban. (Ezek összefoglalását lásd: Connell 2009.)

Ezek az intézmények nem reprodukálnak egyetlen, korábban valahol már létezett társadalmi nemi mintázatot sem. Nina Laurie (2005) tanulmányában, amely maszkulin identitásokat vizsgált a bolíviai „ivóvíz háborúban” Cochambaba-ban, kiemeli a neoliberais globalizációs projektek hiányos, megkérdőjelezhető természetét. Új maszkulin (és feminin) identitások jelenhetnek meg, a régiek pedig átdolgozhatók.

A neoliberais globalizációban központi szerepet kap a férfiak egy megkülönböztetett csoportja: az első világbeli vállalatok vezetői és finanszírozói. Az iparvállalatok vezetői mellett ide tartoznak a bankok, az egyéb pénzügyi vállalatok és az olyan félig állami intézmények vezetői, mint a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Világbank, amelyek a „bankok közösségét” képviselik a nemzetközi szintereken. Az angol-amerikai nagyvállalati döntéshozatal legfelsőbb szintjei erősen maszkulinizáltak. Kiszámú nő ugyan bekerül a vezetésbe, de csak akkor, ha „férfi módra menedzsel” (Wajcman 1998). A legfelső szinteken gyakorlatilag társadalmi nemi monopólium uralkodik. 2007-ben a *Fortune* magazin „Global 500”-as listájára felkerült vállalatok vezérigazgatóinak például 98%-a volt férfi. A legnagyobb egyéni vagyonok birtokosai a világon és a nemzetközi tőkepiacok legnagyobb spekulánsai ugyanígy, szinte kivétel nélkül férfiak.

A nemzetközi vállalati tőke világában élő menedzserek között a maszkulinitás leggyakoribb intézményesített változatának jellemzője többek között a versengésben elért teljesítményre fókuszálás és egyfajta könyörtelenség a személyes és vállalati célok elérésében. A nagy nyomás alatt végzett túlórázást nagyra értékelik, és olykor valóban nélkülözhetetlen. A személyes kapcsolatok, a kultúra, a közösség és a gyerekek jellemzően el vannak különítve a feleségek, a barátnők és a fizetett gondoskodó munkát végzők nem nyilvános, feminizált terébe. Az eredményorientált vezetői kultúra az üzleti sikert a legfőbb jóként határozza meg az egyén és a társadalom számára is. Vannak menedzserek, akik támogatják a jóléti intézkedések „biztonsági hálóját” azok számára, akik nem képesek versenyezni; mások megvetést mutatnak a társadalom „lúzerei”, illetve általában a jóléti állam és a szociális intézmények iránt.

Erős az intézményes nyomás a profitszerzésre, a vállalatbirodalmak növekedésére és a dolgozók feletti ellenőrzés fenntartására. A magasabb beosztású vezetők egy akváriumban élnek, ahol a feletteseik és riválsaik folyton vizsgálják és értékelik őket. Ha a vállalat nem éri el a kitűzött profitcél vagy túl alacsonyra tűzi ki, akkor a részvények ára lezuhan, az igazgatók fizetési bónuszai csökkennek, és a hitelezők nem adnak olcsó, a mindennapi

működéshez szükséges hiteleket. Az ilyen spirálba került vezetőket szinte biztosan kirúgják.

Az ő világukban kevés dolog utal bármilyen elvi konfliktusra ennek a munkának az értékével és az általa megkövetelt életvitellel kapcsolatban. Az „üzleti világ” és annak ideológiája zárt rendszer, amelyet nem zavarnak meg lényegesen eltérő vélemények. A vezetők között kevés az aktív vallásgyakorló, még azok között is, akik valamelyik egyházban nőttek fel. Az ideológiai változás fő hajtóereje jelenleg talán a környezeti tudatosság, de már ezt is összehangolták a menedzseri léttel, így folytatódhat a gazdasági terjeszkedés. A vezetői maszkulitásnak természetesen vannak változatai. De azoknak, akik a nagyvállalati világ csúcsára kapaszkodnak fel, a legtöbb tekintetben igazodniuk kell a nyomás alatt élő, versenyző maszkulinitás hegemón mintázatához.

A társadalmi nemek ilyen dinamikája mellett könnyen belátható, hogy a globális nagyvállalati kapitalizmus miért nem fordít sok figyelmet működésének mellékhatásaira. Ezek a jónépek a 80-as évektől napjainkig nemzetközileg komoly nyomást fejtettek ki a neoliberais, piacorientált rendszerek létrehozása érdekében, gazdasági „átstrukturálást” kényszerítettek az adós országok gazdaságára, és világszerte elősegítették a piacok integrációját és a tőke (de nem az emberek) szabad mozgását.

A latin-amerikai maszkulinitás-kutatók már felfigyeltek arra, milyen következményekkel jár a gazdaság neoliberais átstrukturálódása a társadalmi nemekre nézve (Viveros Vigoya 2001). Egyszerre emelkedett meg a munkanélküliség, érték véget az előző generáció által indított társadalmi integrációs mozgalmak, és koncentrált a döntéshozatal a politikai és üzleti elit egy rejtett terére. Ilyen körülmények között a munkásosztálybeli férfiak számára egyre nehezebbé vált a maszkulinitás és az apaság megszokott modelljeinek megvalósítása, illetve az elismerés megszerzése a többé-kevésbé személyes részvételen alapuló, maszkulinizált nyilvános térben. Közben a szociális kiadásokat visszavágták, ezért egyre több nőnek kellett belépnie a munkaerőpiacra, és valamiképp összeegyeztetnie az anyaságot és a fizetett munkát — ami akaratlanul is következményekkel járt a családon belüli hatalmi viszonyokra nézve.

Ahol ez a típusú globalizáció a maszkulin tekintély vagy feljogosítottság társadalmi nemi hagyományával találkozik, a következmények rettenetesek lehetnek. Első körben sok férfi valószínűleg nem a fizikai erőhöz folyamodást, például a szexuális erőszakot vagy a nők veszélyeztetését választja. De mint eszköz, igazolhatónak tűnhet nagyszámú férfi számára, aki feljogosítva érzi magát a nők „szolgálatára” és engedelmességére, de akiknek elvágta az útját a gazdasági biztonságtól, a közösség elismerésétől és a társadalomba való beilleszkedéstől.

Ezekkel a helyzetekkel és az ezeket létrehozó hatalmi erőkkal fel lehet venni a küzdelmet. A retrovírusok elleni gyógyszerek esetében a brazil állam végül szembefordult a nagyvállalati stratégiával és megváltoztatta azt. A menedzseri maszkulinitás változhat, ahogyan eddig is változott. A mostani változat egyértelműen különbözik az ötven évvel ezelőtt meghatározó változattól. De a mai neoliberais és alulszabályozott globális üzleti világban a versenynyomás nem enyhül, és nincs sok jele annak, hogy visszatérne a fejlesztési segélyek és az osztályok közötti megegyezés ethosza, ami a 80-as évek előtt a nyugati uralkodó osztályban elfogadott volt.

Az erőszakról és a változásról

Régóta ismert, hogy a maszkulinitás és az erőszak között van kapcsolat, és egyre több erőfeszítés történik azért, hogy ezt megértsük és megváltoztassuk (Breines, Connell and Eide 2000).

Az az elképzelés, hogy a fiúk és férfiak természetüknél fogva hajlanak az erőszakra, a kockázatvállalásra és a kényszerítő szexre, széles körben elterjedt a tömegmédiában és a köztudatban. Pedig erre nincsen tudományos bizonyíték, és az ezt támogató szakirodalom teljes egészében feltételezéseken alapul. Senki sem fedezte fel a szexuális erőszak génjét. Nem is fogja soha: ilyesmi nem létezik. Az emberi test és a társadalmi nemek, illetve a szexualitás társadalmi valósága között nincsenek ilyen egyszerű, determinisztikus kapcsolatok.

Bár a legtöbb ember, aki erőszakot követ el, férfi, a legtöbb férfi nem erőszakos abban az értelemben, hogy nem erőszakol meg, nem öl meg, nem ver meg embereket. A maszkulinitások közötti különbségtevés alapvető ebben a kérdésben. Mégis, miközben az erőszakos cselekedeteket kisszámú férfi követi el, ők gyakran alapozzák tetteiket a társadalmi nemekre vonatkozó, *széles körben elterjedt* megközelítésekre és gyakorlatokra. A házasságon belüli erőszakot például széles körben legitimálja az az elvi meggyőződés, hogy a család feje a férfi, és a feleségnek kötelezettségei vannak a férjével szemben. Három indiai tartományban végzett közvélemény-kutatás szerint a férfiak széles körben elfogadják, hogy a férjnek joga van felügyelni a felesége viselkedését és szükség esetén „megnevelni” őt (Duvvury et al. 2002).

A fiúk és férfiak elkövetői és célpontjai is az erőszaknak. Az ausztrál statisztikák szerint a súlyos testi sértéseket főként férfiak követik el, de az áldozatok 90%-a is férfi; az ausztráliai börtönök elítélteinek 94%-a is férfi (köztük az őslakosok felháborítóan felülreprezentáltak). Egy részletes német kutatás szerint a férfiak nagy többségének még Németországban, ebben a gazdag és békés országban is vannak emlékei erőszakos eseményekről a

gyerekkorából és a fiatalkorából, és meglepően sok esetben a felnőttkorából is (Jungnitz et al. 2004).

Mindezek alapján valószínű, hogy a férfiak gyakrabban hozzá vannak szokva az erőszakhoz, mint a nők. A hozzászoktatás már korán elkezdődhet, tekintve, hogy a társadalom messzemenően helyesel olyan sportágakat, amelyekben — ahogy Michael Messner (2007) kifejezően megfogalmazta — „fegyvernek tekintik a testet”. A kereskedelmi tévécsatornák sportközvetítéseiben, amelyeket szegénységben élő fiúk és férfiak óriási tömege követ, a fizikai erő, az ügyesség és az eltökéltség révén egymást legyőző testek adják az izgalmas látványosságot, és ezt világszerte elismerésre méltónak tartják. Az „akciófilm” — vagyis az erőszak dicsőítése — globális iparág, amely nyíltan a fiúk és a fiatal férfiak fogyasztói csoportját célozza.

A látványosság mögött a fizikai kényszerítés súlyosan maszkulinizált rendszere áll. Ennek része többek között a hadsereg, a rendőrség és az állami büntetés-végrehajtási rendszerek, a határőrség, a titkosszolgálatok, a szerződéses fegyveres erők (amilyenek az Egyesült Államok szerződéses katonái Irakban), továbbá a fegyvergyártás és a kapcsolódó iparágak a hozzájuk tartozó kutatási, gyártási és értékesítési kapacitásokkal. Csak a hivatalos fegyveres erőknek húszmillió tagja van a világon. A tudományos kutatások szerint a katonai kiképzéssel kapcsolatos gyakorlatok és identitások konzervatív társadalmi nemi ideológiát mutatnak, és ez senkit nem lep meg. A világ bizonyos részein a rendőrség és a katonaság követi az egyenlő foglalkoztatás szabályait, és nőket is felvesz. Ennek hatása azonban az állami szektorban még elhanyagolható, a piaci szektorban pedig szinte észrevehetetlen.

Ez utóbbi jelenségek mögött is az államok és a gazdasági rendszerek által kifejlesztett strukturális erőszak áll, amely olyan következményeket kényszerít a szegénységben élő emberekre, amelyeket a gazdagok sosem tűrnének el. Ez egy hatalmas kutatási terület, amelyre csak utalni tudok, idézve egy nemrég megjelent nagyszerű kutatást, ami a férfiakat és az egészségügyi szolgáltatásokat vizsgálta Oaxacában (Gutmann 2007). Napjaink neoliberais rendszerében, amely a tehetős emberek számára hozzáférhető magánegészségügyi szolgáltatásokat részesíti előnyben, az állami egészségügyi szolgáltatások alulfinanszírozottak, és ez a retrovírusok elleni kezelések kínálatát a kezelést igénylő embereknek csak egy szűk csoportjára korlátozza, többnyire férfiakra. Ez kegyetlen prioritizálási rendszert hozott létre, amelyben az egészségügyi dolgozóknak kell kiválasztaniuk a győzteseket és a veszteseket. Ebben a szektorban az állami szexuális egészségügyi intézmények gyakorlatilag láthatatlanok.

Ez visszavezet minket a nagyvállalatok, a neoliberális állam és az államközi szervezetek hatalmi elrendeződéséhez. Az állami ranglétra legfelső

fokai, beleértve a katonaságot és a rendőrséget, egyre inkább emlékeztetnek a cégek vezetői szintjeire. Tény, hogy a forradalmak és függetlenségi harcok után a férfiak uralma nagyon gyakran újra termelődik, vagy újfajta konfigurációban jön létre, ami ismert probléma a társadalmi változást célzó stratégiák számára. A neoliberalis korszakban egy további problémával kell szembenéznünk: vagy a „liberalizációt” vagy a „demokráciába való átmenetet” követő piacorientált férfiuralmak létrejöttével.

A huszadik század elején az erőszakkal járó forradalmak mítosza legalább az egyenlőség utópiájának eszméjére támaszkodott. A huszonegyedik század elején ez az utópia gyakorlatilag halottnak tűnik. Nehéz úgy látni, hogy egy igazságos, békés és egyenlő társadalomhoz vezetne a kongói háború, a kolumbiai polgárháború, a palesztinai konfliktus, vagy akár az ellenállás az Egyesült Államok afganisztáni jelenlétével, vagy Csecsenföld orosz ellenőrzésével szemben. Martín Hopenhayn (2001) chilei szociológus, mélyreható elemzésében a szociális gondolatról a neoliberalis korban, azt veti fel, hogy a társadalmi reformok céljainak mérséklése és a változáshoz fűzött utópikus célok elengedése talán elkerülhetetlen.

Mégis, ahogy Hopenhayn maga mondja, a szegénységgel kapcsolatos kérdéseket nem veszíthetjük szem elől. A fenti érvek alapján nem veszíthetjük szem elől az erőszak strukturális forrásait, továbbá a gazdagok és hatalmasok globális szerepét. Jelen pillanatban talán a kisléptékű, elérhető változásokra kell koncentrálnunk, ahogy ezt a maszkulinitásról és erőszakról szóló legtöbb gyakorlati munka teszi (Sideris 2005; Ravindra et al. 2007), de keresnünk kell azokat a társadalmi reformokat, amelyek a rendszerszintű változásra irányuló trendeket indíthatnak el.

Ciudad Juárezről

Egy olyan helyzetben, ahol a maszkulinitásról szóló kulturális üzenetek a tekintélyelvűséget és a hatalmat hangsúlyozzák, de ahol a bevándorlás, a gazdasági változás és a nők társadalmi küzdelmei földrengésszerűen megváltoztatták a társadalmi nemek rendjét, ott az erőszak a maszkulinitás *megteremtésének* eszközeként jelenhet meg. Módot adhat a férfilet kereteinek meghatározására, a hatalom kifejezésére, az elme és a test keménységének bizonyítására — és néha a megélhetés biztosítására. Biztos, hogy ez beszűkült és mérgező formája a maszkulinitásnak, de domináns lehet a férfiként-létezés más módjaival szemben.

Mi indítja el ezt a maszkulinitás-stratégiát? A társadalmi nemi alapú erőszak gyakran kísérőjelensége többek között a társadalmi feszültségeknek, a kulturális lázadásnak, és a gazdasági szűkösségnek. Ezek a lehetséges gyilkosok kínálatát és a célpontok sebezhetőségét is befolyásolják.

Ciudad Juárez számára a neoliberális globalizáció, illetve ennek helyi formája, a NAFTA⁴ a *maquiladora*-alapú gazdaság⁵ felemelkedését jelentette. Mexikó más részeiből nagy számban vándoroltak ide szegény, munkát kereső emberek, és kifejezetten női munkásokra lett szükség az új iparágak némelyikében. Fiatal férfiak maradtak munka nélkül, a város gyorsan, rossz infrastruktúra mellett növekedett, beleértve ebbe az elfogadható közlekedés hiányát, a szűkös szociális szolgáltatásokat, továbbá a korlátozottan működő és gyakran korrupt rendőrséget.

És itt van a Határ, a fal, az amerikai katonaság, rendőrség és börtönrendszer által elkövetett erőszak, amit kifelé, Mexikó felé fordítottak, és most felpörgettek, mint a „nemzethatár biztonságának” (Homeland Security) kérdését. A NAFTA nem távolította el a határt! A faltól északra hatalmas gazdagság van, és hatalmas kereslet az élvezetre és kikapcsolódásra, ami óriási növekedéshez vezetett a szex- és a drogkereskedelemben. Ráadásul az állam tiltja a drogokat, és elindította a „Drogok elleni háborút”, ami a masszív kereslettel találkozva örülten kifizetődővé tette a drogkereskedelmet. A *narcotráficóval*⁶ foglalkozó, felfegyverzett, félig illegálisan dolgozó cégek — ahogyan máshol a paramilitáris szervezetek — szervezeti háttérrel nyújtanak az erőszakos maszkulinitások fennmaradásához.

Mit lehet tenni, hogy megállítsuk a nők meggyilkolását és a drogkereskedelem körüli erőszakot? Sok mindent már most megtesznek például azok a női csoportok, akik megtörték a csendet, és tiltakoztak a büntetlenség ellen – és ezzel megváltoztatták az erőszak körüli politikai és kulturális összefüggéseket.

Ha az érvelésem helyes, akkor a stratégiának fontos része kell legyen a maszkulinitással kapcsolatos kérdéseken való munka. Fontos fellépni a zsákutcába vezető, mérgező maszkulinitással szemben; segíteni a fiataloknak jobb utakat találni a férfivá válásra.

Korábban hangsúlyoztam, hogy nemzetközi kutatások bizonyítékai szerint a maszkulinitások és a férfiak társadalmi nemi gyakorlatai megváltozhatnak. A maszkulinitás új modelljei jelennek meg a mexikói társadalomban és több más országban is (lásd a cikk alatti honlapok listáját a Mellékletben). Ezeknek része az egyenlőbb viszony a nőekkel, a férfiak nagyobb részvétele a gyermekekről való gondoskodásban, és az elfordulás az erőszaktól. Ezeket a modelleket támogatni és ünnepelni kell. Ahhoz, hogy elterjedjenek, társadalmi reformokra van szükség, amelyek elfogadható

⁴ NAFTA: North American Trade Agreement; Észak Amerikai Kereskedelmi Egyezmény. (A ford.)

⁵ Spanyol eredetű szó az exportra termelő, vámszabad területen létesített, különleges gazdasági övezet megnevezésére. (A ford.)

⁶ Spanyol szó a drogkereskedelem megnevezésére. (A ford.)

megélhetést tesznek lehetővé a fiatal férfiak és nők számára a kizsákmányolás és erőszak kultúráján kívül.

Mivel a Ciudad Juárezi helyzet létrejöttében a globális gazdasági változás és globális hatalmak játszottak közre, helyénvaló a globális szintű cselekvés a megváltoztatásában is. Mexikói aktivisták nemzetközi támogatást kértek a nők meggyilkolása elleni küzdelemhez, és igazuk volt. A Sydney Juárezért Akciócsoport (Sydney Action for Juarez) egyike az erre adott válaszoknak. Szolidaritást tudunk nyújtani, és segítséget a változásért való politikai nyomásgyakorlásban. Részt tudunk venni és részt is veszünk a béke kultúrájának létrehozásában, amelyben az erőszaknak és a félelemnek nincs helye.

Hudy Róbert fordítása

Melléklet

Néhány hasznos honlap férfiak által végzett társadalmi nemi egyenlőségi munkáról és aktivizmusról:

- www.eme.cl (Masculinidades y Equidad de Género, Chile)
- gendes.org.mx (Género y desarrollo, México)
- nomas.org (National Organization of Men Against Sexism, USA)
- www.genderjustice.org.za (Sonke Gender Justice Network, South Africa)
- www.whiteribbon.ca/international (White Ribbon Campaign)
- menengage.org (MenEngage global network)

Egy új, spanyol nyelvű, online tudományos folyóirat:

- *Masculinidades y cambio social*: hipatiapress.com/hpijournals/index.php/mcs

Link a Sydney Juárezért Akciócsoporthoz:

- <https://www.facebook.com/sydneyactionforjuarez>

Felhasznált irodalom

Balandier, Georges. 1970 [1955]. *The Sociology of Black Africa: Social Dynamics in Central Africa*. London: André Deutsch.

- Breines, Ingeborg, Raewyn Connell és Ingrid Eide (eds). 2000. *Male Roles, Masculinities and Violence: A Culture of Peace Perspective*. Paris: UNESCO Publishing.
- Connell, Raewyn. 2003. *Masculinidades*. Ciudad Mexico: Programa Universitario de Estudios de Género-Universidad Nacional Autónoma de México.
- Connell, Raewyn. 2009. *Gender: In World Perspective*. Cambridge: Polity Press.
- Duvvury, Nata (et al). 2002. *Men, Masculinity and Domestic Violence in India: Summary Report of Four Studies*. Washington DC: International Center for Research on Women.
- García Canclini, Néstor. 2001. *Consumers and Citizens: Globalization and Multicultural Conflicts*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Gutmann, Matthew. 2007. *Fixing Men: Sex, Birth Control, and AIDS in Mexico*. Berkeley: University of California Press.
- Hopenhayn, Martín. 2001. *No Apocalypse, No Integration: Modernism and Postmodernism in Latin America*. Durham: Duke University Press.
- Jungnitz, Ludger (et al). 2004. *Violence Against Men: Men's experiences of interpersonal violence in Germany*. Bonn: Federal Ministry for Family Affairs, Senior Citizens, Women and Youth.
- Laurie, Nina. 2005. „Establishing Development Orthodoxy: Negotiating Masculinities in the Water Sector.” *Development and Change* 36 (3): 527–549.
- Mane, Purnima and Peter Aggleton. 2001. „Gender and HIV/AIDS: What Do Men Have to Do with It?” *Current Sociology* 49 (6): 23–37.
- Messerschmidt, James W. 1997. *Crime as Structured Action: Gender, Race, Class, and Crime in the Making*. Thousand Oaks: Sage.
- Messner, Michael A. 2007. *Out of Play: Critical Essays on Gender and Sport*. Albany: State University of New York Press.
- Nandy, Ashis. 1983. *The Intimate Enemy: Loss and Recovery of Self under Colonialism*. New Delhi: Oxford University Press.
- Paz, Octavio. 1990 [1950]. *The Labyrinth of Solitude. Enlarged edition*. London: Penguin.
- Ravindra, Rukhmini Pandharinath, Sadani Harish, S.N. Mukund and V. M. Geetali. 2007. *Breaking the Moulds: Indian Men Looking at Patriarchy Looking at Men*. New Delhi: MAVA-Purush Uvach.

- Sideris, Tina. 2005. „‘You have to change and you don’t know how!’ Contesting what it means to be a man in a rural area of South Africa.” In Graeme Reid and Liz Walker (eds). *Men Behaving Differently*. Cape Town: Double Storey Books, 111–137.
- Silberschmidt, Margrethe. 2004. „Men, male sexuality and HIV/AIDS: Reflections from studies in rural and urban East Africa.” *Transformation* 54: 42–58.
- Viveros Vigoya, Mara. 2001. „Contemporary Latin American perspectives on masculinity.” *Men and Masculinities* 3 (3): 237–260.
- Wajcman, Judy. 1999. *Managing Like a Man: Women and Men in Corporate Management*. Sydney: Allen-Unwin.

Jól látszani, jót játszani

Adorjáni Panna, szerk. „Nők a színházban.” *Játéktér* 2016/5.1. szám, 1-101. ISSN 2285–7850. Ára: 650 Ft.

A *Játéktér* 2016-os tavaszi száma az erdélyi magyar színházi közegben a nők helyzetére fókuszál. A tartalomjegyzéket átböngészve aztán kiderül, hogy ez csak részben igaz: a számban érdekesnek ígérkező, női témákkal kapcsolatos írások gyűltek össze, ám mivel a lap a szélesebb színházi közönségnek is szól, aktuális kritikákat is tartalmaz, amik nem feltétlenül kapcsolódnak a fókuszhoz. A szerkesztői előszóban Adorjáni Panna a feminista beszédmóddal igyekszik kapcsolatba hozni a kiadvány célkitűzéseit, szövegeit anélkül, hogy konkrétan utalna bármelyik írásra. A feminizmus perspektívája persze óhatatlanul kapcsolódik a női témához, a szerkesztő ugyanakkor úgy véli, hogy Erdélyben nincs meg a megfelelő regiszter ahhoz, hogy a nők színházbeli szerepét adekvát módon jellemezni és elemezni tudjuk (4). Ebben a tekintetben a szám diskurzusteremtő vállalkozásnak is tekinthető: ahogy a nő helyét keressük a kortárs erdélyi színházban, úgy keressük a megfelelő feminista beszédmódot is, sőt, úgy próbáljuk a feminizmust a hétköznapi (kritikai) beszéd részévé is tenni.

Bár a felvezetőben — ami egyébként meglehetősen lazán kapcsolódik a számban publikált szövegekhez — szóba kerül ugyan az „egyedülállóan zseniálisnak felmutatott fehér-heteró-középkorú-férfi narratíváktól” való elhatárolódás (3), az írások egy részében, ahogy látni fogjuk, nem mutatkozik markáns női vagy feminista látásmód. Sőt, mintha néha az említett férfinézőpont (akár az újságírói kérdésekben is) olykor a kelleténél hangsúlyosabban fel is bukkanna. Talán éppen az útkeresés része ez is, és lehet, hogy pont az ilyen vélemények, álláspontok, hozzászólások részletes elemzésével érhető el az, hogy egyszer csak élesen és reflektáltan el tudjuk különíteni azokat a perspektívákat, amik megteremthetik a megfelelő kontextust és nyelvezetet a (színházi) nőkről való beszédhez. Másrészt a *Játéktér*, úgy tűnik, sokféle színházi-művészi-alkotói hangot szólaltat meg, széles olvasóréteget céloz, ezért aztán helyet kell, hogy kapjon benne mindenféle vélemény és állásfoglalás.

Dicséretes, szimpatikus, és demokratikus törekvés ugyanakkor, hogy a szerkesztők a színházi világ egyenrangú résztvevőinek tekintik a kritikusokat, színháztudósokat, drámaírókat egyaránt. Emiatt a szám nagyon vegyes — és különböző kritériumokkal bíró — műfajokat hoz: van itt kritika, interjú,

tanulmány, esszé, szakfordítás, kép és dráma. A változatosságot tehát nemcsak az írások különböző színvonala okozza, hanem a széttartó zsánerek, amiknek nem mindegyikét lehet vagy kell szorosán a témához kapcsolnunk. Alapvetően olvasóbarát szövegekről van szó, ezt az előadásrecenziókon és az interjúkon kívül a tanulmányok, esszék és a fordítások is igyekeznek szem előtt tartani.

Az első szekció mindjárt a színikritikáké, amik tematikusan nem nagyon kötődnek a szám célkitűzéseihöz, hiszen az aktuális színházi felhozatal adott. **Kovács Bea** „**A néző élete és... élete**” Radu Afrim *A néző élete és halála* felszínes történetekben elmesélve című temesvári rendezését vizsgálja. Afrim rendezése megfordítja a hagyományos színházi funkciókat, az előadásban a néző kerül görcső alá, az ő reakcióiból, gesztusaiból csinál előadást. **Lovassy Cseh Tamás** Michal Dočekal Kafka-rendezését, az *Amerikát* vizsgálja („**Dočekal Kafkája**”); a kritikus szerint az előadás az izgalmas térhasználat és a történet adta lehetőségek ellenére túlságosan is nézőbarát, nem alakít ki semmifajta kritikai attitűdöt a befogadóban. **Proics Lilla** „**Látszik, milyen szép**” című Sirály-kritikája méltatja az előadást, főként a színészi játékot. **Varga Anikó** „**Fenségeknek tetszeni**” című írása Sardar Tagirovsky sepsiszentgyörgyi *Úrhatnám polgárát* értékeli; véleménye szerint az előadás nem elég éles és reflexív, a barokkos képek és hatások inkább a tetszést célozták. A „**Nő és közösség — hullámtörésben**” című alapos elemzésben — **Bodó Márta** cikke — aztán végre előkerül a nő. A kritikai szekcióban elhelyezett írás inkább esszé, semmint kritika, a hosszas elemző fejtegetés inkább a főszereplő nőalakra, Bess McNeillre koncentrál, nem a produkció egészére. Annak ellenére, hogy az előadás nem utánozza a mozit (Lars von Trier *Hullámtörés* című filmjét), a szerző végig a filmbeli referenciák mentén elemzi Besst, ezért kissé zavaró, hogy egy darabig nem is válik világossá, melyik alkotás is a kritika tárgya. Tom Dugale 2015-ös kolozsvári rendezése nem követi Lars von Trier hangsúlyait, ami talán nem baj, hisz, bár az értelmezésben nyilván összejátszanak, két autonóm alkotásról beszélünk. Tehát sem Vivien Nielsen színdarab-adaptációjának, sem a rendezésnek nem kell követnie a mozis változatot, ám a kritika mintha felróná ezt mindkettőnek. Az viszont talán sokkal érvényesebb és több kifejtés igénylő meglátás lenne, hogy az előadás több hangsúlyt helyezhetne a társadalmi mondanivalóra/társadalomkritikára, amit a női áldozathozatal tematizálása hozhatna magával.

A folyóirat ezt követő része négy női interjút tartalmaz, és legfőbb tanulságuk az, mennyire jelentős és fontos az interjúkészítő felelőssége az alanyok láttatásában, megmutatásában. [És bár nem interjú, de bizonyos szempontból ebbe a szekcióba tartozna **Kovács Levente** Kacsir Mária bukaresti színikritikusról szóló írása („**Kacsir Mária, a varázslat elemzője**”), ami viszont később, az esszék között kapott helyet.] Novák Eszter szélesebb

körben ismert rendező **Tasnády-Sáhy Péter**nek a nagyváradi Szigligeti Színház művészeti vezetőjeként adott interjút „**Sűritett idő**” címmel. A beszélgetés kronologikusan követi végig Novák Eszter rendezői pályáját, mintha egy életrajzi beszélgetés lenne, pedig a szám tematikus volta okán talán szerencsésebb lett volna egy fókuszált interjút készíteni, hiszen a rendező eddigi életpályája talán több más forrásból is kideríthető. Novák elég ismert és elismert alakja a magyar színházi életnek, és lehet, hogy érdemtelenül esik kevesebb szó róla, mint más, jobban pozícionált női rendezőről. Néhány konkrét, tényleges alkotási folyamatokra, tervekre irányuló kérdéssel árnyaltabb képet kaphattunk volna.

A B. Fülöp Erzsébet színésznővel készített interjú — **Kulcsár Andrea**, „**Vérrel, könnyel, takonnyal**” —, főként a kérdések miatt véleményem szerint szintén nem képvisel eléggé határozott irányt. A beszélgetésből egy sokoldalú művészt ismerhetünk meg, aki a játékon túl a színház több területével is foglalkozik. A színészet nyilván a testet eleve előtérbe helyező tevékenység, B. Fülöp pedig az egyik kérdésre válaszolva arról beszél, hogy míg a testtel való játék az egyik legfontosabb színészi eszköze, a tekintet használatát rendezői kérésre meg kellett tanulnia. Nem is csupán emiatt, de a lapszámban vállalt feminista diskurzussal való kísérletezés okán is kimaradhattak volna az ilyen aligha szerencsés kérdések, mint: „Másfajta szépség vagy, nem a tipikus, média által sztárolt cicababa. Hogyan élted meg az eddigiekben ezt az adottságot?” (32). Tudható, hogy a szépség egyrészt nem színészi képesség, másrészt a színpadi jelenléthez igazán semmi köze. Az ilyesmi helyett szívesebben olvastunk volna a valódi jelenlétről akár tapasztalati, akár tudományos megközelítésből. (B. Fülöp Erzsébet doktorált teatrológus is.) A „**Hogy az egyensúly megmaradjon**” című, Szalma Hajnalka színésznővel készült beszélgetés (**László Beáta Lidia** munkája) Csehov női karakterei mentén indul, majd hamar eljutunk a színházbeli férfi-női hierarchia kérdéséig. A színésznő szerint a férfiaknak fontosabb a szakmai figyelem, mint a nőknek (36), a nőknek viszont bízniuk kell a hagyományos női princípiumokban, azaz a gyöngédségben, a szeretetben, a kitartásban, és bár szükség van a bátorságra és a határozottságra, nem előnyös, ha túl sok van ezekből (37). Az újságírói kérdésekre kiderül, hogy Szabó Hajnalka azért kedveli a nem szokványos női karaktereket (mint Shakespeare Olivíája vagy Strindberg Julie-je), mert ott mást, másképp lehet megmutatni. A korábbi két beszélgetéssel ellentétben itt elhangoznak provokatívabb, lényegbevágóbb kérdések, bár azért a „radikális” jelzővel, amivel az interjúkészítő a színésznőt illeti, nehéz egyetérteni. Az utolsó ebben a szekcióban **Brassai Eszter** Boros Kingával való beszélgetése („**Kőszínházon innen és túl**”). Főként a riportalanynak köszönhetően fontos dolgok hangzanak el a rendezői színház autoriter természetéről, a nem mainstream színházi előadásokat mellőző

színkritikáról, az új és másfajta alkotói módszerektől való idegenkedésről, a kifejezetten női témák vagy a testiség színházban való megjelenítéséről. Ennek kapcsán szívesen olvastam volna elemzést — akár ebben a lapszámban — a *Terminus* című produkcióról, amiben Boros Kinga alkotóként vett részt, és aminek az alapos kritikai recepciója az akkori bemutató után elmaradt.

A tanulmányok szekciójában izgalmas témát pendít meg **Szilágyi-Palkó Csaba** írása („**Nadrágszerepek, nőimitátorok**”), amiben középkori és reneszánsz *cross-dressing* hagyományából kiindulva az „ellenkező Nem ruháiba való színpadi bebújás destabilizáló hatásáról” (44) ír. A destabilizálás helyett talán pontosabb lenne felforgatásról beszélni, mindenesetre a téma érdekes elemzési szempontokat vetne fel, ám a kifejtés elmarad. Az írás inkább ismeretterjesztő jellegű, Szilágyi-Palkó rengeteg példát hoz a század elejéről és a kortárs színházi gyakorlatból is. Hiányolom az elemzéseket, a következtetéseket, Szilágyi-Palkó csupán a jelenség(ek) saját korabeli recepcióit idézi, és konklúzióként csak annyit említ, hogy a nézők a nézés aktusa által beteljesítik a saját életüket strukturáló normák áthágása iránti vágyukat. A *cross-dressing* minden színháztörténeti korra kiterjedő gazdag szakirodalma mutatja, hogy ennél azért jóval árnyaltabb, a kortárs előadóművészetekben újabb és újabb jelentéstartalmakkal bővülő jelenségről van szó.

Cvikker Katalin a „**Nők az erdélyi színházban, avagy a kisebbség kisebbségben**” című közlése fontos adatokat tár elénk a nők színházi életben való alulreprezentáltságáról. Az arányeltolódás persze nem meglepő; a színházba járók javarészt nők, míg a fontos színházi pozíciókat és szakmákat — talán a teatrológia, a látványtervezés és a koreográfia kivételével — férfiak töltik be.

Visky András tanulmánya („**A mainstream vége**”) az általa posztszínháziként jellemzett jelenségeket fedi fel, és arra keresi a választ, mi maradt a kilencvenes évek nagy neveinek (Strehler, Grotowski, Brook) színháza után. Meglátása szerint az egyik út a népszerű, tradicionális, közönségcsalogató és „klasszicista” színházmodell, a másik pedig a tüntetően és radikálisan avantgarde törekvéseket követő irány. Felveti egy harmadik lehetőség, a közvetlen önfelismerést, az aktív nézői jelenlétet biztosító színház lehetőségét, ahol megteremtődne a „tőlünk különböző Másikkal” való dramatikus azonosulás (58). Visky tanulmánya megint nem közvetlenül a nők helyzetéről szól, mégis talán ebben a harmadikfajta színházban kell elképzelnünk a nők (és más, érzékenyen vizsgálандó társadalmi témák) megmutatását.

Parászka Boróka („**Válság és valóság**”) a *dráMázat 2015* című drámaválogatás kapcsán a társadalmi problémák érzékeny megfogalmazásának szükségességéről ír, amibe fontos komponensként

beletartozik az újradramatizált nemi szerepek kérdésköre is. Hoz néhány példát az ún. „gendertudatos” és „genderméltányos” rendezésekre, előadásokra, ám kiemeli, hogy a színdarabíró sem tud másból dolgozni, mint a társadalmi tapasztalatokból, mint például a tabusítás. Ennek megfelelően a szövegek kevésbé érzékenyen vagy reflektáltan nyúlnak olyan témákhoz, mint a család vagy a férfi és női szerepek. Ez bizonyos értelemben visszalépés, ha a fent említett előadások kontextusában olvassuk őket. Hasonló színvonal- és nézőpontingadozásról számol be **Bodó Márta** a *dráMázat I. 2013*-as kötete bírálatában („**A »nagy« drámára várva**”).

Egy másik recenzióban **Adorjáni Panna** a *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*ot mutatja be („**Társadalmi nemek és igenek**”), és hiánypótló kezdeményezésnek tartja abban a tekintetben, hogy feltárja a közép-kelet-európai feminizmus ideológiai beágyazottságát, kontextusait. Méltatja a tanulmányok magas színvonalát, valamint azt az erényt, hogy a TNTeF állandó fórumot biztosít szakfordításoknak és recenzióknak is.

A *Játéktér* 2016-os száma néhány fordítást is közöl. **Lesley Ferris** „**Színre vinni a nők elleni erőszakot**” című szövege kanonikus drámák alávetett nőalakjaival foglalkozik, kérdésfeltevése pedig az, mi lehet a célja a nőket megalázó jeleneteknek a drámákban, illetve az azokat adaptáló előadásokban. Szól a téma középkorig visszavezethető kulturális hagyományairól, előveszi a korabeli nőgyalázó szövegeket, és összekapcsolja őket azokkal a Shakespeare-drámákkal, amelyekben a nő alávetett vagy megzabolázandó szereplő. A Ferriséhez hasonló, nagy drámaírókat dekanonizáló szövegeket nem nagyon szokták magyarra fordítani, úgyhogy a szöveg (és megjelentetése) azért is szimpatikus, mert megerősíti: a feminista nézőpontot nemcsak kortárs, de például koramodern szövegek kapcsán is fel lehet vetni. Azt meg kell jegyezni azonban, hogy az említett görög és angol reneszánsz drámák esetén a rendezőnek sok lehetősége van, ezért a nézőpontot nem a rég halott szerzőn, sokkal inkább a színházi alkotókon lehet számon kérni. Más a helyzet a kortárs alkotókkal, hiszen, ahogy **Adele Dittrich Frydetski** is megerősíti „**A tekintet visszafordítása**” című tanulmányában, a kortárs színháznak sokkal több lehetősége van a heteronormatív színházi mátrix törvényeinek (80) átírására. A tanulmány a She Pop és a Schwenk nevű formációk néhány előadásának elemzésével mutat be néhány performansz-színházi, illetve posztdramatikus projektet, amik sikeresen abszolválják ezt a feladatot példát mutatva ezzel a magyar nyelvű színházi törekvéseknek is.

A lapszám *Határátlépések* című részét **Sebestyén Rita** Deepa Pujanival, a Nemzetközi Színkritikusok Egyesületének elnökségi tagjával készített interjúja adja („**Látni, amint megtörténik**”). Megint egy fontos

interjú nemcsak a kritika mainstream újságíráson belül elfoglalt helyéről, de a kritikusok társadalmi diskurzusban való szerepéről is. Érdekes, hogy az indiai színházi trendek kapcsán felmerül egy örökké visszatérő kérdés/probléma: a nőközpontú drámaszövegek és az erős női karakterek színpadi megjelenítésének hiánya.

A lapszám **Gianina Cărbunarui „Metro is Everywhere”** című monodrámájával (fordító: Boros Kinga) zárul. A metró a nézés helyszíne, a főszereplő 30 fölötti Nő azonban nemcsak néz, őt magát is folyamatosan bámulják. A jelenetsor tulajdonképpen társadalmi láttelel, aminek a Nő — akár aktív ágense vagy csak a történetek elszenvetője —, csakis a vesztese lehet. Az első lépés, hogy ezt kimondjuk, elmeséljük, ahogy Cărbunarui, vagy ahogy a *Játéktér* „Nők a színházban” című számának némelyik szövege teszi.

*Oroszlán Anikó
Pécsi Tudományegyetem*

A társadalmi nemek problémájának megközelítései mai magyar kutatásokban

Kovács Mónika szerk. *Társadalmi nemek: elméleti megközelítések és kutatási eredmények.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2017. 236 oldal. ISBN 978-963-284-835-8.

A társadalmi nemek tudománya — ismertebb nevén „gender” — kérdéseivel foglalkozó szakirodalom, követve a nemzetközi trendeket, öröndetes módon egyre bővül Magyarországon is. 2017-ben jelent meg Kovács Mónika szerkesztésében a társadalmi nemek vizsgálatával foglalkozó kurrens interdiszciplináris kutatásokat és elméleti megközelítéseket tartalmazó tanulmányokból álló kötete, az ELTE Eötvös Kiadó gondozásában. A kötet címe: *Társadalmi nemek: Elméleti megközelítések és kutatási eredmények.*

A kötet egy konferencia anyagára épül, melyet az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya 2016. május 26-án rendezett a társadalmi nemek kutatásának eredményeiről (<http://mta.hu/esemenynaptar/2016-05-24-tarsadalmi-nem-elméleti-megközelitese-kutatasi-eredmenyek-300>). A könyv bemutatójának alkalmából létrehozott Facebook oldal szerint az MTA ezzel a konferenciával „egyenjogúsította” a társadalmi nemek tudományát, a többi tudományos témával egyenrangúnak elismerve ezt a kutatási területet is. Az a kérdés, hogy a konferencia megrendezése valóban gesztus értékűnek mondható-e az MTA részéről, nem vitatható. Ugyanakkor fontos megemlítenünk, hogy ezt a konferenciát évek óta rendszeresen megrendezett tudományos konferenciák sorozata előzte meg a témában, mint például a Szegedi Tudományegyetemen 2005 óta évente rendezett konferencia sorozat, a Budapesti Corvinus Egyetemen tartott konferenciák, vagy a Magyar Szociológiai Társaság Feminizmus szekciója által szervezett panelek, melyek nyomán a társadalmi nemek témája iránt egy nyitottabb, befogadóbb közeg és kultúra jött létre a magyar tudományos életben. Azonban, ahogy a kötet tanulmányai is mutatják, a jelenlegi társadalmi és tudományos helyzettel feminista szemszögből korántsem lehetünk elégedettek.

A kötet 14 fejezetet tartalmaz, melyek jó része, a „**Bevezető**” szerint, a konferencián elhangzott előadásokon alapul, de bekerültek a kötetbe olyan tanulmányok is, amelyek idő hiányában nem fértek bele az egynapos konferencia programjába. Jó lett volna, ha a Szerkesztő jelzi a szövegek megoszlását, vagy a kötetben Függeléként közreadja a konferencia

programját. A közreadott tanulmányok nagy része a pszichológia témaköréből merít, de képviseltetik magukat más tudományterületeket is, mint például a szociológia, diszkurzuselemzés és politológia. A tanulmányok többnyire hazai empirikus kutatásokon alapuló írások, de bekerültek átfogó, korábbi kutatásokat összegző tanulmányok is, vagy a társadalmi nemek kérdésének valamely aspektusát elméleti szempontból taglaló írások is. A feldolgozott témák meglehetősen szerteágazóak, leginkább a feminizmus, a női-férfi gondolkodás és attitűdök különbségei, a szexizmus válfajai, valamint a különféle társadalmi ideológiákkal és identitásokkal kapcsolatos témák kerülnek előtérbe. Az alábbiakban röviden kitérünk az egyes tanulmányok tartalmára.

A kötet nyitó tanulmánya **Pléh Csaba (CEU) és Boross Otilia (PPKE)** „**A nemek hatása a megismerési folyamatokban**” című írása. A szerzők a területen végzett korábbi empirikus kutatások alapján összegzik a perceptuális és kognitív folyamatokra jellemző nemi különbségeket. Az összegzés átfogó és alapos, röviden kitér azokra a módszertani problémákra, amelyeket ezek a vizsgálatok felvetnek. A szerzők ismertetik Doreen Kimura következtetéseit, aki abból a szempontból vizsgálta a kognitív folyamatokat, hogy a férfiak és nők miben teljesítenek jobban egymásnál. Eszerint a nők jobbak a támpont emlékezetben, az észlelési sebességük gyorsabb, nagyobb a verbális fluenciájuk, a szavakra jobban emlékeznek, gyorsabban számolnak, gyorsabban mozgatják az ujjukat. A férfiak ezzel szemben jobbak az útvonalak megjegyzésében, a vonalirányok megállapításában, a térbeni vizualizációban, a mentális forgatásban, a matematikai következtetésben, és a testen kívüli mozgásban (célba dobás). A szerzők a sokféle kognitív képességre vonatkozó adatok megvitatása után azt a következtetést vonják le, hogy a kognitív képességbeli különbségek férfiak és nők között tulajdonképpen nagyon kicsik, és agyi, vagy hormonális különbségekkel jobban magyarázhatóak, mint evolúciós elméletekkel.

A következő tanulmányt **Borgos Anna (MTA TTK Kognitív Idegtudományi és Pszichológia Intézet)** jegyzi, írásának címe: „**Pszichoanalitikus elméletek nőiségképe Freudtól a feminista pszichoanalízisig**”. A kiváló elméleti összefoglalóban a szerző részletesen bemutatja a freudi nőképet, ami leginkább a pszichoszexuális fejlődés normatív jellemzőire vezethető vissza: az Ödipusz-komplexusra, a lányok kasztrációs komplexusára, alapvetően passzív beállítódására, és (férfiakhoz viszonyított) fogyatékoságaira. A szerző szerint Freudnak ezek az elgondolásai nagyrészt kora sztereotíp nőképében gyökereznek. A szerző ezután részletesen tárgyalja Freud kortársainak — elsősorban a női analitikusoknak, bár megemlíti a magyar Ferenczit is — a freudtól eltérő nőképeit, majd áttér a Freudi nőkép feminista kritikái olvasatainak részletes

elemzésére. Itt szó esik mindazokról az elméletalkotókról — Juliet Mitchell, Nancy Chodorow, Jessica Benjamin, Luce Irigaray, Julia Kristeva, és Judith Butler —, akik rekonstruálták, és újra értelmezték, kikezdték a freudi pszichoanalitikus nőképet.

A harmadik tanulmány **Kovács Mónika (ELTE PPK) és Szabó Mónika (ELTE PPK)** saját empirikus vizsgálatain alapuló írása: **„Társadalmi nem és szexizmusok: A nemi hierarchiát igazoló nézetrendszerek elfogadása és elutasítása”**. Vizsgálatukban magyar, nem reprezentatív mintán — számos más izgalmas eredmény mellett — azt találták, hogy felnőtt nők körében az ellenséges szexizmus a radikális-szocialista feminizmussal fordított arányban függ össze, viszont a konzervativizmus elfogadásával jelentős, pozitív irányú összefüggést mutat nem csak az ellenséges, de a jóindulatú szexizmus is. Emellett a radikális-feminista attitűdökkel való egyetértés jelentős együtt járást mutat a férfikkal kapcsolatos ellenséges attitűdökkel.

Nagy Beáta (BCE) írása, **„Szervezetek és nemek”** címmel, azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy az üzleti szervezetekben milyen egyenlőtlenségi rendszerek vannak, és hogy ezek működését hogyan lehet beazonosítani és elemezni annak érdekében, hogy a szervezetek hatékonyabban és méltányosabban működjenek. Ennek során elméleti összefoglalójában megvitatja az egyenlőtlenségek reprodukálásának folyamatait a szervezeteken belül, és az univerzális munkavállaló alakját, ami a férfiakat tekinti kiindulópontnak, ami miatt a munkavállaló nők eleve hátrányos helyzetből indulnak.

A női munkavállalással foglalkozik **Gregor Anikó (ELTE TÁTK)** tanulmánya is — **„A részmunkaidős foglalkoztatás dilemmái”** —, amely a hazánkban is egyre népszerűbb, ám az EU-ban a legalacsonyabb arányú női részmunkaidős foglalkoztatás kérdéseit vitatja meg. Mennyiben alkalmas ez a foglalkoztatási forma arra, hogy a gyermekes nőket visszacsábítsa a munkaerőpiacra; mennyire alkalmas a jelenlegi jogszabályi környezet arra, hogy ilyen típusú munkakört válasszanak a kisgyermekes nők; és mik a hátrányai a munkavállaló számára ennek a típusú foglalkoztatásnak. A statisztikák alapján úgy tűnik, egyelőre inkább a magasan képzett nőknek éri meg részmunkaidős állást választani.

Pálóczi Bence (BCE) és Nagy Beáta (BCE) tanulmánya — **„Nemi sztereotípiák a mese- és gyerekkönyvekben”** — saját empirikus kutatásukat foglalja össze, amit a magyar gyermekkönyvpiac felmérésével végeztek. Eredményeik azt mutatják, hogy a magyar gyermekkönyvek — illeszkedve a nemzetközi trendekbe — gender sztereotípiákra épülnek: a főszereplők és címszereplők között több a férfi, mint a nő; a férfi szereplők változatos és izgalmas aktivitásokat végeznek, míg a női szereplőket inkább az

otthon és a család szférájával kapcsolatos aktivitásokkal jellemzik a szerzők; a férfi és női karakterek leírására használt jelzők szintén a hagyományos sztereotíp vonásokat tükrözik. Érdekes jellemző, hogy a gender-sztereotíp ábrázolásmód alól a fiatalabb, vagy női szerzők sem kivételek.

Pléh Csaba (CEU), Forgács Bálint (Université Paris Descartes) és Fekete István (Universität Oldenburg) tanulmánya — **„Nemi sztereotípiák hatásai magyar egyetemistáknál: Egy empirikus elővizsgálat adatai”** — elsőként azt a kérdést vizsgálja, hogy vajon a BME egyetemistáinak önjellemzéseiben mennyire mutatkozik meg az az elfogadott nézet, miszerint a nők empatikusabbak, a férfiak viszont inkább rendszerező gondolkodásúak, valamint az autista gondolkodás bizonyos jellemzőivel is rendelkezhetnek. A vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy a BME női és férfi hallgatói valóban elkülöníthetőek ezeknek a dimenzióknak a mentén. A szerzők ugyanakkor azt is megvizsgálták, hogy az egyes szakokon tanulók között vannak-e különbségek, vagyis amennyiben valaki reáltudományt hallgat rendszerezőbb gondolkodású, empatikusabb vagy autistább-e a humán tudományt hallgató társainál. Az eredmények itt már nem voltak ilyen egyértelműek. Az empátia magasabbnak bizonyult a társadalomtudományi tanulmányokat folytató diákok, mint a mérnöki, illetve természettudományt hallgatók körében, azonban a rendszerezés esetében nem volt kimutatható különbség. Más szóval, a magasabb empátia nem jár szükségszerűen együtt alacsonyabb rendszerezéssel. A szerzők által feltett másik kérdés egy evolúciós magyarázattal indokolt nemi sztereotípiára vonatkozik: Vajon a férfiak és nők eltérően ítélik-e meg a lelki és szexuális hűtlenséget? Eredményeik azt mutatják, hogy a nők érzékenyebbek az érzelmi megcsalásra, míg a férfiak mindkét megcsalási fajtát egyformán zavarónak tartják.

A következő tanulmányt — **„A felelősség paradoxona: a nemi erőszak mítoszok elfogadása és a társas identitás összefüggései”** — **Nyúl Boglárka (ELTE PPK), Ferenczy Dávid (ELTE PPK), Kende Anna (ELTE PPK) és Szabó Mónika (ELTE PPK)** jegyzi. Kutatásukban a Kiss László és társai által, az '50-es években elkövetett csoportos nemi erőszak megítélését vizsgálták, konkrétan azt, hogy a válaszdó által az elkövetőnek és önmagának tulajdonított, az ügy megítélése szempontjából relevánsnak ítélt társas identitás befolyásolja-e a nemi erőszak megítélését. Egy második vizsgálatot is lefolytattak azt követően, hogy az áldozat is kamerák elé állt, és az elkövető vallomást tett. E vizsgálat tárgya az volt, hogy hogyan változott meg az adott ügyben a nemi erőszak és az elkövető megítélése, és a különböző identitásdimenziók jelentősége, amikor biztossá vált, hogy nemi erőszak történt. A vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy a nők jobban elítélik a nemi erőszakot, mint a férfiak. Kis karrierjét morálisan felmentő tényezőnek tekintették azok, akik jobban hittek a nemi erőszak mítoszokban

(ez érvényes volt még a második vizsgálat során is), valamint, azok, akik sportrajongók és/vagy kormánypártiak voltak. Azok viszont, akiknek az ellenzéksége és érintettsége volt fontos inkább elítélték Kisst. A szerzők azt a következtetést vonják le, hogy ha egy csoportba tartozónak érzi magát a személy az elkövetővel, akkor hajlamosabb őt felmenteni, míg ha külső csoport tagjának látja, akkor elítéli őt — legalább is az általuk vizsgált magyar minta esetében.

A következő izgalmas tanulmányt **Vida Katalin (ELTE PPK)** és **Kovács Mónika (ELTE PPK)** neve fémjelzi. Az írás címe: **„A token helyzet és a meritokrácia illúziója: a kivétel erősíti a szabályt?”** A szerzők saját empirikus kutatást végeztek azzal a kérdésfeltevéssel, hogy a nők szervezetben belüli token helyzetét mennyire tekintik igazságos megoldásnak a vizsgálat résztvevői. A vizsgálati személyek — női egyetemi hallgatók — egy kérdőívet kaptak kitöltésre egy fiktív diákszervezettel kapcsolatban, a kérdések látszólag a hallgatók diákszervezetekkel kapcsolatos attitűdjeit igyekeztek felmérni, különös tekintettel a nők arányára a vezetőségben. A vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy a résztvevők bármilyen kvóta bevezetését igazságosabbnak tartották a jelenlegi 2%-os női aránynál a vezetőségben, és szimpatikusabbá vált számukra ettől az intézkedéstől a szervezet, még akkor is, ha ez nem jelentett érdemi változást a nők pozíciójában.

Lantos Nóra Anna (ELTE PPK) **Nagy Boglárka (ELTE PPK)** és **Kende Anna (ELTE PPK)** saját empirikus kutatásukra alapuló tanulmányukban — *„És ki fog fellépni a nők jogaiért? A mobilizáció lehetőségei és korlátai hátrány és privilégium mentén”* — a szexizmus összefüggését vizsgálták a kollektív cselekvéssel. Eredményeik azt mutatják, hogy a férfiak szexistábbak a nőknél, és a kollektív cselekvés iránti hajlandóságban is eltérő a két nem hozzáállása. Társadalmi igazságtalanság esetén a nőknél a változást célzó cselekvés volt a legnépszerűbb választás, ezt követte a mérsékelt cselekvés és az inaktivitás, míg a férfiaknál az inaktivitás állt az első helyen, ezt követte a változást célzó cselekvés, majd a mérsékelt cselekvés. Ugyanakkor a vizsgálati személyeknek a kísérlet végén adott értékelései arról tanúskodtak, hogy kritikusan viszonyultak a kérdéskörrel kapcsolatosan megfogalmazott feminista álláspontokkal szemben, többen nem láttak problémát a nők jogaival kapcsolatosan a mai nyugati társadalmakban.

Szabó Mónika (ELTE PPK) és **Kovács Mónika (ELTE PPK)** tanulmánya — **„A feminizmus szociálpszichológiája: attitűdök, identitás és cselekvés”** — szintén saját empirikus kutatásukra épül, melyben a feminizmussal kapcsolatos ideológiák és nemi szerep identitások feltárására egy nem reprezentatív, nagymintás online kutatást végeztek, felnőtt nők körében. A válaszolók megközelítőleg fele-fele arányban tartották magukat

feministának, ill. nem feministaként. Az antifeministák aránya kimondottan alacsony volt. A feminista identitás összefüggést mutatott a feminista attitűdök elfogadásával, azonban e kettő nem volt megfeleltethető egy az egyben egymásnak. A szerzők következtetései szerint a nők ügyeivel való azonosulás önmagában még nem vezet cselekvéshez, és társadalmi változásokhoz. Ez utóbbihoz szükség van az egyenlőségelvű nemi ideológiák elfogadására, és ebből következően a szexizmus és az intézményesült igazságtalan szerepleosztás elutasítására.

Szemán Dénes (ELTE PPK) és Szabó Mónika (ELTE PPK) írása — **„Feminizmus férfiszemmel: Férfi identitások reprezentációi a feminizmushoz való viszony kontextusában online közösségi terekben”** — szintén egy saját empirikus kutatásra épül. A vizsgálatban különböző virtuális (Facebook) férfiközösségek narratíváiban feltárták, hogy miként tematizálódik a női szerephez és a nőiességhez, valamint a feminizmushoz való viszony, milyen módon jelennek meg a tradicionális férfiassághoz kötött normák, érzések és elvárások. Leginkább az antifeminista oldalakat vizsgálták a kutatók. Az eredmények azt mutatják, hogy a férfiasság diskurzusaiban megjelenik a férfiak sikeressége és státusza, mint norma, ellenpontjaként pedig ennek esetleges kudarcai, mint például az egyedüli családfenntartó szerep finánciális nehézségei. A kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy a vizsgálatban résztvevő csoportok tagjai érzékelik azt a társadalmi nyomást, amely az anyagi sikerességben méri a férfiasság értékét. A diskurzusokban szintén fellelhetőek voltak a femininitástól való félelem komponensei, a nemek közötti különbségek megszűnésétől való félelem, a homofóbia és a feminizmushoz való ellenséges viszony.

Pető Andrea (CEU) tanulmánya — **„Anti-gender, azaz a társadalmi nemek fogalmát, mint ellenségképet használó tudományos diskurzus megjelenése Magyarországon”** — a hazai tudományos körök gender-elméletekhez fűződő viszonyát vitatja meg. A szerző bemutat néhány, az anti-gender mozgalmakat tudományos alaposággal elemző politológiai, jogi, emberi jogi, feminista teológiai munkát, melyek már magyarul is hozzáférhetőek. Ugyanakkor részletes figyelmet szentel az anti-gender nemzetközi szintű mozgalmainak, a magyarra is lefordított publikációiknak, különös tekintettel egy, az MTA által kiadott lapban, a *Magyar Tudomány*ban megjelent anti-gender cikknek. „Minek köszönhető, hogy ezek a társadalmi nemeket, mint tudományos kategóriát megkérdőjelező cikkek megjelenhettek egy tudományos lapban?” — kérdezi a szerző. Ahhoz, hogy erre a kérdésre, és általában az anti-gender mozgalmak jelentette kihívásokra megfelelő választ adhassunk, a szerző szerint a társadalmi nemek kutatóinak új szövetségéseket kell keresnie, hogy elvegyék a társadalmi teret az egyre növekvő gyűlölet és kirekesztés elől.

A kötet záró tanulmányában — „**»Tesztoszteronpárt«-e még a Jobbik? Nemi különbségek és szavazási motivációk a néppártosodó Jobbik szavazótáborában**” — **Krekó Péter (ELTE PPK, Indiana University, Political Capital)** és **Kovács Mónika (ELTE PPK)** a European Social Survey (2015) adatainak alapján vizsgálják a Jobbik szavazótáborának nemi összetételét, attitűdjeiket és értékrendjét, ezek változásait 2010 óta. Eredményeik azt mutatják, hogy a Jobbik szavazótáborában kiemelkedő többségben vannak a férfiak a nőkhöz képest, még a 2015-ös felmérés alapján is. Bár a vizsgált időszakban a Jobbik szavazótábora jelentős bővülést tudott felmutatni, és a szavazótábor maszkulin vonásai is csökkentek, ez egyelőre nem eredményezte a nők növekvő támogatását. A Jobbik szavazóinak jellemző attitűdjének, az autoriter agresszivitásnak és tekintélyelvűségnek „feminin” dimenziójaként azonosított autoriter szubmisszióhoz tartozó két érték, a konformizmus és a tradicionalizmus, mind a férfi, mind a női jobbikos mintában alacsonyabbak voltak az átlagnál. Ebből a kutatók arra következtettek, hogy a modern radikális jobboldal által kínált politikai és pszichológiai élmény sokkal inkább a nonkonformizmushoz és a tradícióellenességhez, mintsem a szabálykövetéshez áll közel.

Összességében a kötetről elmondható, hogy a benne foglalt tanulmányok sokszínű képet rajzolnak a magyar társadalomról, különösen annak a társadalmi nemek kérdéseire, problémáikhoz való viszonyulásáról. A kötetben foglalt tanulmányok hasznos olvasmányként szolgálhatnak kutatóknak, szakembereknek és a téma iránt érdeklődő olvasóknak egyaránt.

*Berán Eszter
Pázmány Péter Katolikus Egyetem*

KONFERENCIAFELHÍVÁSOK

Storytelling for Refuge/Storytelling as Refuge, George Ewart Evans Centre for Storytelling, University of South Wales, Cardiff, 2018. április 6–7. A 300 szavas összefoglalót (jelezve benne, hogy panelt, előadást, vagy workshopot tervez előadni) az [eMail](#) címre kell küldeni. Határidő: **2018. január 15.** További [INFORMÁCIÓ](#).

EUPOP 2018, European popular Culture Association (EPCA) Charles University, Prague, 2018. július 24–26. Az absztraktokat (300 szó, Word-formátum, előadó neve, munkahelye, elérhetősége) [Kari Kallioniemi](#)nek kell küldeni. Határidő: **2018. február 27.** További [INFORMÁCIÓ](#).

Fashion, Costume and Visual Cultures, University of Zagreb, 2018. július 17–19. Absztraktok, 250 szó terjedelemben, (az előadó nevével, munkahelyével, elérhetőségével) Word-formátumban csatolva küldendő Sarah Gilligannak (Hartlepool College, UK), Petra Krpannak és Nina Katarina Simončičnak (University of Zagreb, Croatia) az [eMail](#) címre. Határidő: **2018. február. 23.**

Creativity, Knowledge, Cities, Digital Cultures Research Centre, UWE, Bristol, 2018. július 4–5. Összefoglalók 250 szóban (4 kulcsszóval, az előadó nevével, munkahelyével, elérhetőségével) küldendő az [eMail](#) címre. Határidő: 2018. február 2. További [INFORMÁCIÓ](#).

FOLYÓIRAT- ÉS KÖTETFELHÍVÁSOK

A *Feminist Media Studies* folyóirat „Commentary and Criticism” rovata „Post Weinstein: Gendered Power and Harassment in the Media Industries” címmel rövid, 1000 szavas tanulmányokat vár. A kéziratokat [Shelley Cobb](#)nak és [Tanya Horeck](#)nek kell elküldeni. Határidő: **2018. január 2.**

A *Cinema: Journal of Philosophy and the Moving Image* szerkesztősége tanulmányokat vár angol vagy francia nyelven a „Painting, Moving Images and Philosophy” című számába. A max. 500 szavas összefoglalókat [Susana Viegas](#)nak kell elküldeni egy rövid CV kíséretében. Határidő: **2018. február 1.** Az elfogadásról február második hetében küldenek értesítést. További [INFORMÁCIÓ](#).

A *Moment* folyóirat 2018. júniusi „Philosophy of Communication” száma kéziratokat vár. Határidő: **2018. március 15.** A szám szerkesztői: [Burcu Canar](#) és [Briankle G. Chang](#). További [INFORMÁCIÓ](#).

SZABADON LETÖLTHETŐ E-FOLYÓIRATOK

A *European Journal of Cultural Studies* folyóirat húszéves fennállását ünnepli. Ebből az alkalomból egy különszámot tesz közzé „On the Move” címmel. Szabadon letölthető egy hónapig, **2017. december 21-ig**. A szám [ITT](#) érhető el.

Az Intellect kiadó elindította a *Journal of Science & Popular Culture (JSPC)* folyóiratot. Ebből az alkalomból az első szám 2018. márciusi dátummal teljes terjedelmében letölthető [ITT](#).

A *Borderlands* folyóirat 16.1 száma teljes terjedelmében letölthető [ITT](#).

SZERZŐINKRŐL

BERÁN ESZTER a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Pszichológia Intézetének docense. 2004-2006 között részt vett a Budapest Pszichoterápiás Adatbázis adatainak összegyűjtésében és lejegyzésében. 2010-ben szerzett doktori fokozatot a pszichológia tudományok területén, az Eötvös Loránd Tudomány Egyetem Pedagógia és Pszichológia Karán. Doktori értekezésében a terápiás interakcióval foglalkozott, ezen belül a narratív perspektíva váltás diskurzus-szabályozó szerepét vizsgálta. 2016-ban megjelent Unoka Zsolttal közös könyve, melynek címe: *Élettörténetek a pszichoterápiában*. Tudományos kutatási területei közé tartozik a terápiás interakció elemzése, a narratív identitáskonstrukció vizsgálata, a kapcsolati háló kutatása, valamint a társadalmi nem/biológiai nem és szexualitás kérdéseinek pszichológiai összefüggései. Email: eszter.beran@yahoo.com.

CSABAI MÁRTA egyetemi tanár, a Szegedi Tudományegyetem Pszichológiai Intézetében a Személyiség-, Klinikai és Egészségpszichológiai Tanszék vezetője. Aktív szerepet töltött be a hazai egészségpszichológia fejlődésében. Az Alkalmazott Egészségpszichológiai Szakpszichológus Szakképzés egyik alapítója és szakmai vezetője. 17 kötete jelent meg önállóan és társszerzőkkel, továbbá oktatófilmek készítésében is részt vett. *Egészség, betegség és gyógyítás* című kötete angolul és farsi nyelven is megjelent, és számos országban használják az orvostudományban. Angliában, Olaszországban és Ausztráliában vett részt hosszabb tanulmányúton. A Gyógyító Nőkért Alapítvány alapítója és aktív munkatársa.

DUDOK FANNI alapszakon szabad bölcsészet - vallástudományt (2014), mesterszakon neveléstudományt (2016) hallgatott a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. 2017-ben megnyerte a XXXIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia 13. szekciójának Nevelés- és pedagógiatörténet alszekcióját. Alapvető kutatásai a Szegedi Tudományegyetem első időszakára vonatkozó levéltári kutatások, amelyek elsődleges források feldolgozására épülnek. Jelenleg a Szegedi Tudományegyetem Neveléstudományi Doktori Iskolájának doktorandusza, ahol a kelet-közép-európai térség oktatási rendszereinek fejlődésével és eredményességével foglalkozik. E-mail: dudok@edu.u-szeged.hu.

EDENBURG ANNA a Budapesti Metropolitan Egyetemen, Kommunikáció-és Médiatudomány szakon, Nemzetközi Kommunikáció szakirányon végzett 2017-ben. Jelenleg korábbi szakirányának megfelelően, a PR marketing területén dolgozik. „A transzszexualitás társadalmi konstrukciója: az identitás felépítése élettörténeti interjúkban” című mesterszakos szakdolgozatában, a hazánkban még kevésbé kutatott transzszexuális identitást társadalmi konstruktivista elméleti keretben tárgyalja. A jövőben fontosnak találja annak fejtegetését is, hogy a transzszexualitás mennyiben és miért válik legitimé, illetve épp ellenkezőleg, mennyire marad rejtve adott történelmi, kulturális kontextusban. E-mail: anna.edenburg@gmail.com.

GIRITLI NYGREN, KATARINA a szociológia adjunktusa, illetve a Forum for Gender Studies vezetője a Mid Sweden University-n. PhD-ját 2009-ben szerezte meg. Kutatómunkájában a kormányzati viszonyok különböző formáival foglalkozik, különös tekintettel a befogadás és a kizárás folyamataira a társadalmi nemek, az osztályok, illetve az etnicitás különböző kontextusaiban. Egyik kutatásának középpontjában az interszekcionális kockázatelemzés keretének kidolgozása áll. E-mail: Katarina.Giritli-Nygren@miun.se.

HORVÁTH MÁRK az ELTE MA hallgatója filozófiából, az Absentology társalapítója. Kutatási területe a posztmodernitás, a virtualitás és digitalizáció, a poszthumanizmus, a pesszimizmus és nihilizmus a filozófiában, illetve Bataille és Baudrillard filozófiája. 2016 márciusában jelent meg az első könyve *The Isle Of Lazaretto* (Lovász Ádámmal közösen). 2016 telén jött ki *Darkening Places* címmel második angol nyelvű kötete. A társadalmi gyorsulás jelenségéről szóló első magyar nyelvű könyv, a *Felbomlás és dromokrácia* szerzője Lovász Ádámmal. A halál és digitalitás kapcsolatát magyar nyelven elsőként vizsgáló, *A halál nekromediális szimulációja* című könyve az év végén fog megjelenni. Nyáron jelent meg a *Látomások a lefejezésről* című műve a szerzőpárosnak, amely magyarul elsőként mutatja be Georges Bataille filozófiai gondolkodását. E-mail: purplemark@hotmail.com.

HUDY RÓBERT a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Filozófia és Tudománytörténet tanszékének PhD hallgatója, a Társadalomelméleti Kollégium volt tagja. Doktori disszertációját a tudományos tudás közösségi és személyes megközelítésének kapcsolatáról írja. További érdeklődési területei a tudomány- és technológia tanulmányok és a társadalmi nem tanulmányok. E-mail: robert.hudy@gmail.com.

HUSZÁR ÁGNES az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskolájának megbízott oktatója. Tudományos tevékenységének súlypontjai: pszicholingvisztika, szociolingvisztika, gendernyelvészet. Legfontosabb monográfiái: *A gondolattól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbotlások tükrében* (2. kiadás; Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2015); *Bevezetés a gendernyelvészetbe. Miben különbözik és miben egyezik a férfiak és a nők kommunikációja és nyelvhasználata?* (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2009); *A nő terei* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2011). Ezen kívül rendszeresen publikál folyóiratokban: „A gender és a kommunikáció összefüggései: kommunikáció a munkahelyen. A különbségek, avagy ki a jobb?” *Economica. A Szolnoki Főiskola Tudományos Közleményei* 7 (2014); „[Nationalism and Hungarian Education Policy: Are the Literary Works of Cécile Tormay, József Nyirő, and Albert Wass Appropriate for the Hungarian School Curriculum?](#)” *AHEA* 7 (2014); „Genderizmus egy transzkulturális világban” *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica* (2015), „[A hiány helye: roma nők](#)” *TNT&F* 5 (2015).

JOÓ MÁRIA az ELTE BTK Filozófiai Intézetének nyugdíjazott oktatója, habilitált egyetemi docens, a Szegedi Tudományegyetem Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoport (TNT) külső tagja, rendszeres vendégelőadója. Fő kutatási területei a feminista filozófia (test, erősz), kortárs politikai filozófia (identitáspolitikai), posztstrukturalizmus (kontinentális filozófia), etika, egzisztenciális fenomenológia, főleg Simone de Beauvoir. Rendszeresen publikál hazai és nemzetközi folyóiratokban, szerkesztett kötetekben. Fontos publikációi az utóbbi években: „[The Second Sex in Hungary. Simone de Beauvoir and the \(Post\)-Socialist Condition](#)” *AHEA* 4 (2011); „Nach der Befreiung der Frau? Simone de Beauvoir in der post-sozialistischer Situation” in *Querelles: Jahrbuch der Frauen- und Geschlechterforschung* (2010); „A feminista elmélet és a (női) test”, *Magyar Filozófiai Szemle* 54 (2010). E-mail: joo.maria49@gmail.com.

LOVÁSZ ÁDÁM az ELTE Filozófiai Intézetének doktorandusza, az Absentology társalapítója és társszerkesztője. Kutatási területei közé tartoznak a spekulatív realista filozófia, a fenomenológia és a kontinentális filozófia, a nem-antropocentrikus filozófiai és társadalomtudományi paradigmák. 2016 során jelent meg, a *The System of Absentology in Ontological Philosophy* monográfiája, és a *Látomások a lefejezésről* című műve, amelyet Horváth Márkkal írt közösen és magyar nyelven elsőként mutatja be Georges Bataille filozófiai gondolkodását. Megjelenés előtt áll *Αξέρzet deterritorializációja* című észlelésfilozófiai monográfiája, várhatóan 2018 tavaszán jelenik meg. E-mail: adam.lovasz629@yahoo.com.

MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS (60) teológus és valláskutató, a SZTE BTK Vallástudományi Tanszékének alapító professzora. Első PhD-ját a Bécsi Egyetemen szerezte 1991-ben gyakorlati teológiából, második PhD-ját Pécsen nyelvtudományból 2011-ben. A Bécsi Egyetem habilitált magántanára 1996-tól, az MTA doktora 2014-től. Legfőbb kutatási területei a kelet- és közép-európai társadalmi és vallási átalakulás a rendszerváltás után, a magyar nyelvű vallástudomány története, regionális teológia, az új vallási mozgalmak Magyarországon. Legutóbbi könyvei: *Vallásnézet* (Kolozsvár, 2014); *Scientology in Deutschland* (Szeged, 2017); *Protestáns paradigma* (Budapest 2017).

NYHLÉN, SARA a politikatudományok docense, valamint a Mid Sweden University Forum for Gender Studies programjának kutatója. Doktori fokozatát 2013-ban szerezte meg a svédországi regionális politikai irányítás változásairól szóló disszertációjával. Kutatási területei közé tartozik a kritikai politikaelemzés, különös tekintettel a hatalmi viszonyok és a társadalmi nemek vizsgálatára. Legutóbbi kutatása a befogadó és kizáró gyakorlatok, illetve a fenntarthatóság kérdéseinek vizsgálata a társadalmi tervezés és megvalósítás terepén. E-mail: Sara.Nyhlen@miun.se.

OROSZLÁN ANIKÓ a SZTE Angol-Amerikai Intézetének PhD hallgatója volt 2004 és 2007 között. Doktori fokozatát 2014-ben szerezte meg a „*Floute me, Ile floute thee, it is my profesison*”. *Early Modern Improvisation as Resistance* című disszertációjával. Jelenleg a közoktatásban dolgozik. Érdeklődési területe a színháztörténet, az angol reneszánsz, a performanszelméletek, a kortárs színház, a komikum különféle aspektusai és a színész. Rendszeresen publikál tanulmányokat és színikritikákat. E-mail: a_oroszlan@hotmail.com.

SZÉKELY ZSÓFIA pszichológusként tanácsadás során régóta foglalkozik a szülés körüli traumák, szülés utáni állapotok témakörével. Autogén tréning (relaxáció) és Simonton-tréning oktató, az Integrált Kifejezés- és Táncterápiás képzés résztvevője. 2012-ben elvégezte a Vadaskert Alapítvány Szülés körüli pszichés zavarok terápiája c. akkreditált kurzusát. Emellett egyetemi oktatóként dolgozik a KRE Tanárképző Központjában. A PTE Pszichológia Doktori Iskola Elméleti Pszichoanalízis Programjának doktorjelöltje, kutatása a szülés körüli segítő kapcsolatok kvalitatív vizsgálatát foglalja magába. A védelem várható ideje: 2018. Főbb kutatási területei kritikai pszichológiai és feminista szemléletűek: nemek közötti egyenlőtlen viszonyok, bántalmazás, gyerekjogok. E-mail: zsofko@gmail.com.

ABSTRACTS

Gender Distribution of Students Enrolled in the 1930s at the Faculty of Arts, Ferenc József University, Szeged

Fanni Dudok

University of Szeged

My research presents preliminary findings about the foundation and history of the Faculty of Arts in Szeged and examines the composition of its students based on a complex system of characteristics. My main goal is to analyse the changes in the number of students in the period spanning from 1930 to 1939, with respect to the distribution of different confessional backgrounds and places of origin. My study especially focuses on Jewish students, whose presence in the academic field was a key issue in the given period. Furthermore, I place great emphasis on presenting gender differences. I carried out document analysis and quantitative data analysis. To provide grounds for this study, I researched the Csongrád County Archive and the University Collection of the University of Szeged. The research was later extended to include secondary sources, such as jubilee books and studies related to the relevant institutions.

The Social Construction of Transsexuality in Hungary

Anna Edenburg

Budapest Metropolitan University

This study explores the formation of transsexual identity from a social constructivist viewpoint. The case study includes analysis of interviews made with five self-identifying transsexuals and a transvestite person and that of a coming out letter. I shall explore the constructed nature of sex, the contingency of gender, and the consequences of divergence from social norms. My ultimate aim is to make transgender visible on the horizon of Hungarian academic research, especially with an approach that is based in

grounded theory and builds on the most recent transgender scholarship in the wake of queer theory's contribution.

Normalising Welfare Boundaries: A Feminist Analysis of Swedish Municipalities' Handling of Vulnerable EU Citizens

Katarina Giritli Nygren & Sara Nyhlén

Forum for Gender Studies, Mid Sweden University

The so-called freedom of movement granted to EU citizens has made it easier for economically deprived EU citizens to seek their livelihood beyond the borders of their homelands and this has created one of our time's most socially excluded groups. In Sweden, over the recent years they have come to be known as vulnerable EU citizens. This article analyses what happens when there are no unified regulations as to how Swedish municipalities should prevent social exclusion among those who are not Swedish citizens. Our purpose is to study how officials and politicians normalize certain beliefs with regard to the (im)possibility of providing support to socially-excluded EU citizens residing in their municipalities. The material used in the study is interviews with officials and politicians in Västernorrland, a region of northern Sweden. The study shows that in the absence of common guidelines the normalization of Swedish citizenship has taken place as the basis of the rights to welfare. It is Swedish citizenship that provides you with access to the community; at the same time, it is this community which must be guarded. Prohibition of EU citizens is commonly legitimized by a concern for the municipality's citizens as if the closing down of the settlements makes social exclusion seize to exist or at least seize to be a problem for the municipalities. This narrative illustrates that it is the settlements and their flaws, rather than the inhabitants' social exclusion in a broader context that are perceived as problematic.

Dissident Non-Futurity: Queer Asexuality and Non-reproductivity

Márk Horváth and Ádám Lovász

Eötvös Lorand University

The goal of our essay is to identify a new direction in queer studies, primarily within North American queer literature, as well as to utilize this interesting paradigm in connection with our own interpretation of the asexual sexual subculture and its Hungarian manifestations. Our line of inquiry proceeds from Lee Edelman's "queer negativity" and brings asexuality into connection with asexual discourses with this radical rejection of futurity. This post-anthropocentric identity transcends what Edelman has called "reproductive futurity" in that it rejects participation in the dominant heteronormative paradigm. Our study builds on recent changes in queer studies, specifically the "anti-social" turn in queer studies. The category of queer allows us to conceptualize a form of negativity that situates itself outside of society itself. In our view, asexuality is not merely a subculture as such, but a radical, systematic rejection of any and all futurity, which can be theoretically grounded in negative queer studies. Henceforth, queer identity need not connect with any mechanism of representation or emancipative political affirmation. It may finally be allowed to proudly accept and affirm its power of negation without feeling ashamed about its dissident non-futurity.

Feminist Liberalism: Martha Nussbaum

Mária Joó

Eötvös Lorand University

The general unpopularity of liberalism can be detected from within feminism as well, in the form of critique addressed to neoliberal feminism. However, there is a strand within liberalism that is based on the principle of equality that puts stress upon social justice and, thus, is appropriate for the vindication of the standpoints of women. I would like to attend to this liberalist strand with the introduction of the egalitarian-liberal feminist Martha Nussbaum, who justifies the principles of legitimate feminist critique. Based on her 'general human capabilities' theory, we can build a globally valid and, at the same time, social liberal philosophy that can be applied to the heterogeneity of local relations. Taken the multiplicity of women's life situations, what needs to be

foregrounded is the freedom of choice of the individual woman: it is based on the principle that it is everybody's legitimate entitlement to exercise the right to housing, physical integrity, learning, and play, without which human life cannot be considered worth living; that is, it cannot be considered truly humane.

Vulnerable Bodies, Precarious Identity: Judith Butler's Body Politics and Collective Identities in East Central Europe

András Máté-Tóth

University of Szeged

The main argument of the paper is that Judith Butler's philosophy of the body can be seen as an appropriate framework for a better and deeper understanding of the societal and religious transformations in Central and Eastern Europe after the system change. First, I summarize the core elements of Butler's philosophical position on vulnerability and precariousness. In the second half of the paper, I apply these concepts to the main regional markers of Central and Eastern Europe, namely the permanent appeal to national sovereignty and collective identity.

Childbirth with a Partner: Qualitative Analysis of Helping Relationships during Childbirth in Terms of Gender Relations of Power

Zsófia Székely and Márta Csabai

Károli Gáspár University & University of Szeged

Representations of childbirth and labour can be very different, both in scientific and everyday discourses, depending on who is talking about it and in which context we are talking about it. We collected stories about childbirth in our qualitative psychological research and processed them with IPA (interpretative phenomenological analysis). In this research, we focus on female helping relationships from the helpers' points of view, enabling 'the woman's voice' to be heard. The gendered characteristics of this helping relationship are rarely discussed in scientific context, but in reality the

obstetricians' (mostly men), the fathers', and the midwives' or doulas' roles and support are differentiated. We discuss the stories of helping relationships of childbirth and labour from a feminist perspective. We present two case studies out of a pool of eighteen interviews and interpret the results with a focus on gender inequalities.